

the journal of mesopotamian studies

Türkiye'de
Yaşayan Diller
Enstitüsü

JMS

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Cilt/Vol.: 7 • Sayı/Issue: 1
Yıl/Year: 2022

the journal of mesopotam mesopotamian studies

The
Journal of
MESOPOTAMIAN STUDIES (JMS)

Periodical Journal for Kurdish,
Arabic and Syriac Studies Vol 7 (1)
Spring 2022

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

MARDİN ARTUKLU
ÜNİVERSİTESİ
TÜRYİYE'DE YAŞAYAN DİLLER
ENSTİTÜSÜ

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına Sahibi:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey:
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief
Dr. Şehmus KURT

Editör Yardımcısı | Assistant Editor
Öğr.Gör. Resul GEYİK

Editörler Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Zafer KUTLU (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)	Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)
Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üni.)
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL (Dicle Üni.)	Doç. Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Tareq Muhammed Awrehim (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Osman AYTAR
Doç. Dr. Ahmet GEMİ (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Hewa Selam KHALID (Koya Uni.)
Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Ahmet KIRKAN (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Amar ALJARAHA (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üni.)

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Ahmet GEMİ (Arap Dili ve Kültürü)
Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin ÇELİK (Süryani Dili ve Kültürü)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KIRKAN (Kürt Dil ve Kültürü)

Dil Editörleri | Language Editors

Dr. Amar ALJARAHA (Arapça)
Arş.Gör. Güneş KAN (Türkçe)
Arş.Gör. Dr. Kenan SUBAŞI (Kürtçe/Kurmanci)
Arş.Gör. Pınar YILDIZ (Kürtçe/Zazaki)
Arş.Gör. Ziyattin YILDIRIMÇAKAR (İngilizce)

Redaksiyon | Redaction

Arş.Gör. Dr. İbrahim Tarduş
Arş.Gör. Bünyamin Demir
Arş.Gör. Ziyattin Yıldırımçakar

Yönetim Yeri | Head Office

Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü
Mardin Artuklu Üniversitesi Merkez Kampüs Yerleşkesi
Artuklu/Mardin
Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85
e-mail: jms@artuklu.edu.tr • web: http://jms.artuklu.edu.tr
Dizgi ve Tasarım: Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü
Mart 2022 • Adar 2022 • March 2022

© Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’nün bilimsel bir yayım organı olan The Mesopotamian Studies Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup yılda iki sayı (Mart- Eylül) olarak yayımlanır. Dergide Kürt, Arap ve Süryani kültürü, dili ve edebiyatı alanlarında akademik nitelik taşıyan ve Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanice dillerinde yazılan bilimsel çalışmalara yer verilir. JMS’de yayınlanan makalelerin içeriğinden yazarları sorumludur. © The Journal of Mesopotamian Studies is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The Journal of Mezopotamian Studies is an international peer-reviewed journal published semi-annually (March-September). The scientific research on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature written in Turkish, Kurdish, Arabic and Syriac languages are published in The Journal of Mesopotamian Studies (JMS). Authors are responsible for the content of articles published in JMS.

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Abdülhalim AYDIN (Fırat Üni.)	Doç. Dr. Jean François PEROUSE (St. Anad. Arş. Enst.)
Prof. Dr. Farouk ISMAEL (Unv. Hamburg Almanya)	Prof. Dr. M. Nesim DORU (Ankara Sosyal Bilimler Üni.)
Prof. Dr. Eleanor COGHILL (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. M. Sait TOPRAK (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. Vahap ÖZPOLAT (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Gülşat AYGEN (Illinois Üni. ABD)	Dr. Amr TAHER (Harward Üni. ABD)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz Üniv.)	Dr. Barzoo ELIASI Oxford Üni. (İngiltere)
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Kaveh DASTOOREH (Koye Üni. Irak)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle Üni.)	Dr. Khaled KHAYATI (London Üni. İngiltere)
Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK (Ankara Üni.)	Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)
Prof. Dr. Abdulwahab K. MOUSA (Nawroz Üni. Irak)	Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üni.)
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Yavuz AYKAN (Boğaziçi Üni.)
Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR (El-Ezher Üni. Mısır)	Dr. Michael CHYET (Washington Library ABD)
Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Üni.)

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies

ISSN: 2147-6659

e-ISSN: 2687-6388

JMS MART 2022 V. 7 (1) HAKEMLERİ REVIEWERS OF THE JMS IN V.7 (1) MARCH 2022

Prof. Dr. Hasan Çiftçi
(Bingöl Üni.)

Dr. Mehmet Emin Purçak
(Muş Alparslan Üni.)

Doç. Dr. Zafer Duygu
(Dokuz Eylül Üni.)

Dr. İbrahim Bingöl
(Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Nesim Sönmez
(Van YY. Üni.)

Dr. İbrahim Dağılma
(Bingöl Üni.)

Doç Dr. İlyas Akman
(Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Kutlu Akalın
(Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Yusuf Baluken
(Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Ömer Delikaya

Dr. Tekin Çifçi

Pınar Yıldız
(Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Engin Korkmaz
(Hakkari Üni.)

Betül Çoban
(Mardin Artuklu Üni.)

Dr. İlyas Suvağci
(Hakkari Üni.)

İÇİNDEKİLER | CONTENT

07 - 24

ABDULLAB B. EBÎ İSHÂK'IN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ
The Place of Abd-al-Allah b. Ebi Ishak in Syntax Science
Şehmus ÜNVERDİ - İbrahim AYDIN

25 - 42

ZAZACAYA ÇEVİRİLEN ESERLER VE BUNLARIN ÇEVİRİ BİLİMSEL İNCELEMESİ
Berhemê Ke Tercumeyê Zazakî Bîyê û Hetê Zanistê Açarnayîşê Ra Nirxnayîşê Nînan
The Works Translated into Zazaki and a Scientific Study of Their Translation
Ahmet KIRKAN

43 - 66

DI BIN SÎYA BÎRA CIVAKÎ DA KILAMA "ASYAYÊ" Û SERPÊHATİYÊN FERZENDE BEG
Toplumsal Hafıza Açısından "Asyayê" Kilamı ve Ferzende Bey Olayı
The Role of Oral Storytelling in Preserving Collective Memory: The Song of "Asyayê" and the
Experiences of Ferzende Beg
Türkan TOSUN - Canser KARDAŞ

67 - 102

MIKS: NAVENDEKE DÎROKÎ, 'İLMÎ, TESEWIFÎ Û EDEBÎ
Müküs: Tarihî, İlmî, Tasavvufî ve Edebî Bir Muhit
Miks: A Historical, Scholarly, Sufistic and Literary Center
Yakup Aykaç

103 - 127

KÛRTÇE ROMANIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Nirxandinek Derbarê Derketin û Geşedana Romana Kurdî De
An Evaluation on Emergence and Development of Kurdish Novel
Güneş KAN - Hacı ÖNEN

129 - 151

ZAZAKÎ DE ROMANO VERÊN: DÊRSİM'RA VE DARE ESTENE SEYIT RIZA
Zazaca İlk Roman: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza
First Novel in Zazakî: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza
Nevzat ANUK - Yusuf AYDOĞDU

153 - 163

GENGEŞEYEK LI SER STATUYA CUREYÎ YA BERHEMA LI MALA MÎR YA FIRAT CEWERÎ
Firat Cewerî'nin Li Mala Mîr Eserinin Türsel Statüsü Üzerine Bir Tartışma
A Discussion on the Generic Status of Li Mala Mîr by Firat Cewerî
Ümran ALTINKILIÇ

ABDULLAB B. EBÎ İSHÂK'IN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ¹

Şehmus ÜNVERDİ - İbrahim AYDIN

Öz

İslam Dininin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'in Arapça olması Arap diline ayrı bir önem kazandırmıştır. Bu nedenle erken dönemde Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya yönelik dil çalışmaları başlamış, İslam Dininin geniş bir coğrafyaya yayılıp Arap olmayanların da İslam'a girmesi ile bu çalışmalar daha da önem kazanmıştır. Arap olmayanların Müslüman olmalarıyla Kur'ân-ı Kerim'in okunmasında görülen yanlışlıklar ile Araplar arasında "lahn" adı verilen konuşma hatalarının yayılması gibi nedenler Arap dili grameriyle ilgili çalışmaların başlatılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Hicri birinci asırda başlayan bu çalışmalarda öne çıkan isimlerin başında Hz. Ali (ö. 40/661) ve Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (ö. 69/688) gelmektedir. Bu çalışmalardan sonra nahvin yöntem kazanması konusunda öne çıkan ilk isim ise İbn Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) olmuştur. Bu çalışmada öncelikle İbn Ebî İshâk'a dair bilgi verilmiş ve nahiv ilminde yer alan kıyas ve illet konularındaki görüşleri ele alınmıştır. Ayrıca nahiv kitaplarında ilk olarak kendisine nispet edilen bazı gramer konuları incelenerek günümüzde kullanılan terimler ile aktarılmıştır. Çalışmada tabakât ve nahiv usulü eserlerinin yanı sıra ilgili güncel çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Şehmus ÜNVERDİ, Dr. Öğr. Üyesi,
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
e-mail: sehmusunverdi@osmaniye.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-0176-2109.

İbrahim AYDIN, Öğr. Gör.
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
e-mail: ibrahimaydin@osmaniye.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1006-2067

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 17.09.2021

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 10.01.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

DOI: 10.35859/jms.2022.996674

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

Citation/Atf:

Ünverdi, Ş. ve Aydın, İ. (2022). Abdullab b. Ebî İshâk'ın Nahiv İlmindeki Yeri, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 007-024,
DOI: 10.35859/jms.2022.996674

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, İbn Ebî İshâk, Kıyas, İlet.

1 Bu makale Kahramanmaraş Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu'nda sunulan "Model Bir Gramerci Olarak İbn Ebî İshâk ve Nahve Dair Görüşleri" isimli bildiriden üretilmiştir

The Place of Abd-al-Allah b. Ebi Ishak in Syntax Science

Abstract

The fact that the Qur'an, the holy book of the Islamic religion, is Arabic, has given the Arabic language a special importance. For this reason, language studies have been started to understand the Qur'an in the early period. In addition, with the spread of Islam to a wide geography, non-Arabs also converted to Islam. With the non-Arabs becoming Muslims, mistakes have emerged in reading the Qur'an. In addition to this, speech errors called "lahn" started to spread among the Arabs. Such reasons made it inevitable to start Arabic grammar studies. The first names mentioned in this movement which started in the first century of Hijri were Hz. Ali and Ebu'l-Esvd ed-Du'eli. After these studies, Ibn Abi Ishāq al-Hadramî is the prominent first name in gaining the method of nahw. In this research, first of all, information about Ibn Abi Ishāq was given and her views on the subjects of qiyas/comparison (قياس) and malady (العلة) in the science of nahw were discussed. In addition, some grammar topics that were first attributed to her in the syntax books were examined and transferred with the terms used today. In the study, besides the books of tabaqāt and nahiv method, relevant current studies were also used.

Keywords: Arabic language, grammar/nahw, İbn Ebi İshāq, comparison, reason.

EXTENDED SUMMARY

8 | Nahiv has been defined as "a science that is determined by examining the sentence structure of the Arabic language and enables to know the provisions of the words that make up the sentence". The birth of the science of nahw is closely related to the grammar mistakes among the Arabs and mistakes made during the recitation of the Quran. Due to these and similar reasons, studies in the field of nahiv have started. In this sense, the first scholars whose names are mentioned are Hz. Ali, Ebu'l-Esvd ed-Du'eli and his students. Apart from these scholars, It has been stated that Ibn Abi Ishāq al-Hadramî (d. 117/735) was one of the founders of the science of nahw. In this study, Ibn Abi Ishāq, who is stated to be the founder of nahw, especially because he took the first step in qiyas, will focus on his use of qiyas and illa issues related to the nahw method and his views in the field of nahw.

The full name of Ibn Abi Ishāq al-Hadramî (Arabic, *إِسْحَاقُ الْحَضْرَمِيِّ*) is Abu Bahr Abdullah b. Yezîd Bin al-Harith al-Hadramî al-Basrî al-Mukrî en-Nahwî al-Allâma.

Among Ibn Abi Ishāq famous scholars teachers in the field of recitation/Kıraa are Yahya b. Ya'mer and Nasr b. Asim. He also took grammar lessons from Maymun al-Akran. Yahya b. Ya'mer who is his teacher in the field of recitation was also his teacher in grammar. Among the famous names who followed Ibn Abi Ishāq were Abu Amr b. al-'Alâ and Yunus b. Habib.

Ibn Abi Ishāq, who is not reported to have written a book on the science of nahw, has a work on the issues related to the hamze named "*el-Hamz*", which has not survived to the present day.

Ibn Abi Ishāq influenced later nahivists in qiyas with his point of view on qiyas and rules. One of his disciples, Isa b. Omar followed his teacher's path in qiyas and criticized the Arabs for not obeying

qiyas. Again, one of his students, Abu Amr b. al-Âlâ also made comparisons. Another student of Ibn Abi Ishâq, Yunus b. Habîb also used the method of comparison like his teacher. He also built nahvî issues on qiyas and followed the way of the previous ones in applying qiyas.

Ibn Abi Ishâq not only influenced the nahw scholars after him in qiyas, but also influenced other nahwists through his students. One of his disciples, Isa b. Omer is Khalil b. Ahmed's teacher. Therefore, It can be said that Ibn Abi Ishâq influenced Khalil b. Ahmed through Isa b. Umar in comparison. Namely, Khalil b. Ahmed made the method of qiyas common in all syntax/nahw issues in his induction method. Sîbeveyh, Although he did not meet with Isa b. Omer, he conveyed some of his views. It can be considered as a sign that he received it from Khalil b. Ahmed. Accordingly, It can be said that Ibn Abi Ishâq influenced Sîbeveyh through Isa b. Omar – Khalil b. Ahmed.

Qiyas has been defined as “to follow/imitate the methods of the Arabs in the movement of letters, the arrangement and derivation of words”. In the light of the available data, Ibn Abi Ishâq is the first scholar to use nahw. He said to Yunus b. Habîb *ينقاس وينقاس* “عليك بباب من النحو يطرد وينقاس” “You should know that there is a general and comparable rule to be followed in nahw.” This phrase clearly demonstrates that. He used qiyas himself as he recommended using qiyas. This issue draws attention especially in his criticisms of Ferezdak. Ibn Abi Ishâq is also one of the scholars who have expertise in the field of recitation. It has been seen that Ibn Abi Ishâq also used qiyas in his choices about recitation.

Illet/reason has been defined as “the quality that is the main reason for obtaining a decree”. It was seen that Ibn Abi Ishâq was one of the leading names in the issue of illet. It is recorded in the sources that he was the first scholar to explain the nahw, explain the malady and popularize its use. It has been determined that he declared criticisms/opinions based on the disease in the poem. In addition, it was stated that he preferred some readings due to the disease.

As noted above, Ibn Abi Ishâq is one of the pioneers in the nahw method. He is also one of the leading names in grammar issues. Although terms were not used for nahw in his period, it is seen that Ibn Abi Ishâq used rules in the field of nahw and corrected incorrect usages according to these rules.

Sources indicate that Ibn Abi Ishâq was the first person whose opinion on nahw issues was conveyed. His views are included in different nahw works. In the *al-Kitab* of Sîbeveyh, the first nahw book, the following views of Ibn Abi Ishâq are included.

a. Tahzîr with the word إيا: According to Ibn Abi Ishâq, if a mansûb word comes after the word إيا without a reference letter, a different verb than the agent of the word إيا is determined for this word. E.g

إِيَاكَ إِيَاكَ الْمِرَاءَ فَإِنَّهُ إِلَى الشَّرِّ دَعَاءٌ وَلِلشَّرِّ جَالِبٌ

In his poetry, appreciation is أَحْذَرُ إِيَاكَ اتَّقِ الْمِرَاءَ

b. In the digest of the haber: مَرَرْتُ بِهِ الْمَسْكِينُ, the word الْمَسْكِينُ is recited by Ibn Abi Ishâq. This is explained as the word الْمَسْكِينُ that it is the news of a hidden mubteda.

c. **The Nasp of the Muzari Verb After Vâv-ı Maiyye:** فَقَالُوا يَا كَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكْذَبُ بِآيَاتِ رَبَّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ posed by the verb The reason for this is the preposition أَنْ, which is appreciated after vâ-vu'l-maiyye.

d. **Inappropriateness of the muzekker proper name when it is used for muennes:** When mun-sarif names such as عمرو and زيد are used as proper nouns for muennes, Ibn Ebi İshak evaluated these names according to the structure of muennes proper nouns. Accordingly, he saw the names in the situation as unfortunate.

e. **Using Two Exceptions at One Place:**

مَا بِالْمَدِينَةِ دَارٌ غَيْرُ وَاحِدَةٍ دَارُ الْخَلِيفَةِ إِلَّا دَارُ مَرْوَانَ

According to Ibn Abi Ishâq, when two prepositions of exception are used in the same place, as in his poetry, one of the words that comes after the preposition غَيْرُ or إِلَّا should be mansûb.

As a result, he is one of the founding names of Ibn Abi Ishâq in the fields of nahw and nahw method. Although there were studies in the field of nahw before that, it could not be determined which subjects of these studies were related to nahw. According to the available data, Ibn Abi Ishâq is the first person to whom an opinion is conveyed on the subject of nahw in Sîbeveyh's al-Kitâb, which is the first work in the field of nahw. Ibn Abi Ishâq is also the first scholar to use qiyas and illa in nahw. He criticized Ferezdak for these methods.

Giriş

Nahiv, lügatte yol, dayanmak, kastetmek, yönelmek ve yönlendirmek gibi anlamlara gelmektedir (Ferâhidî, 2003: c.4, 201; İbn Manzûr, ty: c.15, 309-311). İstilahî olarak ise nahiv ilmi için farklı tanımlar yapılmıştır.² Bunlar arasında en kapsamlı tanımın İbn Uşfûr'un (ö. 669/1270) "هُوَ عِلْمٌ مُسْتَخْرَجٌ بِالْمَقَائِيسِ الْمُسْتَنْبَطَةِ مِنْ اسْتِقْرَاءِ كَلِمِ الْعَرَبِ الْمُوصَلَةِ إِلَى مَعْرِفَةِ أَحْكَامِ أَجْزَائِهِ الَّتِي ائْتَلَفَ مِنْهَا / Araştırmanın cümle yapısının araştırılmasıyla tespit edilen ve cümleyi meydana getiren kelimelerin hükümlerini bilmeyi sağlayan ölçütlerle ortaya konmuş bir ilim" (Süyûtî, 2006: 24) şeklinde yaptığı tanım olduğu ifade edilmiştir (Demirayak ve Bakırcı, 2001: 15).

Nahiv ilminin doğuşuna baktığımızda ise bunun lahin ve Kur'ân-ı Kerim'i okumada yapılan hatalarla yakından ilişkili olduğunu görmekteyiz (Bk. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 19; Zübeydî, ty: 11; Afgânî, ty: 8; Demirayak, 1998: 191; İnanç, 2016: 35-40). Hatta nahiv ilminin, lahin³ ile mücadele için ortaya çıktığı ifade edilmiştir (Gâmidî, 2006: 109). Özellikle bu iki nedene binaen nahiv alanındaki çalışmalar başlamıştır. Bu anlamda isimleri geçen ilk alimler ise Hz. Ali, Ebu'l-Esved ed-Dü'elî ve onun öğrencileridir (Zübeydî, ty: 26; Süyûtî, 1998: 55; Muhtâr Ahmed Deyra 1991: 45; Mükerrrem, 1993: 11-12; Çögenli ve Demirayak, 1995: 157). Bu alimlerin dışında Abdullah b. İbn Ebi İshâk el-Hadramî'nin (ö. 117/735) de nahvin bir ilim haline gelmesi yönündeki tavsiyesi ve kıyası nahivde ilk defa kullanmasından dolayı nahiv ilminin kurucularından olduğu ifade edilmiştir (Dayf, ty: 18). Bu

2 Yapılan bu tanımlar için bk. Süyûtî, 2006: 23-24; Demirayak ve Bakırcı, 2001: 14-16; Civelek, 2003: 55-57.

3 Lahin ile ilgili rivayetleri için bk. Cümahî, ty: c. 1/13; İbn Kuteybe, 1986: c. 2/171-176; Ebû Tâhir, 1993: 39, 43; İbn Cinnî, ty: 2/8; İbnü'l-Enbârî, 1971: 1/22; Hamevî, 1993: 1/28; Sübkî, ty: 10/68-69; Süyûtî, 1986: 2/397; Hasrân, 1993: 15.

çalışmada, özellikle kıyas konusunda ilk adımı atmış olmasından dolayı nahvin kurucusu olduğu ifade edilen İbn Ebî İshâk'ın nahiv usulüyle ilgili kıyas ile illet konularını kullanışı ve nahiv alanında nakle-tilen görüşleri üzerinde durulacaktır. Böylece onun nahiv ilmindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. İbn Ebî İshâk'ın Hayatı

Adı Abdullah, künyesi ise Ebû Bahr'dır (Tenûhî, 1981: 152). Meşhur olduğu "İbn Ebî İshak" adını Babasına nisbet edilmesinden dolayı almıştır (Süyûtî, 1979: 42). Mensup olduğu kabileye binaen "el-Hadramî", yaşadığı bölge olan Basra'ya izafet edilerek "el-Basrî" nisbelerini almıştır (Askalânî, ty: c.2, 303). Tabakat kitaplarında "el-Mukrî" sıfatını kıraat ilmi ile meşgul olduğu için, "en-Nahvî" sıfatını nahiv ilmindeki yerinden dolayı, "el-Allâme" sıfatını da Arap dilindeki uzmanlığına binaen almıştır (Kıfî, 1986: c.2, 104; Sîrâfî, 1955: 21). Hicrî 117 senesinde Basra'da vefat etmiştir (İbnü'l-Enbârî, 1985: 28; Kıfî, 1986: c.2, 107). Bu niteliklere binaen tam adı Ebû Bahr Abdullah b. Yezîd b. el-Hâris el-Hadramî el-Basrî el-Mukrî en-Nahvî el-Allâme şeklindedir.

İbn Ebî İshâk, Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708) ve Nasr b. Âsım'dan (ö. 89/708) Kıraat; (İbnü'l-Cezerî, 1971: 368), Meymûn el-Akran'dan (ö. ?) da nahiv dersi almıştır (Zübeydî, ty: 31). Yahya b. Ya'mer'in nahiv alanında da İbn Ebî İshâk'ın hocası olduğu nakledilmiştir (Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 26). İbn Ebî İshak'a talebelik yapan meşhur isimler arasında Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771) (Zübeydî, ty: 35-41) ve Yunus b. Habîb de (ö. 182/798) bulunmaktadır (Dayf, ty: 22).

İbn Ebî İshâk'ın nahve dair bir eser telif ettiği nakledilmemiştir. Sadece günümüze kadar ulaşmayan (Çıkar, 2007: 87) "el-Hemz" isimli hemze ile ilgili meselelere dair bir eserinin olduğu ifade edilmiştir (Sâlim, 1993: 116).

İbn Ebî İshak, yaşadığı dönemde dikkatleri üzerine çeken isimlerdendir. Ebu Amr b. el-'Alâ, ilmi konuda İbn Ebî İshak'tan daha geniş bilgiye sahip olmasına rağmen "hemze" konusunda onunla münazara ettiklerini, ve İbn Ebî İshâk'ın kendisine üstün geldiğini ifade etmiştir (Tenûhî, 1981: 152; Sîrâfî, 1955: 20; Cümahî, ty: c.1, 14; İbnü'l-Enbârî, 1985: 26; Zübeydî, ty: 31). Aynı zamanda onun, hocasıyla rekabet edecek kadar ilimde yetkin olduğu belirtilmiştir. (Kıfî, 1986: c.2, 106).

İbn Ebî İshâk özellikle Arap Dili ve Kıraat alanlarında ihtisas sahibidir (İbnü'l-Enbârî, 1985: 26). Meymûn el-Akran'ın ölümünden sonra İbn Ebî İshak'tan başka, onun yerini alacak birinin bulunmadığının (Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 25) ifade edilmesi, İbn Ebî İshak'ın önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2. İbn Ebî İshâk'ın Nahiv Alanındaki Görüşleri ve Etkisi

Yunus b. Habîb'in İbn Ebî İshâk hakkındaki "O ve nahiv birdir." sözü onun nahiv ilmindeki yerine işaret etmesi açısından önemlidir. Yine Yunus b. Habîb'in "Şayet insanların içerisinde onun bakış açısına sahip, onun gibi akıllı ve zeki biri olsa insanların en bilgilisi olurdu." ifadesi de İbn Ebî İshâk'ın insanlar arasındaki ilmi derecesine işaret etmektedir (Sîrâfî, 1955: 20; İbnü'l-Enbârî, 1985: 27; Cümahî, ty: c.1, 15). Bu şekilde övgülere mazhar olan İbn Ebî İshâk'ın görüşleri ve etkisi nahiv, kıyas ve illet başlıkları altında ele alınacaktır.

2.1. Nahiv

Araplar, Arapça dil yetisine sahip olduklarından diğer toplumlara karışmadan önce nahve ihtiyaç duymamışlardır (Hasrân, 1993: 13). İslamiyet'ten sonra ise diğer milletlerin Müslüman olmasıyla lahin denilen dil hataları Araplar arasında yaygın hale gelmiş ve doğru konuşmak için kurallara/nahve ihtiyaç duyulmuştur (Tantâvî, ty: 20). Bunun üzerine (genel kabule göre) Hz. Ali'nin talimatı ile Ebu'l-Esved ed-Dü'elî, nahiv ilmi alanında çalışmalara başlamış, sonraları bu ilim gelişerek ilerlemiştir (Hasrân, 1993: 23; Tantâvî, ty: 35).

Anbese b. Ma'dân el-Fil (ö. ?), Nasr b. Âsım el-Leysî, Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) ve Yahya b. Ya'mer gibi bazı öğrencileri, Ebu'l-Esved ed-Dü'elî'den sonra nahiv ilmindeki çalışmaları devam ettirmişlerdir (Tantâvî, ty: 37). Ancak, bu çalışmalar daha çok işitilenlerin rivayet edilmesi şeklinde olmuş, kıyas düşüncesi ise ortaya çıkmamıştır. Bu alimlerden sonraki tabaka ise nahiv alanındaki çalışmaları genişletmiştir. Böylece araştırmalar artmış, nahiv tartışmaları başlamış, (Sâlim, 1993: 110) naslar incelenerek nahivle ilgili kaideler ortaya konularak eserler oluşturulmaya başlanmıştır.

Bu çalışmalarda öne çıkan isim ise Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'dir (Tantâvî, ty: 38). Ebu't-Tayyib (ö. 351/962) onun, nahvi başlıklara ayırdığını ve kıyası kullandığını nakletmiştir (Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 25). İbn Ebî İshâk, Arap dilinde kaide altına giren kullanımların yanında kaide altına girmeyen bazı kullanımların bulunduğunu görmüştür. Başka bir deyişle Arap dilinde ancak sema yoluyla alınıp genel kaideler altında olmayan kullanımlar olduğunu fark etmiş, bu sebeple kaide altında toplanabilen kullanımları araştırmaya ve ortaya çıkarmaya çalışmıştır (İlyâs, 1985: 11-12). Böylece o, kendinden önceki sistemsiz bir şekilde yapılan çalışmalar için belli bir sistem ortaya koymuş, belli bir kaide altına giren kullanımlar ile şaz/belli bir kaide altına girmeyen kullanımları birbirinden ayırmıştır (İlyâs, 1985: 11). Buna binaen onun kendinden önce gelişi güzel yapılan çalışmalara metod/yöntem kazandırdığı söylenebilir.

Nahiv ilminin zirvedeki isimlerinden olan İbn Ebî İshâk, (Cümahî, ty: c.1, 15) Basra nahiv ekolünün ilk âlimlerindedir (Dayf, ty: 18). O, nahvin genişlemesi ve yayılması noktasında çalışmalar yapmıştır (Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 25; Cümahî, ty: c.1, 14-15; Kıfî, 1986: c.2, 105). Şöyle ki, İbn Ebî İshâk'tan önceki nahivciler, bazı olgular dışında nahvin hakikatlerine/kaidelerine yoğunlaşmamışlardı. O ise nahiv konularının araştırılmasında izlenecek yöntemi ilk olarak ortaya koymuş ve bu yöntemin uygulanması hususunda başı çekmiştir (İlyâs, 1985: 12). İbn Ebî İshâk, Arap diline kendisinden daha vakıf olan nahiv âlimleri bulunmasına rağmen (Sîrâfî, 1955: 20) daha ileri bir aşamaya geçerek kaideler istinbat etmiştir (İlyâs, 1985: 12).

İbn Ebî İshâk'ın da aralarında bulunduğu bazı nahiv âlimleri tarafından münazaralar yapılmıştır. Bu münazaralar Arap nahvinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Sonraları İbn Ebî İshâk'ın öğrencileri tarafından bu münazaraların alanı genişletilmiş ve Arap nahvinin gelişmesine katkı sunulmuştur (Sâlim, 1993: 110).

İbn Ebî İshâk çalışmalarıyla kendi döneminde, nahiv alanındaki faaliyetlere öncülük etmiştir. Ma'mer b. el-Müsennâ'nın Ebu'l-Esved ed-Dü'elî, Meymûnu'l-Akran, Anbesetu'l-Fil ile birlikte nahvin ilk kurucularından kabul edildiğini ifade etmesi de bunu desteklemektedir (Ebu't-Tayyib el-Lu-

ğavî, 2009: 26; Sirâfî, 1955: 19). Öğrencisi Yûnus b. Habîb 'in kendisine sorduğu bir soru üzerine İbn Ebî İshâk, kendisinin, nahvi sistemli ve düzenli kurallar haline getirmesi gerektiğini ifade etmiştir (Zübeydî, ty: 32; Kıftî, 1986: c.2, 108). Böylece İbn Ebî İshâk, kabile kullanımlarıyla kıyasa uygun kullanımlar arasındaki farka, nahvin kurallı bir kıyas olduğuna, Araplardan işitilen kullanımların doğru ya da yanlış olduğunu açıkladığına ve Araplardan işitilmemiş olsa da kıyasın doğru cümleler kurmaya imkân verdiğine işaret etmiştir (Hassân, 2006: c.1, 437).

İbn Ebî İshâk, nahvin müstakil bir ilim haline gelmesi için öğrencilerinden nahve yoğunlaşmalarını istemiştir (Hulvânî, 1979: c.1, 156; Kılıç, 1999: 435). Özellikle öğrencisi Yûnus b. Habîb'in sorusuna "Nahivde uyulacak genel ve kıyas yapılan bir kaide olduğunu bilmelisin." şeklinde verdiği cevap ile nahiv ilminin diğer dil ilimlerden ayrılması ve bağımsız bir ilim haline gelmesi için çalışmalar yapılması gerektiğine dikkat çekmiştir (Hulvânî, 1979: c.1, 156).

2.2. Kıyas

Takdir etmek, ölçmek, ölçü, miktar gibi manalarda kullanılan kıyas (İbn Manzûr, ty: c.6, 187) "harflerin harekelenmesinde, kelimelerin dizilişinde ve türetilişinde Arapların yöntemlerine uymak/onları taklit etmek" (Hasan, 1966: 22) ve "aralarında bulunan ortak özellik, benzerlik, sebep gibi ilgiden dolayı bir şeye benzerinin hükmünü vermek" (Tüccar, 2002: 539) vb. şekillerde tarif edilmiştir.

İbn Ebî İshâk'ın kıyasın sınırlarının çizilmesi, uygulanması ve yaygın hale gelmesinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Zübeydî'nin "İbn Ebî İshâk, nahiv ilmini genişleten, kıyasın esas ve hükümlerini belirleyen ve nahiv illetlerini açıklayan ilk nahiv âlimidir" (şekildeki rivayeti bu hususa işaret etmektedir Zübeydî, ty: 31). Ebu't-Tayyib'in "İbn Ebî İshâk nahvi dallandırmış ve nahivde kıyası kullanmıştır." şeklindeki ifadesi de bunu desteklemektedir (Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 26). Buna paralel olarak onun, kıyasın hakikatlerini Ebu Amr el-'Alâ'dan daha iyi bildiği ve kıyası uygulama konusunda ondan daha gayretli olduğu da nakledilmiştir (Cümahî, ty: c.1, 14; Kıftî, 1986: c.2, 105; İbnü'l-Enbârî, 1985: 26). Bu rivayetlere dayanarak İbn Ebî İshâk'ın, kıyası kullanan ve kıyası yaygınlaştıran ilk nahivci olduğu söylenebilir.⁴

İbn Ebî İshâk kıyası genel kaideler/kanunlar olarak görmüş ve bu esas ilkelere dikkat çekmiştir. Onun hakkında söylenen *مَدَّ الْقِيَاسَ* (Kıyası yaygınlaştırdı.) ifadesi "kabile ve çevre faktörlerinin ötesinde mantığa dayalı yeni kuralların dile hâkim kılınması" şeklinde açıklanmıştır. Bununla birlikte bu ifadeyle nahiv kaidelerinin kastedilmiş olması da muhtemeldir (Hasrân, 76-77). O, kıyası, konuşanın konuşurken uyduğu ve dilde bulunan kullanımlardaki kurallar olarak görmüştür. İbn Ebî İshâk, kullanımlardan kaideleri çıkarımlar yoluyla elde etmiş ve genellemiştir (Hulvânî, 1979: 145). Öğrencilerinden Yûnus b. Habîb ona *السَّوِيْقِ* kelimesinin *السَّوِيْقِ* şeklinde telaffuz edilip edilmediğini sormuş, o da bu kelimeyi Amr b. Temîm kabilesinin *الصَّوِيْقِ* şeklinde telaffuz ettiklerini belirttikten sonra Yûnus b. Habîb'e şöyle demiştir: *عَلَيْكَ بِبَابِ مِنَ النَّحْوِ يَطْرُدُ وَيَنْقَاسُ* "Nahivde uyulacak genel ve kıyas yapılan bir kaide olduğunu bilmelisin" (Kıftî, 1986: c.2, 108; Dayf, ty: 23). Böylece İbn Ebî İshâk, bu sözle nahivde kıyas ve kaidenin zorunluluğuna işaret etmiştir.

4 İbn Ebî İshâk'tan önce Ebu'l-Esved ed-Dü'elî'nin kıyası kullandığı da nakledilmiştir. (Cümahî, ty: c. 1, 12) Ancak bu nakilde geçen "وضع قياسها" ifadesindeki kıyas ile "dilde kullanılacak ölçütler" kastedilmiş olmalıdır.

İbn Ebî İshâk verdiği bu cevapla nahiv usulündeki yöntemini ortaya koymuştur. O, Arap kabilelerinin lehçeleri çok ve çeşitli olduğu için öğrencisinin sorusunu garipsemiştir. Ona göre bütün lehçeleri dikkate almak dilde karışıklığa sebep olacaktır. Bu karışıklığı ortadan kaldırmak için tümevarım yoluyla çoğunluğun kullanımlarından kurallar elde edilmeli ve bu kurallara kıyas yapılmalıdır. Kuralların elde edilmesinde ise diğer lehçeler göz önüne alınmamalıdır (Sâlim, 1993: 109-110). Çünkü bütün lehçelerin dikkate alınmasıyla yapılan kıyasın sonucu, ortak dilden çıkarılan kaidelere aykırı olacaktır (Ebu'l-Mekârim, 2008: 93).

İbn Ebî İshâk, kıyas ve kaidelerle ilgili bakış açısıyla sonraki nahivcileri etkilemiştir (İlyâs, 1985: 12). Öğrencilerinden İsa b. Ömer, kıyas konusunda hocasının yolundan gitmiştir. O, hocasının uyguladığı yöntemi uygulamakla yetinmemiş, bu yöntemi geliştirerek bu yolda çaba sarf etmiştir (İlyâs, 1985: 17). İsa b. Ömer de hocası gibi Arapları kıyasa uymadıkları gerekçesiyle eleştirmiştir (Hassân, 2000: 34).

Ebu Amr b. el-Âlâ, hocası gibi Arapları eleştirmese de nahve önem vermiş ve kıyas yapmıştır (Hassân, 2000: 35). O kullanımlarda çoğunluğa göre amel edeceğini belirtmiş ve bunlara uymayan kullanımları reddetmeyip lehçe olarak isimlendireceğini ifade etmiştir (Zübeydî, ty: 39). Onun yaygın kullanımları dikkate alması ise kendisinin kaide ve kıyasa önem verdiği dair bir işaret kabul edilebilir.

İbn Ebî İshâk'ın öğrencisi Yunus b. Habîb de hocası gibi kıyas yöntemini kullanmıştır. O da nahvî konuları kıyas üzerine bina etmiş ve kıyası uygulama konusunda öncekilerin yolundan gitmiştir (Sâlim, 1993: 361). Hatta onun kendisine ait kıyas ve yöntemlerinin olduğu belirtilmiştir (Dayf, ty: 28).

İbn Ebî İshâk kıyas konusunda kendisinden sonraki nahiv âlimlerini etkilediği gibi öğrenciler vasıtasıyla başka nahivcileri de etkilemiştir. Öğrencilerinden İsa b. Ömer, Halil b. Ahmed'in hocasıdır. Dolayısıyla İbn Ebî İshâk'ın, İsa b. Ömer vasıtasıyla Halil b. Ahmed'i kıyas konusunda etkilediği söylenebilir. Şöyle ki, Halil b. Ahmed uyguladığı tüme varım yönteminde, kıyas yöntemini nahiv meselelerinin tümünde yaygın hale getirmiştir (Tüccar, 2002: 539). Sibeveyh de İsa b. Ömer'le karşılaşmadığı halde onun bazı görüşlerini nakletmiştir. Bu da onun İsa b. Ömer'in görüşlerini Halil b. Ahmed'den aldığı dair bir işaret sayılabilir. Buna binaen İbn Ebî İshâk'ın İsa b. Ömer – Halil b. Ahmed kanalıyla Sibeveyh'i etkilediği söylenebilir (Hassân, 2000: 35).

2.2.1. İbn Ebî İshâk'ın Arap Dilinde Kıyası Kullandığına Dair Örnekler

Kaynaklarda İbn Ebî İshâk'ın kıyası kullanmada öncü olduğu yönünde örnekler bulunmaktadır. Onun “Burada nahvî kıyas bu şekildedir” ifadesiyle bizzat kıyas kelimesini kullandığı rivayetlerde belirtilmiştir (Cümahî, ty: c.1, 17; Tenûhî, 1981: 153). Bu konuda özellikle döneminin önde gelen şairlerinden Ferezdak'ı kıyasa uymadığı gerekçesiyle eleştirmesi örnek olarak verilebilir.

Ferezdak, Yezid b. Abdülmelik'i övmek için yazdığı bir şiirde şöyle demiştir:

مُسْتَقْبِلِينَ شَمَالَ الشَّامِ تَضْرِبُنَا بِحَاصِبٍ كَنْدِيفِ الْقَطَنِ الْمَنْتُورِ
عَلَى عَمَائِمَنَا يُلْقَى وَأَرْحَلِنَا عَلَى زَوَاحِفَ تُزَجِي مُخْهَا رِيرِ

(Şam'ın kuzeyine giderken aklını kaybetmek üzere olan, sürüklenerek yürüyen develer yavaş yavaş sürülürken- sarıklarımıza ve semerlerimize saçılmış pamuk gibi kar ve dolu taneleri ile fırtına/tipi bizi dövüyordu) (İbn Kuteybe, ty: c.1, 89).⁵

Ferezdak, beytin sonundaki رير kelimesini mecrûr okumuştur. Ancak İbn Ebî İshâk, Ferezdak'ı bu okuyuşundan dolayı eleştirmiştir. Zira o, kıyasa göre doğru okuyuşun ريرٌ şeklinde (رير kelimesinin merfû) olması gerektiğini belirtmiştir. Bunun nedeni ise bu cümlenin mübteda ve haberden oluşmasıdır. Haber ise kıyasa göre merfû olmalıdır. İbn Ebî İshâk'ın Ferezdak'ı kıyasa uygun bir şekilde okuması gerektiğini belirterek eleştirmesi onun kıyasa verdiği öneme işarettir (Cümahî, ty: c.1, 17; Zübeydî, ty: 32; Dayf, ty: 24).

Ferezdak, İbn Ebî İshâk'ın kendisini eleştirmesi üzerine aralarında tartışma meydana gelmiş (Sîrâfî, 1955: 20) ve o, kendisini eleştiren İbn Ebî İshâk'ı şu şekilde hicvetmiştir:

فَلَوْ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ مَوْلَى هَجَوْتُهُ وَلَكِنَّ عَبْدَ اللَّهِ مَوْلَى مَوَالِيَا

(Abdullah köle olsaydı onu hicvederdim. Ancak Abdullah kölelerin kölesidir)⁶
(İbn Kuteybe, ty: c.1, 89).

Ferezdak bu beyitte İbn Ebî İshâk'ın uyarılarını önemsememiş “kölelerin kölesi” ifadesiyle İbn Ebî İshâk'ı hicvetmiştir. Ancak İbn Ebî İshâk, Ferezdak'a karşılık vermemiş onun hata ettiğini belirtmiştir (İbnü'l-Enbârî, 1985: 27; Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 2009: 25). Ona göre gayr-ı munsarif olan مواليا kelimesi, kıyasa göre موالٍ şeklinde okunmalıdır. Çünkü fetha ile mansûb olması gereken موالٍ kelimesini Araplar, bu kelimenin sonundaki ي harfini hafzederek ve hafzedilen bu harfin yerine bedel tenvini getirerek, جوارٍ ve غواشٍ kelimeleri gibi, munsarif kullanmışlardır. Yani İbn Ebî İshâk, Ferezdak'ın bu kelimeyi Arap kelimelerine kıyasla munsarif yapması gerektiğini belirtmiştir (Dayf, ty: 24).

İbn Ebî İshâk'ın kıyasa önem verdiği gösteren diğer bir şiir de şudur:

وَعَضَ زَمَانٍ يَا ابْنَ مَرْوَانَ لَمْ يَدَعْ مِنَ الْمَالِ إِلَّا مُسْحَتًا أَوْ مُجْرَفًا

(Ey İbn Mervan! Maldan ancak bereketsiz veya faydasız olanı bırakan bir zamandan kork/sakın)
(Ferezdak, 1987: 386).

İbn Ebî İshâk şiirde geçen مجرفٌ kelimesini merfû okuyan Ferezdak'a karşı çıkmıştır (İbnü'l-Enbârî, 1985: 27). Nahvî kıyasa göre bu kelime mansûb olmalıdır. Çünkü مجرفٌ kelimesi, mansûb olan مسحتا kelimesine matuftur ve buna binaen de mansûb okunmalıdır.

İsa b. Ömer, İbn Ebî İshâk'ın irabda hiç hata yapmadığını ifade etmiştir. İbn Ebî İshâk, birinin yanından geçen kediye اخسأ demesi üzerine “yanlış yaptığımı ve doğru kullanım şeklinin اخسئي (defol)⁷

5 Şiirin ikinci kısmı el-Ferezdak'ın divanında عَلَى زَوَاحِفَ نُزِجِيهَا مَحَاسِيرٍ şeklinde geçmektedir. (Ferezdak, 1987: 190) Ferezdak'ın İbn Ebî İshâk'ın eleştirisine binaen şiiri bu şekilde söylediği de ifade edilmiştir. (Dayf, ty: 24)

6 İbn Ebî İshâk'ın ailesi mevalidendir. Efendisi olan Hadram ailesi de Abdişems b. Abdimenaf'ın kölelerindedir. Ferezdak, bu özelliğinden dolayı tartıştığı İbn Ebî İshâk'ı “kölenin kölesi” şeklinde hicvetmiştir. (Kıftî, 1986: c. 2, 105; Süyûtî, 1979: c. 2, 42)

7 اخسئ fiili mehmûz fiildir. Bu fiilden türeyen müzekker emr-i hazır اخسأ, müennes emr-i hazır ise اخسئي şeklindedir. (Halil b. Ahmed, 2003: c. 1, 407) Yukarıdaki kullanımda kıyasa daha uygun olan kullanım müennes olan سنورة/kedi kelimesi için اخسئي

şeklinde olması gerektiğini söylemiştir” (İbnü'l-Cezerî, 1971: 368). Bu emir, müennes olarak kabul edilen سَنُورَةٌ kelimesine yöneltildiği için kıyas, fiilin sonunda muhataba ya'sı (ي) kullanılmasını gerektirir.

İbn Ebî İshâk'ın kıyasa önem verdiğiyle alakalı diğer bir örnek de السَّوِيقِ sözcüğünün Araplar tarafından telaffuzuyla ilgilidir. Kendisine bu kelimenin الصَّوِيقِ şeklinde ص (sad) harfiyle telaffuz edilmediği sorulmuştur. O da السَّوِيقِ kelimesini Amr b. Temîm kabilesinin ص (sad) harfiyle (الصَّوِيقِ) kullandığını belirtmiş ancak kıyasa uyulması gerektiğini (Kıftî, 1986: c. 2, 108; Dayf, ty: 23) ve bu kelimenin yaygın kullanıma göre telaffuzunun س (sin) ile السَّوِيقِ şeklinde olacağını ifade etmiştir. İbn Ebî İshâk'ın ifadesinden bu telaffuzu kıyasa uygun olduğu için tercih ettiği görülmektedir.

İbn Ebî İshâk'ın döneminde Arap dili kullanımlarında doğru ve yanlış karar verebilmek için nahivciler kaideler ortaya koymuşlardır. Nahivcilerin kurrâ olanlarının bu kaideleri kıraatlerde/kıraat tercihlerinde kullanmaları da bunu desteklemektedir (Hassân, 2000: 34). Nahiv alanında kıyasa önem veren İbn Ebî İshâk'ın da bazı ayetlerde kıyası uyguladığına dair işaretler bulunmaktadır. Onun bazı okuyuşlara kıyasa aykırı olduğu gerekçesiyle muhalefet ettiği söylenebilir. Aşağıda bu okuyuşlara örnek verilecektir.

İbn Ebî İshâk, كَذَلِكَ يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ “Allah'a karşı ancak; kulları içinden âlim olanların saygı duyarlar.” (Fâtır 35/28) ayetinde geçen الله lafzını merfû, علماء kelimesini ise mansûb okuyan İbn Sîrîn'e tepki göstermiş ve ona “Allah'ın kitabını ayakta tutan şu kimselere nankörlük ettin.” demiştir (Kıftî, 1986: c.2, 107).

Yukarıdaki ayette İbn Sîrîn'in okuyuşuna göre anlam “Allah'ın âlimlerden korkması” şeklinde yanlış olmaktadır. İbn Ebî İshâk'ın bu eleştirisinden onun, kıyasa uygun olarak, الله lafzının mansûb, علماء kelimesinin de merfû okunması gerektiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü burada الله lafzı mef'ûl, علماء kelimesi ise faildir (Derviş, 1992: c. 8, 150). Ayetteki “âlimlerin Allah'tan korkması” anlamı da bu okuyuşla ortaya çıkmaktadır.

İbn Ebî İshâk'ın muhalefet ettiği diğer bir ayet السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا “...Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.” ayetidir. Meşhur kıraate göre ayette geçen السَّارِقُ kelimesi mübteda, السَّارِقَةُ kelimesi ise mübtedaya mâtuf olduğu için her iki kelime de merfûdur. Haber de bu kelimelerden sonra gelen emir fiilidir. İbn Ebî İshâk'a göre bu kelimeler mansûb okunmalıdır. Merfû okuyuşa göre bu kelimeler mübteda, فَاقْطَعُوا emir fiili de haber olur. Emir fiiller ise talebî cümlelerdendirler. İbn Ebî İshâk'ın “talebi cümlelerin haber olamayacağından” hareketle bu kelimeleri mansûb okuduğu ifade edilmiştir (Hassân, 2000: 34). Bu durum şöyle de açıklanabilir: Mef'ûl fiilden önce gelip fiile de mef'ûle dönen bir zamir bitiştiğinde fiilden önceki kelime mansûb okunmalıdır (İbnu'l-Hâcib, 2011: 60-61). Yukarıdaki ayette de السَّارِقُ ve السَّارِقَةُ kelimeleri fiilden önce gelmiş ve cümledeki mahzûf (gizli) أَقْطَعُوا fiilinin mef'ûlüdürler. Ayette geçen فَاقْطَعُوا fiili ise mahzûf fiilin açıklayıcısıdır. Böylece İbn Ebî İshâk'ın yukarıdaki kelimeleri mahzûf fiilin mef'ûlü oldukları için mansûb okuduğu görül-

emir fiilin kullanılmasıdır. Bazı kaynaklar اخْسِئْ kelimesini hemzesiz اخسي şeklinde aktarmıştır. Bu durumda İbn Ebî İshâk, muhataba ya (ي) sından önce hemzenin hafzedilmesini, kıyasa aykırı olduğu gerekçesiyle, hatalı olacağını ifade etmiştir (Kıftî, 1986: c. 2, 107).

mektedir (Dayf, ty: 24).

İbn Ebî İshâk, *الرَّائِيَةُ وَالرَّائِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ*, “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.” (Nûr, 24/2) ayetinde geçen *الرَّائِيَةُ* ve *الرَّائِي* kelimelerini de kurrâ alimlerin okuyuşuna muhalif okumuştur (Zübeydî, ty: 33). Bu kelimeler meşhur kıraate göre merfûdurlar. İbn Ebî İshâk -yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi- *الرائية والرائي* kelimelerini mef’ûl oldukları için nahvî kıyasa uygun olarak mansûb okumuştur.

İbn Ebî İshâk *يا ليتنا نردُّ ولا نكذبُ بآياتِ ربنا ونكونَ من المؤمنين* “Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü’minlerden olsak.” (En’âm, 6/27) ayetini de merfû okuyuşa muhalefet ederek farklı okumuştur. Bu ayetteki *نكذبُ* fiili ile *نكونَ* fiillerini Ebû Amr b. el-‘Âlâ, Yûnus b. Habîb ve Sibeveyh gibi bazı âlimler merfû okurken (Cümahî, ty: c.1, 19-21) İbn Ebî İshâk’ın, merfû okuyuş kıyasa uygun olmadığı için bu fiilleri mansûb okuduğu belirtilmiştir (İlyâs, 1985: 19).

İbn Ebî İshâk, daha önce de değinildiği üzere Arap dilinden elde ettiği kaidelere dayanarak, bunlara uymayan kullanımları kıyasa aykırı olduğu için eleştirmiştir. Yukarıda geçen örneklerden yola çıkarak İbn Ebî İshâk’ın, hem yazılı metinlerde hem de günlük konuşmalarda ve kelimelerde kıyası öncelik verdiğini söyleyebiliriz. O, kıyasa işaret ederek ve kıyası kullanarak Arap dilinin sistemli bir hale gelmesine katkı sağlamıştır.

2.3. İlet

İbn Ebî İshâk nahiv usulü konularından illet hususunda da öncü isimlerdendir. Sözlükte hastalık, sebep, özür gibi anlamlara gelen illet kelimesi “bulduğu yeri meşgul eden ve etkisini gösteren şey” anlamında kullanılmaktadır (İbn Manzur, ty: c.11, 471). Nahiv ilminde ise “bir hükmü elde etmenin temel sebebi olan vasıf” (Hamâdî, 2011: 39) olarak tanımlandığı gibi “bir şeye hariçten gelen ve onu etkileyen şey” (Cürçânî, ty: 129) olarak da tarif edilmiştir.⁸

Kıyas alanında öncülük eden İbn Ebî İshak illet konusunda da öncülük etmiştir. (Tantâvî, ty: 40) Kaynakların belirttiğine göre İbn Ebî İshak nahvi illetlendiren, illeti açıklayan ve kullanımını yaygınlaştıran ilk âlimdir (İbnü’l-Enbârî, 1985: 27; Kıfî, 1986: c.2, 105). İbn Ebî İshâk zamanında her ne kadar bu terim kullanılmasa da ona nispet edilen örneklerde illeti kullandığı görülmektedir.

2.2.1. İbn Ebî İshâk’ın Arap Dilinde ve Kıraatte İletli Kullandığına Dair Örnekler

Yukarıda İbn Ebî İshâk’ın Ferezdak’ı kıyasa uymadığı gerekçesiyle eleştirdiğine yönelik örnekler vermiştik. İbn Ebî İshâk’ın Ferezdak’ı eleştirdiği şiirlerden biri de aşağıdaki şu beyittir:

وعينان قال الله كونا فكانتا فعولان بالأبواب ما تفعل الخمر

(Allah gözlere ‘ol’ dedi. Onlar da içkinin etkilediği gibi aklı etkilediler)

(Zürümme, 1982: 578).

İbn Ebi İshak’a göre yukarıdaki şiirde geçen *فعولان* kelimesi mansûb olarak *فعولين* şeklinde kulla-

8 illetle ilgili diğer tarifler için bkz. (Hamâdî, 2011: 38-40).

nılmalıdır.⁹ Bunun nedeni de فعولان kelimesinin كانتا fiilinin haberi olmasıdır. İbn Ebî İshâk, bu görüşünün illetini şöyle açıklamıştır. “Ferezdak, فعولين deseydi Allah’ın gözleri yarattığını ve gözlerin de Allah’ın emriyle akli etkilediğini ifade etmiş olacaktı. Ancak o, فعولان şeklinde merfû okuyarak gözlerin akli etkilediğini ifade etmiş oldu.” İbn Ebî İshâk’a göre kelime mansûb okunduğunda Allah’ın gözleri yarattığı ve onlara etkileme gücü verdiği anlamı hasıl olmaktadır. فعولين kelimesi merfû okunduğunda ise bu anlam ortaya çıkmaz (Zeccâcî, 1999: c.1, 66; Süreyya, 1981: 103). Bu şiirde İbn Ebî İshâk’ın, sadece lafzı değil anlamı da dikkate alarak harici bir illetle değerlendirme yaptığı görülmektedir. İbn Ebî İshâk, Ferezdak’ı eleştirmiş ve kendince doğru olan okuma şeklinin illetini açıklamıştır.

İbn Ebî İshâk, Arap Dili’nde olduğu gibi kıraat alanında önde gelen âlimlerdendir. (Dayf, ty: 25) Onun kendisine ait okuyuşlarının bulunduğu nakledilmiştir. Bu okuyuşlardan bazıları illetten dolayı tercih ettiği belirtilmiştir. Örneğin; Yûsuf sûresi قَالَ يَا بُشْرَىٰ هَذَا غُلَامٌ وَأَسْرُوهُ بِضَاعَةٌ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ “Müjde! Müjde! İşte bir oğlan! dedi. Onu alıp bir ticaret malı olarak sakladılar. Oysa Allah, onların yaptıklarını biliyordu” (Yûsuf, 12/19) ayetinde geçen هداي kelimesini İbn Ebî İshâk elif harfini hazfederek ve ي harfini şeddeleyerek بشرى şeklinde okumuştur. Bu okuyuşun illeti ise şu şekilde açıklanmıştır: İzafe ya (ي) sı kendinden önce bulunan harfin esre’li olmasını gerektirir. بشرى kelimesinde bu mümkün olmadığından elif (ل) harfi, ya (ي) harfine kalp edilir ve muzâf ileyh olan ya (ي) harfine idğâm olunur (Mekkî, 1984: c.1, 382). Tâhâ suresinin 123. ayetinde geçen هداي kelimesi de aynı illete binaen هدي şeklinde okunmuştur (Sâlim, 1993: 121).

İbn Ebî İshâk Sâd suresi ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ “Sâd. O şanlı, şerefli Kur’an’a andolsun (ki o, Allah sözüdür)” (Sâd, 38/1) ayetinde geçen ve mukatta harflerden olan ص harfini meşhur kıraate muhalefet ederek صاد şeklinde tenvinli ve mecrûr okumuştur (Sâlim, 1993: 121). İbn Ebî İshâk’ın bu şekildeki kıraati tercih etmesinin sebebini ise Mekkî b. Ebî Tâlib şu şekilde açıklamıştır: Burada bir kase vâv’ı bulunmaktadır. Kase üslubunda ise vav (و) harfi genellikle hazfedilir. Burada illet, bu üslûpta hazif işleminin yaygın bir şekilde kullanılmasıdır (Mekkî, 1984: c.2, 622).

İbn Ebî İshâk اَلْبِرِّ اَنْ تُولُوْا وُجُوْهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz (den ibaret) değildir.” ayetindeki البر kelimesini kıraat imamlarından Hamza ve Hafs’tan farklı olarak merfû bir şekilde okumuştur (Sâlim, 1993: 122-123). Mekkî b. Ebî Tâlib bu okuyuşun illetini şu şekilde açıklamıştır: Bu ayette البر kelimesi ليس fiilinin haberidir ve mansûbdur. Ancak İbn Ebî İshâk ليس kelimesini tam fiil gibi görüp البر kelimesini fail olarak merfû okumuştur (Mekkî, 1974: c.1, 281).

İbn Ebî İshâk, الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ “Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.” ayetinde geçen رفث ve فسوق kelimelerini meşhur ve yaygın kıraatlere uygun olarak fethalı okumuştur. Bu okuyuşa göre illet “لا harfinin umum ifade etmesi ve nefy/olumsuzluk edati

9 Kaynaklara göre İbn Ebî İshâk’ın sözü şöyledir: “ما كان عليك لو قلت فعولين” (Fe’uleyni demiş olsaydın ne olurdu?/Keşke fe’uleyni deseydin.) İbn Ebî İshâk’ın bu sözünden Ferezdak’ın yanlış söylediğini ifade etmek istemediği anlaşılmaktadır. Ferezdak’ın

okuyuşuna göre كان tam fiildir. Tam fiil ise haber almaz. Dolayısıyla merfû okunması yanlış olmaz. Buna göre beytin anlamı şöyle olur: “Allah’ın varlık âlemine çıkan dediği ve varlık âleminde yer alan gözler, içkinin etkilediği gibi akli etkiler.” (İbn Cinnî, ty: c. 3, 302). Merfû okuyuşa göre beyitte ki عينان kelimesi mübteda; فعولان kelimesi ise haber olmaktadır.

olarak kullanılması” şeklinde açıklanmıştır. Bu kelimeler merfû okunduklarıdaysa لا harfi ليس fiili manasında olacağından umum ifade etmez (Mekkî, 1974: c.1, 286).

Yukarıda verilen örnekler göz önüne alındığında Arap dili ve kıraat alanlarında İbn Ebî İshâk'ın, tercihlerinde illeti de kullandığı dikkati çekmektedir.

3. İbn Ebî İshâk'tan Nakledilen Nahvî Görüşler:

İbn Ebî İshâk, nahiv usulünde olduğu gibi nahiv konularında da öncü isimlerdendir. Onun döneminde nahiv konuları için terimler kullanılmasa da İbn Ebî İshâk'ın nahiv alanında kurallar kullandığı ve bu kurallara göre doğru olmayan kullanımları düzelttiği görülmektedir.

Kaynaklar nahiv konularında görüşü nakledilen ilk kişinin İbn Ebî İshâk olduğunu aktarmaktadır (Sâlim, 1993: 118). Onun görüşlerine farklı nahiv eserlerinde yer verilmiştir. Bununla birlikte, zamanımıza kadar ulaşan ilk nahiv kitabı olmasından dolayı, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ında bulunan İbn Ebî İshâk'ın görüşleri, ele alındıkları başlıklar kullanılarak işlenecektir.

a. İyâ Kelimesiyle Yapılan Tahzîr: Lügatte sakındırmak anlamında kullanılan tahzîr, terim olarak “muhatabın sakınması için, kötü bir duruma karşı uyarılmasıdır” (İbn Hişâm ty: c. 4, 75; Sâmerâ'î, 2000: c. 2 102). Tahzîr konusunda mef'ûl bihin fiili çoğunlukla hazfedilmektedir.¹⁰ Tahzîr konusuyla ilgili İbn Ebî İshâk'a ait aşağıdaki görüş nakledilmiştir:

إِيَّاكَ إِيَّاكَ الْمِرَاءَ فَإِنَّهُ إِلَى الشَّرِّ دَعَاءٌ وَلِلشَّرِّ جَالِبٌ

(Nefsin arzularından kendini koru, çünkü nefsin arzuları kötülüğe götürür ve kötülüğü çeker.)¹¹

İbn Ebî İshâk beyitteki المراء kelimesini mansûb okumuştur. Sîbeveyh, İbn Ebî İshâk'ın bu okuyuşunu ikinci إِيَّاكَ kelimesinden sonra bir fiil takdir ederek اتَّقِ الْمِرَاءَ şeklinde açıklamıştır (Sîbeveyh, 1998: c.1, 279). Sîbeveyh'in ise المراء kelimesiyle إِيَّاكَ kelimesini (arada atf harfi bulunmadığı için) aynı mahzûf fiilin nasbetmesini caiz görmediği belirtilmiştir (Bağdâdî, 1997: c. 3, 64).

b. Haberin Hazfî: Sîbeveyh, İbn Ebî İshâk'ın بِه الْمَسْكِينُ ifadesinde المسكين kelimesini merfû okuduğunu nakletmiştir. Bunun nedenini Halil b. Ahmed şöyle açıklamıştır: “Şefkat/merhamet ifade ettiğinde¹² المسكين ya da البائس kelimeleri mübteda olarak merfû olurlar. Bu mübtedanın haberi ise mahzûf olarak takdir edilir” (Sîbeveyh, 1998: c.2, 76-77).

c. Muzâri Fiilin Vâv-ı Maiyyeden Sonra Nasbedilmesi: İbn Ebî İshâk النَّارِ عَلَى النَّارِ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بآيَاتِ رَبَّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ “Ateşin karşısında durdurulup da, ‘Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü’minlerden olsak!’ dedikleri vakit (hâllerini) bir görsen!” (En’am, 6/27) ayetinde geçen وَلَا نُكَذِّبُ fiilini mansûb okumuştur (Sîbeveyh,

10 Tahzîr konusu ile ilgili geniş bilgi için bkz. (Abbâs Hasan, ty: c. 4, 126-139; Çörtü, 2012: 275-276)

11 Sîbeveyh'in şairini belirtmeden naklettiği bu şiiri (Sîbeveyh, 1998: c.1, 279). Zübeydi, Fadl b. Abdîrahmân el-Kureşî'den rivayet etmiştir. (Zübeydi, ty: 53)

12 Sîbeveyh bu kullanımın البائس ve المسكين kelimeleri ile Arapların bu üslupta kullandığı kelimeler ile olacağını ifade etmiştir.

Bu durumda kelime bedel olarak mübdel minhin irabını alabileceği gibi, şefkat anlamı verilmek istendiğinde merfu olarak da okunabilir. (Sîbeveyh, 1998: c. 1, 279.)

1998: c.3, 44). Bunun gerekçesi ise vâv (و) harfinin maiyyet ifade etmesidir. Maiyyet vâvından sonraki muzari fiil ise mukadder اُن ile mansûb olur (Dervîş, 1992: c.3, 90).

d. Müzekker Özel İsmi, Müennes İçin Kullanıldığında Gayr-ı Munsarif Olması: İbn Ebî İshâk, munsarif müzekker olan özel ismi, müennes için kullanıldığında gayr-ı munsarif olarak değerlendirmiştir. Örnek olarak عمرو ve زيد müzekkerler için kullanılan özel isimlerdir. Bu kelimeler müennesler için isim olarak kullanıldıklarında gayr-ı munsarif olurlar. Bunun illeti ise müzekker olup müennes için kullanılan isimlerin, müennes özel isimlerin yapısına göre değerlendirilmesidir (Sîbeveyh, 1998: c.3, 342; İlyâs, 1985: 19).

e. Bir Yerde İki İstisna Edatının Kullanılması: Sîbeveyh bu konuyla ilgili aşağıdaki şiiri aktarmıştır:

مَا بِالْمَدِينَةِ دَارٌ غَيْرٌ وَاحِدَةٌ دَارُ الْخَلِيفَةِ إِلَّا دَارُ مَرْوَانَ

(Medine'de halife Mervan'ın evinin dışında başka bir ev yoktur.)¹³

Yukarıdaki beyitte غَيْرٌ ve إِلَّا istisna edatları beraber kullanılmıştır. غَيْرٌ edatı sıfat olarak değerlendirildiğinde merfû olur. İbn Ebî İshâk'a göre, bu kelime istisna edatı olarak düşünüldüğünde غَيْرٌ ya da إِلَّا edatından sonra gelen kelimelerden biri mansûb yapılmalıdır (Sîbeveyh, 1998: c.2, 340-341). Dolayısıyla غَيْرٌ kelimesi merfû okunduğunda إِلَّا edatından sonra gelen دار kelimesi mansûb; غير kelimesi mansûb okunursa إِلَّا edatından sonraki دار kelimesi merfû okunur.

Sonuç

İbn Ebî İshâk, nahiv usulü alanında çalışmalar yapılmasına önderlik etmiş ve sonra yapılacak çalışmalara da zemin hazırlamıştır. Onun öncülük ettiği alanların başında nahiv gelmektedir. O, nahiv kurallarının belirlenmesi yönündeki çalışmaları sistemli bir hale getirmiş, bu kurallara uymayan kişileri uyarılmış ve eleştirmiştir. Onun bu hareket tarzı, nahvin kurallı bir şekle gelmesindeki kararlılığını göstermektedir. Böylece o, nahiv kurallarının ortaya konmasındaki yolu ilk defa ortaya koymuş ve bunların uygulanması noktasında da öncülük etmiştir.

İbn Ebî İshâk, kıyasa önem veren bir nahiv âlimidir. O, Arap dilindeki kullanımlarla ilgili karışıklığı ortadan kaldırmak için, tümevarım yoluyla elde edilen kuralların uygulanmasını yaygın hale getirmiştir. Kıyası ilk olarak kullandığı ifade edilen İbn Ebî İshâk, bu hususta kendisinden sonra gelen nahiv alimlerini de etkilemiştir. Onun öğrencileri ya da öğrencileri vasıtasıyla başka âlimler kıyası kullanmış ve kıyasın kullanım alanını genişletmişlerdir.

İbn Ebî İshâk, nahiv ilminde ve kıyas yönteminde olduğu gibi nahvî illet hususunda da öncülük etmiştir. Kaynaklara göre İbn Ebî İshâk nahvi illetlendiren ilk kişidir. O, kendi döneminde ıstılah olarak kullanılmasa da, nahiv kurallarının temel nedeni/gerekçesi diyebileceğimiz illetin ilk açıklayıcısıdır.

13 Sîbeveyh'in Ferezdak'tan naklettiği bu şiir (Sîbeveyh, 1998: c.2, 340) Ferezdak'ın divanında bulunmamaktadır.

Eldeki kaynaklara göre, sayısı az olmakla birlikte, nahiv konularında kendisinden görüş nakledilen ilk âlim İbn Ebî İshak'tır. Ancak o, bu konular için terim kullanmamıştır. Bunun sebebi ise o dönemde nahiv kurallarının pratikte uygulanması ancak, bu kurallar için terim kullanılmamasıdır. Sîbeveyh'in farklı başlıklar altında naklettiği bu konular için İbn Ebî İshak'tan sonra terimler kullanılmıştır. Bu konular ise tahzîr, haberin hazfî, muzârî fiilin nasbedilmesi, gayrı munsarîf ve istisna konularıdır.

Nahiv alanında önemli çalışmalar yapmış olmasına rağmen İbn Ebî İshak'ın günümüze ulaşan bir kitabı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, sonraki dönemlerde telif edilen nahiv kitaplarında kendisine nispet edilen bilgilerden nahiv kaidelerini ortaya koyma ve uygulama konusunda verdiği mücadeleler anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Afgânî, Sa'îd. *Min Târihi 'n-Nahv*. (ty). Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Şihâbuddin. (ty) *Tehzîbü 'l-Tehzîb*. Tahk: İbrahim ez-Zeybek-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. (1997). *Hizânetu 'l-Edeb Lübbü Lübbâbi Lisâni 'l-Arab*. (4. Baskı). Tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- Civelek, Y. (2003). *Arap Dilinde İ'râb Olgusu*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Cümahî, Muhammed b. Sellâm. (ty). *Tabakât-u Fuhûli 'ş-Şu'arâ*. Tahk: Mahmûd Muhammed Şâkir. Dâru'l-Medenî.
- Cürcânî, Muhammed Seyyid Şerîf. (ty). *Mu'cemü 'l-Ta'rîfât*. Tahk: Muhammed Sıddık el-Minşevî. Kahire: Dâru'l-Fadîle.
- Çıkar, M.Ş. (2007). *Kıyas-Bir Nahiv Usul İlmi Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları.
- Çögenli, M. S. ve Demirayak, K. (1995). *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çörtü, M.M. (2012). *Arapça Dilbilgisi*. (12. Baskı) Nahiv. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Dayf, Şevkî. (ty). *el-Medârisü 'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Demirayak, K. (1998). *Abbasi Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Şafak Yayınları.
- Demirayak, K. ve Bakırcı, S. (2001). *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Derviş, Muhyiddîn. (1992). *İ'râbü 'l-Kur'âni 'l-Kerîm ve Beyânühü*. (3. Baskı). Dimeşk: el-Yemâme - Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Ebû Tâhir, Abdolvâhid b. Ömer b. Ebî Hâşim. (1993). *Ahbârün fi 'n-Nahv*. Tahk. Muhammed Ahmed ed-Dâli. Kıbrıs: el-Ceffânu'l-Câbi.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. (2008). *Medhal ilâ Tarihu 'n-Nahvi 'l-Arabî ve Kadâyâ ve Nüsûs Nahviyye*. Kahire: Dâru Ğarîb.
- Ebu't-Tayyib el-Luğavî, Abdolvahid b. Ali. (2009). *Merâtibu 'n-Nahviyyîn*. Tahk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. (2003). *Kitâbu 'l-Ayn*. Tahk: Abdulhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ferezdak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'sa'a et-Temîmî. (1987). *Dîvânü 'l-Ferezdak*. Tahk. Ali Fâvûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Gâmidî, Muhammed Sa'îd Sâlih Rabî. (2006) "Hikâyâtu Neş'eti 'n-Nahv". *Ulûmu 'l-luğa*. 9 (2), Mısır, 109-133.
- Hamâdî, Semîra. (2011). *el-İlelu 'n-Nahviyye fi Kütübi 'l-Türâsi 'l-Arabîyyi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ceza-yir: Batna Üniversitesi.
- Hamevî, Yâkut. (1993). *Mu'cemu 'l-Udebâ İrşâdu 'l-Erib ilâ Ma'rifeti 'l-Edîb*. Tahk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Hasan, Abbâs. (ty). *en-Nahvu 'l-Vâf*. Mısır: Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Hasan, Abbâs. (1966). *el-Lugatu ve 'n-Nahv Beyne 'l-Kadîmi ve 'l-Hadîs*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Hasrân, Abdullah b. Hamed. (1993). *Merâhilu Tetavvuri 'd-Dersi 'n-Nahv*. İskenderiye: Dâru'l-Me'rifeti'l-Câmi'iyye.
- Hassân, Temmâm. (2000). *el-Usûl - Dirâse ibistîmûlûciyye li 'l-fikri 'l-luğavî 'inde 'l-Arab "en-nahv-fikhi 'l-luğa-el-*

- belâğa*". Kahire: Âlemü'l-kütüb.
- Hassân, Temmâm. (2006). *Makâlât fi'l-Luğati ve'l-Edeb*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. (1979). *el-Mufasssal fi Târihi'n-Nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. (ty). *el-Hasâis*. Tahk: Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- İbn Hişâm el-Enşârî. (ty). *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. Tahk. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. (ty). *eş-Şi'r ve eş-şu'arâ*. Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. (1986). *Uyûnu'l-ahbâr*. Tahk. Yûsuf Alî Tavîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mûkerrem. (ty). *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. Ali. (1971). *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. Tahk. Gotthelf Bergsträsser. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. (1971). *el-İğrâb fi Cedeli'l-İ'râb ve Luma'u'l-Edille fi Usûli'n-Nahv*. (2. Basım). Tahk. Sa'îd el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. (1985). *Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*. (3. Baskı) Tahk: İbrahim es-Sâmerrâ'î. ez-Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddin Osman b. Ömer. (2011). *el-Kâfiye fi İlmî'n-Nahv*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşra.
- İlyâs, Munâ. (1985). *el-Kıyas fi'n-Nahv*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İnanç, Y. (2016). *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kıftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. (1986). *İnbâhu'r-Ruvât ala Enbâhi'n-Nuhât*. Tahk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî - Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye.
- Kılıç, H. (1999). "İbn Ebi İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 19, (435). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mekkî, Ebû Muhammed. (1974). *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâati's-Seb'i ve İlelihâ veHicecihâ*. Tahk: Muhyiddin Ramazan. Dimeşk: Matb'uat Mecmea'i'l-Luğati'l-Arabiyye.
- Mekkî, Ebû Muhammed. (1984). *Müşkilü İ'râbi'l-Ku'rân*. (2. Baskı) Tahk: Hâtem Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Muhtâr Ahmed Deyra. (1991). *Dirâse fi'n-Nahvi'l-Küfî min Hilâl Me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*. Beyrut-Dimeşk: Dâru Kuteybe.
- Sâlim, Abdulâlî el-Mûkerrem. (1993). *el-Halkatü'l-Mefkûde fi Târihi'n-Nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Sâmerrâî, Fâdil Sâlih. (2000). *Me'âni'n-nahv*. Amman: Dâru'l-fikr.
- Sîbeveyh, Ebu Bîşr Osman b. Kamber. (1998). *el-Kitâb*. (3. Baskı) Tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- Sîrâfî, Ebu Said el-Hasan. (1955). *Ahbâru'n-Nahviyyîn*. Tahk: Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâcî. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî ve Evlâduhu.
- Sübki, Tâcuddîn. (ty). *Tabakâti's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Tahk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye.

- Süreyya, Abdullah Osman İdris. (1981). *Abdullah b. Ebi İshâk el-Hadrâmi Hayâtuhu ve Ârâuhu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mekke: el-Melik Abdulaziz Üniversitesi.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. (1979). *Buğyetü'l-Vü'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-nuhât*. (2. Baskı) Tahk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. (1986). *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*. Tahk. Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ Bek - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim – Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Menşürâtu'l-mektebeti'l-Mişiyye.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. (1988). *Sebebu Vad'i İlmî'n-Nahv*. Tahk. Mervân el-Atiyye. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Hicre.
- Süyûtî, Celaleddin. (2006). *el-İktirâh fî Usuli'n-Nahv*. (2. Baskı) Tahk: Abdulhakim Atiyye-Alauddin Atiyye. Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî.
- Tantâvî, Muhammed. (ty). *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*. Kahire: Dâru'l-me'ârif.
- Tenûhî, Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed. (1981). *Târihu'l-Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*. Tahk: Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye.
- Tüccar, Z. (2002). "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.25, (539-540). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. (1999) *Mecâlisü'l-Ulemâ'*. (2. Baskı). Tahk: Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- Zübeydî, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan. (1973) *Tabakâti'n-Nahviyyîn ve'l-Lüğaviyyîn*. (2. Baskı). Tahk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Zürrumme, Ebü'l-Hâris Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî. (1982). *Dîvânu Zirrumme*. Tahk. Abdülkuddûs Ebû Sâlih. Beyrut: Müessesetü'l-İmân.

Zazacaya Çevrilen Eserler ve Bunların Çeviri Bilimsel İncelemesi

Ahmet KIRKAN

ÖZ

Çeviri faaliyetinin ilk olarak ne zaman başladığını tespit etmek mümkün değildir. Ama farklı milletlerin karşılaşma alanlarında doğal olarak çeviri faaliyeti meydana gelmiştir. Çevirinin bir bilim dalı olarak dilbilimden ayrılması ise yeni bir durumdur. Zazacada ise çeviri faaliyetlerinin geçmişi çok eskiye dayanmaz. Geçen yüzyılın başında yazılı alanında eser vermeye başlayan Zazaca için farklı dillerden çeviri yapma yeni ortaya çıkmıştır. Zazacada çeviriler çoğunlukla Kurmanca ve Türkçeden yapılmıştır. Zazaların yaşadıkları yerler ve bildikleri diller göz önüne alındığında Kurmanccadan ve Türkçeden çeviri yapılması Zazacanın gelişmesine ciddi bir katkı sağlamamıştır. Çünkü Zazalar, Kurmanclarla ve Türklerle iç içe yaşamaktadırlar ve neredeyse her Zaza, Kurmanca ve Türkçe bilmektedir. Özellikle son yirmi yılda farklı dillerden Zazacaya çeşitli eserler çevrilmiştir. Bu çalışmada Zazacaya tercüme edilmiş eserler bibliyografik olarak sıralanmış ve çeviri bilim açısından incelenmiştir. Zazacaya çevrilen eserlerde kutsal metinler bulunduğu gibi, dünya edebiyatından metinler de bulunmaktadır. Çalışmanın amacı bu eserleri tespit etmek, çevrildiği dillere göre tasnif etmek ve eserlerin anlaşılabilirlik düzeyini tespit etmektir. Çalışmada teorik kitapların yanı sıra basılı olan Zazacaya çevrilmiş olan kitaplardan yararlanılmıştır. Zazacada bu alanda yapılmış özel bir alan taraması ve değerlendirmesi olmadığı için bu çalışma alana katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zazaca, Arapça, Dilbilim, Çeviri, Kurmanca.

Ahmet KIRKAN, Doç. Dr.
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Yaşayan Diller Enstitüsü,
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı,
e-mail: ahmetkirkkan@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-3885-5218

Article Type/Makale Türü:
Research Article/Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 07.09.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 14.03.2022
Doi: 10.35859/jms.2022.992082

Reviewing and Plagiarism:
Bu makalenin değerlendirme sürecinde iki taraflı kör hakemlik uygulanmıştır. Derginin Editör Kurulu'nda yer alan yazar değerlendirme süreçlerinin dışında tutulmuştur.

Citation/Atf:
Ünverdi, Ş. ve Aydın, İ. (2022). Abdullab b. Ebî İshâk'ın Nahiv İlmindeki Yeri, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 025-042,
DOI: 10.35859/jms.2022.996674

Berhemê ke Tercumeyê Zazakî Bîyê û Hetê Zanistê Açarneyîşî ra Nirxneyîşê Nînan

KILMNUS

Fealîyetanê tercumekerdişî çî wext û bi destê kê dest pêkerdo, nêyeno zanayene. Labelê ma eşkenê vajê ke waranê rastê pêameyişê miletan de fealîyetanê açarnayîşî bi şekilêko siruştî dest pêkerdo. Sey zanistêko xoser zanistê açarnayîşî hîna newe ziwannasiye ra aqitîyayo. Seba zazakî zî fealîyetê açarnayîşî newe dest pêkerdê. Zazakî hetê nuştayî ra zaf erey menda û ancax destpêkê seserra vîstîne de berhemî zazakî ameyê dayene. Qandê cû fealîyetê açarnayîşî zî erey mendê. Zazakî de zafane tirkî û kurmanckî ra berhemî tercumeyê zazakî bîyê. Çünke zazayî mabeyne tirkan û kurmancan de cuyenê, her zaza kê zêde tirkî û kurmanckî zano. Sayeyê açarnayîşê berhemanê tirkî û kurmanckî, zazakî xeylêk aver şîya. Serranê peyênan de xêncê kurmanckî û trkî, sewbîna ziwanan ra zî berhemî tercumeyê zazakî bîyê. Na xebate de ma berhemê ke sewbîna ziwanan ra tecumeyê zazakî bîyê, bi şekilêko bîbliyografîk rêze kerdî û goreyê qaydeyanê zanistê açarnayîşî nirxneyî. Berhemê ke tercumeyê zazakî bîyê cure cure yê. Mîyanê nê berheman de; berhemê pîrozî, berhemê edebî, berhemê sinemayî ûsn kes eşkeno bihûmarno. Amancê na xebate tesbîtkerdişê nê berheman, goreyê ziwane xo yê eslî tesnîfkerdişê nê berheman, tesbîtkerdişê asta fehmbîyayîşê nê berheman o. Na xebate de ma hem kitabê teorîkan ra hem zî berhemanê zazakî ra îstîfade kerd. Heta nika zazakî de derheqê berhemanê tercumbîyayan de nirxneyîşî û analîzî zêde nîyê, qandê cû ma hêvî kenê ke na xebata ma cayê xo bivîno.

Kilîçekûyî: Zazakî, Erebkî, Ziwannasî, Açarnayîş, Kurmanckî

The Works Translated into Zazaki and a Scientific Study of Their Translation

ABSTRACT

It is not possible to determine when the translation activity first started. However, translation activity naturally took place in the meeting areas of different nations. The separation of translation from linguistics as a science is a new situation. In Zazaki, on the other hand, the history of translation activities is not very long. Translation from different languages has just emerged for Zazaki, which started to produce works in the field of writing at the beginning of the last century. Translations in Zazaki were mostly made from Kurmanji and Turkish. Considering the places where the Zaza live and the languages they know, translating from Kurmanji and Turkish did not make a serious contribution to the development of Zazaki. Because Zazas live together with Kurmanjis and Turks and almost every Zaza speaks Kurmanji and Turkish. Especially in the last 20 years, various works have been translated into Zazaki from different languages. In this study, the works translated into Zazaki were listed bibliographically and examined in terms of translation science. In the works translated into Zazaki, there are sacred texts as well as texts from world literature. The aim of the study is to identify these works, to classify them according to the languages they are translated into, and to determine the level of intelligibility of the works. In the study, besides the theoretical books, the printed books translated into Zazaki were used. This study will contribute to the field, since there is no special field survey and evaluation in this field in Zazaki.

Keywords: Zazaki, Arabic, Linguistics, Translation, Kurmanckî

EXTENDED SUMMARY

It is not possible to determine when and by whom the translation activity, which acts as a bridge between cultures, first started. Translation activities have usually occurred spontaneously in natural or compulsory encountering areas of nations with different cultures. Although people's efforts to understand each other go back a long way, the separation of translation from linguistics as a standalone branch of science is a new phenomenon. Thus, the translation is not only about linguistics, it is also about language. When it comes to Zazakî, translation activities do not have much history. Translation from different languages to Zazakî, which started to give works in written field at the beginning of the last century, is new-sprung. The first works available in Zazakî are composed of folkloric texts collected by non-Zaza people at different times. After the first copyright works, translation activities started into Zazakî. Translations into Zazakî have been mostly made from Kurmancî and Turkish. Considering the places where the Zazas lived and the languages they spoke, translation from Kurmancî and Turkish did not contribute significantly to the development of Zazakî. Because the Zazas live in close contact with the Kurmanc and the Turks, and almost every Zaza, speaks Kurmancî and Turkish. However, the languages of the works translated into Zazakî are not limited to Turkish and Kurmancî. Especially in the last 20 years numerous works have been translated from different languages into Zazakî. Works from various languages around the world such as Arabic, English, Swedish and Persian have also been translated into Zazakî. Thanks to those translation activities, it can be said that there is enrichment and diversification in Zazakî literature and other fields writing. In this study, the works translated into Zaza were listed bibliographically, sorted according to the languages and the works were examined in terms of translation science. Variety of the texts translated into Zazakî is noticeable. There are sacred texts among translated works as well as texts from world literature. For example, the Quran, has been translated into Zazakî twice by different people so far. Apart from this sacred text, several other religious works from Turkish have been translated into Zazakî. In addition, a divan in Arabic has been translated into Zazakî. Works translated from Persian are related to literature. Poetry books from both modern and classical literature of Persian have been translated into Zazak. Not many works have been translated from English to Zazakî. The same works for translations from German to Zazakî. It is necessary to state that works translated from German are difficult works that are important in world literature. The World Classics, often from Swedish not from the original languages, are among the works translated into Zazakî by Zazas who live in Europe. These works have been translated into Zazakî as abbreviated. Works translated from Turkish into Zazakî are more than other languages in both quantity and quality.

The aim of the study is to identify these works translated into Zazakî from different languages, to sort them according to the languages in which they are translated and to determine the level of comprehensibility of the works. Regardless of a chronological order, the works translated into Zazakî are classified based on their original language. The translation features of the translation studies were examined in terms of translation science. It is not possible to say that all translated works are done in accordance with the necessary competence, but it can be said that these first examples in Zazakî will be the leading cause for the works to be done. We hope that this study will contribute to the field, since there are nor any special field research and evaluation in this area. Methods such as comparison and explanation were used in the study. The translated works are not compared with the languages in

which they were written. It is necessary to consider this as one of the limitations of the study. The study focuses more on the understandability of the texts.

Giriş

Çeviri kendi içinde belli kriterleri olan disiplinler arası bir alandır (Yazıcı, 2004). Etkili çeviri yapabilmek için kaynak dilden hedef dile duygu, düşünce ve anlamın tam ve etkili bir şekilde aktarılması gerekir. Bir dilden başka bir dile yapılan çevirinin, her iki dilin de özelliklerini iyi bir şekilde yansıtmaması beklenir (Stolze, 2013: 17-18). Çevirinin kendine özgü kuralları vardır ve bunlar çeviriyi veya metni çevirmenin inisiyatifinden kurtararak, bir bilim dalı haline gelmesini sağlar. Çeviri akademik yönü olan ve bir bilim olarak kabul edilmesi gereken bir daldır (Ammann, 2008: 14-20). Çeviri yapılan dillerdeki ayrıntıları bilmeyen veya tam olarak anlamayan, çeviri temel ilkelerini özümsememiş bir çevirmenin yapacağı çeviri etkisiz olacaktır. Çeviri sadece yazılı olarak ve sadece edebi eserlerin çevirisi şeklinde meydana gelmez. Çevirmen, birçok alanda çalışan ve farklı metinleri tercüme eden kişidir. Farklı alanlarda tercüme işini icra ederken, aynı yöntemi kullanmaz. Edebi eserleri çevirirken kullanacağı yöntemle, sözlü çeviri yaparken kullanacağı yöntem birbirinden ayrıdır (Gürçağlar, 2016: 33-35; 66-72). Zazacada çeviri genelde yabancı dil bilen ama çeviri eğitimi almamış çevirmenler tarafından yapılmaktadır. Yapılan yazılı çevirilerde Kurmanca ve Türkçe dilleri ön plandayken, sözlü çevirinin çok fazla olduğunu söylemek mümkün değildir. Çeviri, anlam kaymalarının en çok olduğu alan olarak da ortaya çıkar. Hedef dille, kaynak dil arasında, çevirmenden, dillerden, dildeki imkânlardan, anlam aktarımının zorluğundan vb. nedenlerden dolayı çeviri hataları, kusurları ortaya çıkabilir (Suçin, 2007: 32-33). Zazaca için bu durum daha olasıdır. Zazacada çeviri için imkanların sınırlı olduğunu ifade edebiliriz.

Bazı dillerde çeviri faaliyetleri yüzyıllardır devam etmektedir. Kültürlerin, dillerin ve dinlerin karşılaşma alanlarında çeviri faaliyetleri çok erken bir dönemde başlamıştır. İlk olarak M.Ö. 3. yüzyılda çeviri yapıldığına dair kayıtlar vardır. Ticaret, din, savaşlar gibi sebeplerden dolayı diller arasında da etkileşimler olmuştur. Bu durumlar çeviri faaliyetlerinin başlamasını sağlamıştır. Halen elde çeviri tarihiyle ilgili geniş kapsamlı bir bilgi mevcut değildir (Stolze, 2013: 20-21). Çeviri için birçok tasnif yapılmıştır ve genelde bu tasnifler Yunan ve Antik Roma'dan başlayarak devam ettirilir. Doğu dünyasında ilk dönemde kutsal metinlerin çevrilmesiyle başlayan çeviri faaliyetleri ilerleyen dönemlerde daha sistematik bir şekilde dönüşmüştür. Örnek olarak ilk dönem Kur'an çevirilerinde Farsça örneğinde sadece birkaç sure ve ayet tercüme edilmişken, sonraki dönemlerde bu çeviri faaliyetleri toplu bir hal almış ve metin çevirisine dönüşmüştür (Aydar, 1996: 103). Farsça çeviriden yaklaşık bir asır sonra, bu kutsal metin Türkçeye tercüme edilmiştir (Küçük, 2013: 15-16). 20. yüzyıla beraber Farsça ve Türkçede bu faaliyetler hız kazanarak devam etmiştir. Zazaca içinse bu yüzyıl yeniden varoluş aşısı olmuştur. Çünkü bu yüzyıla beraber Zazaca her alanda boy göstermeye başlamıştır.

Klasik edebiyattan modern edebiyata, romandan hikâyeye, sözlü edebiyattan yazılı edebiyata kadar birçok alanda gelişmeler ortaya çıkmıştır. Özellikle son çeyrek yüzyılda Zazaca ciddi bir atılım göstermiştir. Modern anlamdaki Zazaca ilk eserler 1960'lı yılların ilk yarısında ortaya çıkmışlardır. 1979 yılında yayım hayatına başlayan ve ancak 4 sayı yayımlanabilen *Tîrêj* dergisi Zazaca modern edebiyat için önemli bir adımdır (Kovara Tîrêj, 1979). Sonrasında meydana gelen durgunlukta Zazaca

ancak çok dilli dergilerde kendine yer bulabilmiştir. 1996 yılında İsveç'te Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalışma Grubu) adıyla bir çalışma grubu ortaya çıkmıştır ve bu grup Zazacanın müstakil bir şekilde ele alınmasının önünü açmıştır. Çeviri faaliyetleri de bu grubun çalışmaya başlamasından sonra ivme kazanmıştır. Hali hazırda bu grubun sözlük ve imla çalışmalarından yararlanan veya yararlanmayan birçok kişi tarafından Zazacaya birçok eser kazandırılmıştır.

Çalışmanın konusu farklı dillerden Zazacaya çevrilmiş olan eserlerdir. Çalışmanın amacı ise bu eserleri bibliyografik olarak tespit etmek ve çeviri bilimin genel kuralları çerçevesinde değerlendirmektir. Çeviri kendi içerisinde alt başlıkları olan ve takip edilen yöntemlere göre değişiklik gösteren bir olgudur. Çalışmada çevirinin alt başlıkları ve çevirmenin bağlı olduğu ekol gibi özellikler göz ardı edilmiştir. Zaten sayıca az olan bu çevirilerde çevirmenler, kaynak metni hedef dile aynen çevirme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca Zazaların içerisinde farklı adlandırmaların dışında bu çalışmada üzerinde durulacak olan, Zazacayı Kürtçenin bir lehçesi olarak kabul eden ve Zazacayı müstakil bir dil olarak kabul eden (en az) iki grup vardır. Bu temel noktanın dışında, bu iki grup birbirinden farklı alfabeler kullanmakta ve imlada farklı metotları tercih etmektedir. Çalışmada bu ayrılıklar da göz ardı edilmiştir. Temel amaç Zazacaya çevrilmiş olan eserleri tespit ve analiz etmektir. Bu çalışma bibliyografik bir çalışma değildir. Bu konuda daha derli toplu bir dizin ilkin Murat Varol tarafından yapılmıştır. Varol 1899 yılından, Zazaca ilk telif eserin çıktığı yıldan 2014 yılına kadar yayımlanmış ve yazarın ulaşabildiği bütün eserleri tasnif etmiş ve yayımlamıştır (Varol, 2014). Daha sonrasında Mutlu Can tarafından geniş bir bibliyografik çalışma yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Can, 2018). Bu her iki eserde de Zazacaya yapılmış olan çevirilerin künyeleri verilmiştir. Can'ın kaydettiği üzere çeviri faaliyetleri özellikle çocuk edebiyatı alanında yoğunlaşmaktadır (Can, 2018: 28-30). Ayrıca farklı dillerden Zazacaya çevrilen oldukça çok sayıda makale de vardır ve Can bunların da künyelerini kaydetmiştir (Can, 2018: 300-315).

Zazacaya çevrilmiş olan eserler kaynak dillerine göre tasnif edilmiştir. Genellikle Arapçadan ve Farsçadan çevrilen eserler kutsal metinlerden meydana gelirken, Avrupa dillerinden çevrilen eserler çoğunlukla edebiyatla (dini, modern, çocuk vb) ilgilidir. Eserlerin tanıtımı ve değerlendirilmesinden önce Zazalar hakkında bazı tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Göç ve mecburi iskan dışında (Avrupa'da yaşayan Zaza nüfusu ve tehciye uğramış Kafkasya'daki Zaza nüfusu hariç), Türkiye sınırları içerisinde yaşayan bir topluluk olarak Zazalar, üzerine çalışmaların yapıldığı ve akademik çalışmalara çokça konu olmamışlardır. Bu konuda Alanoğlu Zazaların yaşadıkları yerlerin sınırları ve kökenleri konusunda farklı görüşleri de ifade eder (Alanoğlu, 2019: 688-690). Çalışma tercüme edilmiş eserleri tespit ve analiz ettiği için ve alanında ilk olduğu için önemlidir.

1. Zazalar ve Zazaca

Dimilkî, Kirdkî, Zazakî ve Kirmanckî olarak adlandırılan bu diyalekt, sadece Türkiye sınırları içerisinde konuşulmaktadır. Bu diyalekti konuşanlar; Dêrsim (Tunceli) ve çevresinde kendilerine Kirmanc ve diyalektlerine Kirmanckî; Çermik, Gerger ve Siverek'te oturanlar kendilerine Dimilî, diyalektlerine Dimilkî; Diyarbakır'ın bir kısmı ile Bingöl'de oturanlar kendilerini Kird, diyalektlerine Kirdkî; Elazığ ve çevresinde oturanlar ise kendilerine Zaza ve diyalektlerine Zazakî demektirler. Zazalar, Türkiye sınırları içerisinde, yoğunluklu olarak 13 ilde ve bu illerin ilçelerinde oturmaktadır.

Bu iller ve ilçeler; Adıyaman'ın (Semsûr) Gerger (Aldûş); Batman'ın Kozluk (Hezo) ve Sason (Sason); Bingöl (Çewlîg) merkez, Adaklı (Azarpêrt), Genç (Dara Hênî), Karlıova (Kanîreş), Kiğı (Gêxî), Solhan (Bongilan), Yayladere (Xorxol), Yedisu (Çêrme); Bitlis'in (Bidlîs) Mutki (Motkan); Diyarbakır (Dîyarbekir, Amîd) merkez, Çermik (Çêrmuge), Çüngüş (Şankuş), Dicle (Pîran), Eğil (Gêl), Ergani (Erxenî), Hani (Hênî), Lice (Licê), Hazro (Hezro), Kulp (Pasûr) Kocaköy (Karaz), Çınar (Çınar); Elazığ (Xarpêt) merkez ve Maden (Maden), Palu (Pali), Karakoçan (Depe), Kovancılar (Qowancîyan), Sivrice (Sîvrîce), Alacakaya (Xulamam), Arıcak (Mîyaran); Erzincan (Erzingan) Çayırılı (Mose), İliç (Îlîç), Kemah (Kemax), Tercan (Têrcan); Erzurum (Erzirom) Aşkale (Aşqe), Çat (Çad), Hasankale (Hesenqe), Karayazı (Gogsî), Hınıs (Xinûs); Muş (Mûş) Varto (Gimgim); Siirt (Sêrt) Baykan (Hewêl); Sivas (Sêwas) Kangal (Qengal), Zara (Zara), Ulaş, İmranlı (Çît), Divriği (Dîvrîgî); Tunceli (Dêrsim) merkez ve Pülümür (Pilemuriye), Nazimiye (Qisle), Ovacık (Pulur), Hozat (Xozat), Pertek (Pêrtage), Mazgirt (Mazgêrd) ve Çemişkezek (Çemişgezek); Şanlıurfa (Ruha) Siverek (Sêwregi) ve çok az da olsa Hilvan'da (Curnê Reş) yaşamaktadırlar (Yıldırım vd., 2012: 15-16). Bu yerleşim yerleri dışında Aksaray Ortaköy; Ardahan Göle; Gümüşhane Kelkit ve Şiran; Malatya Pütürge ve Arguvan; Kars Sarız; Konya Ereğli; Tokat Almus'ta da Zaza nüfusu vardır (Kirkan, 2019: 11-112). Yukarıda bahsedildiği gibi Zazalar buldukları coğrafyaya göre kendilerini farklı adlandırmışlardır. Bu farklı adlandırma verilen eserlere de yansımıştır.

Zazaca ilk telif eser 1899 yılında Mela Ehmedê Xasî tarafından yazılmış olan mevlit metnidir. Ehmedê Xasî'nin yazmış olduğu eserden önce Mustafa Dehqan'ın iddia ettiği üzere 1798 yılında Sultan Efendi tarafından Zazaca bir metin yazılmıştır (Dehqan, 2010: 295-306). Sadece birkaç sayfasının elimizde olduğu bu metin telif bir eser olmakla beraber, ilk ve son sayfasının yayımlandığı böyle bir metnin var olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur. Bu metnin dışında Zazacaya çevrilmiş bir İncil metninden bahsedilmektedir. Çağlayan'ın deşifre ettiği ve sunduğu arşiv belgesinde 1902 yılında *Kürdçe Zaza Lisani* ile basılan İncil'e tesadüf edildiği ve bu çeviri eserin iade edildiği anlaşılmaktadır (Çağlayan, 2011: 281). Elimizde bulunmayan, Zazaca olduğu da kesin olmayan bu eser, eğer doğru tespit edilmişse ilk çeviri eser olarak kabul görmesi gerekir. Özellikle ilk telif eserden sonra Zazaca uzunca yıllar suskunluğa bürünmüş ve ancak 1960'lı yıllarda yayımlanan *Roja Welat* adlı gazetede ilk Zazaca yazılar çıkmaya başlamıştır. Bundan sonra Özgürlük Yolu ve *Devrimci Demokrat Gençlik* gibi periyodik yayımlarda Zazacaya rastlamak mümkün olmuştur. Bu periyodik yayımlarda *çeviri örneklerine de yer verilmiştir*. Ama sistemli bir şekilde çeviri örneklerine *Kovara Tîrêj*'de rastlanılır. Tespit edildiği kadarıyla, Türkçeden Zazacaya çevrilen ilk metin Malmîsanij tarafından çevrilen Ahmed Arif'in iki tane şiiridir (*Devrimci Demokrat Gençlik*, Sayı: 3, Ankara, Nisan 1978, r. 14). Kurmanca diyalektinden Zazacaya çevrilen ilk metinse Şêx Evdîrehîm tarafından çevrilen bir masaldır. Bu masalın adı *Lwî û Kerg*'dir (Tilki ve Tavuk). Bu çeviri masal *Hêvî*, *Çira* ve *Vate* gibi dergilerde ve *Newepel* gazetesinde yayımlanmıştır. Bu metnin ehemmiyetinden dolayı M. Malmîsanij bu metni *Çira* dergisinde yayımlamış ve bir değerlendirme yazısı yazmıştır (Malmîsanij, 1995: 45-46). Aslında fabl türünde olan bu masalın ilk çevirileri, Celadet Ali Bedirhan'ın isteği üzerine Mela Nezîr tarafından Siverek ağzına ve Mihyeddin (Palolu olduğu ifade edilmektedir) tarafından Palo ağzına çevrilmiştir. Bu her iki metin de *Hawar Dergisi*'nde yayımlanmıştır (Bedir-Xan, 1933: 33).

Kurmanccadan Zazacaya çevrilen ikinci metin ise yine Malmîsanij tarafından çevrilen ve *Armanc* gazetesinde yayımlanan Nûra Cewerî'nin *Sazbendîya Kurdanê Zazan* adlı yazısıdır. Aynı gazetenin 136. sayısında N. Elî (Nihat Saganda) tarafından Qedrî Can'ın *Mûyenda Sipî* adlı hikâyesi Zazacaya çevrilmiştir. Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i üzerine yapılmış ilk çeviri beyitler de yine N. Elî tarafından yapılmış ve *Armanc*'ın 4. sayısında yayımlanmıştır. Zazacaya tercüme edilmiş ilk kutsal metinler de Malmîsanij tarafından çevrilen *Kitabê Pîroz ê Êzîdîyan: Meshefî Reş* ve *Kitabê Pîroz ê Êzîdîyan: Kitêbî Cilwe* adlı metinlerdir ve bunlar yine *Armanc* gazetesinin 150 ve 151. sayılarında yayımlanmışlardır. Aynı dönemde *Rewşen* dergisinde J. Îhsan Espar ve Serdar Roşan tarafından Türkçeden bazı metinler Zazacaya çevrilmiştir. *Vate* dergisinin yayım hayatına başlamasından sonra M. Malmîsanij, J. Îhsan Espar, Murad Canşad gibi yazarlar tarafından çeşitli dillerden ama özellikle Kurmanccadan metinler Zazacaya çevrilmiştir. *Vate* dergisinin ilk 18 sayısında Celadet Elî Bedirxan tarafından hazırlanmış olan *Ferhenga Kurdî (Kurmancî)-Fransî (Kürtçe-Fransızca Sözlük)* adlı sözlüktür (Can, 2017: 52-65).

L. Tolstoy'a ait kısa bir hikâyenin çevirisi olan "Dendûka Erûgî" (Erik Çekirdeği) başlıklı metin Rus Edebiyatından ilk çeviri örneğini oluşturur. Hikâye A. Diljen [Haydar Diljen] tarafından çevrilmiştir.

2011 yılında yayım hayatına başlayan Şewçîla adlı dergide Kurmanccadan ve farklı dillerden birçok metin Zazacaya çevrilmiştir. Bu dergide modern edebiyat, folklor, dilbilim, eleştiri gibi alanlarda; İlyas Akman, Roşan Lezgîn, Hasan Aslan, Hemîd Hozan, Cemîl Robar, Mehemed Sebrî Akgonul, İsmail Söylemez, M. Emin Kacan, Îhsan Tektaş ve daha birçok kişi tarafından çeviriler yapılmıştır. Şewçîla ile birlikte çeviri yapan kişi sayısı artmış ve çevirinin yelpazesi genişlemiştir. Burada sayılan isimler dışında da birçok kişi tarafından da Zazacaya çeviriler yapılmıştır.

2. Zazacaya Çevrilmiş Olan Eserler

Çeşitli dillerden Zazacaya çeviriler yapılmıştır. Aşağıda Zazacaya çevrilen eserler ve bunların çevrildikleri diller esas alınarak bir tasnif yapılmıştır. Çevrilen eserleri dini eserler ve edebi eserler olarak veya klasik eserler ve modern eserler gibi farklı şekillerde de tasnif etmek mümkündür. Bu eserlerden bazıları kaynak dilden Zazacaya direkt bir şekilde çevrilirken, bazı eserler ise farklı dillerdeki tercüme temeli alınarak yapılmıştır. Zazacaya çevrilen bütün eserlerin bunlarla sınırlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Çalışmada ulaşılmış ve elde edilen eserler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Zazaca yayıncılık Türkiye'de ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde devam etmektedir. Bu eserlerden bazıları sadece isim olarak tespit edilmiştir. Ayrıca başta ifade edildiği üzere Zazalar içerisinde kendini adlandırma ve tanımlama açısından da birlik yoktur. Bu durum bazı eserlerin sınırlı bir çevrede kalmasına neden olmaktadır. Bulgular kısmında ise bu eserlerden bazılarının çeviri bilim ve dilbilimsel olarak değerlendirilmesi yapılacaktır.

2.1. Türkçeden Çevrilmiş Olan Eserler

Aşağıda Türkçeden Zazacaya çevrilen eserlerin künyeleri verilmiştir. Zazacaya çevrilen kitapların önemli bir kısmını Türkçeden çevrilmiş olan kitaplar oluşturmaktadır. Bu eserlerden birkaçı DİSA tarafından desteklenen bir proje kapsamında çevrilen kitaplardan oluşmaktadır.

Perwerde de Tetbiqê Ziwanê Dayîke adlı eser makalelerden meydana gelmektedir ve bu eser Roşan Lezgîn tarafından Türkçeden Zazacaya çevrilmiş, 2013 yılında DİSA Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Eser anadilin çocukların eğitimine uygulanmasını konu edinmektedir.

Polîtikayê Zafziwanîye û Plankerdişê Ziwanî adlı eser makalelerden oluşmaktadır ve yine Roşan Lezgîn tarafından Türkçeden Zazacaya çevrilmiş ve 2013 yılında DİSA Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Eserde çok dillilik ve dil politikaları ele alınmaktadır.

Vera Trawma de Muqawemetê Tutan adlı eserde inceleme ve araştırmalardan elde edilen verilerin sunulmuştur. Bu eser, Roşan Lezgîn tarafından Türkçeden Zazacaya çevrilmiş ve 2018 yılında DİSA Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Eser, 142 sayfadır. Travma karşısında çocukların savunma ve öz savunma mukavemetlerini konu alan bir eserdir.

Said Nursi'nin külliyatından üç adet eser Serdar Bedirxan tarafından Zazacaya çevrilmiştir. Bu eserlerden, Said Nursi tarafından yazılmış olan *İhlas Risalesi* adlı eser *Rîsaleya Îhlasî* adıyla 2014 yılında Zehra Yayıncılık'tan; *Kardeşlik Risalesi*, *Rîsaleya Birarîye* adıyla 2014 yılında yine Zehra Yayıncılık'tan; *Hastalar Risalesi*, *Rîsaleya Nêweşan* adıyla 2014 yılında aynı şekilde Zehra Yayıncılık'tan yayımlanmıştır. Bu eserler Serdar Bedirxan tarafından asıl dili olan Türkçeden çevrilmiştir. Çevrilen eserler dil itibarıyla zor ve karmaşık bir yapıya sahiptirler. Bu türden metinlerin Zazacaya tercüme edilmesi de zordur. Ama eldeki çevirilere göre Bedirxan bunun üstesinden gelmiştir.

Ahmed Arif'in *Hasretinden Prangalar Eskittim*, yaşarken yayımlanan tek şiir kitabı olan bu eserini Newzad Valêrî *Mi Hesreta To Ver Qeydübendî Kerdî Kehan* adıyla Zazacaya çevirmiş ve bu eser 2014 yılında Vate Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Bu eser yayınevinin *Açarnayîşanê Şîran-Şiir Çevirileri* dizisinin ilk çeviri şiir kitabıdır. Eserde Ahmed Arif'in bütün şiirleri eksiksiz bir şekilde Zazacaya çevrilmiştir. Ahmed Arif'in şiirleri çevrilmesi zor olan şiirlerdir. Şiir çevirilerinde bazen şairin kastettiği anlam ortadan kalkabilir.

Rayberê Gêrayîşî yê Dîyarbekirî-Diyarbakır Gezi Rehberi adlı eser Deniz Gündüz tarafından Zazacaya çevrilmiştir. Bu rehber, 239 sayfa olup, Diyarbakır'a gelen turistlerin gezip görebilecekleri yerleri tanıtan bir eserdir ve 2011 yılında Boyut Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Özdemir Nutku'nun *Dram Sanatı* adlı eseri yine Gündüz tarafından *Hunerê Dramî* adıyla çevrilmiş ve bu eser 2015 yılında yayımlanmıştır.

Türkçeden Zazacaya çevrilmiş bir diğer eser de Nilgün Abisel tarafından yazılmış olan *Sessiz Sinema* adlı eserdir. Bu eser Esat Şanlı tarafından *Sînemaya Bêveng* adıyla Zazacaya çevrilmiş ve 2015 yılında yayımlanmıştır. Zazacada sinema üzerine çok eser bulunmamaktadır. Hem Gündüz'ün hem de Şanlı'nın çevirmiş olduğu eserler bu anlamda önemlidirler.

Ayrıca 2012 yılında yayımlanan Nurettin Durman'ın *Işık Oyunları* isimli şiir kitabı Hasip Bingöl tarafından *Tîjbazî* ismiyle çevirmiştir. Bingöl bunun Zazacaya tercüme edilmiş ilk şiir kitabı olduğunu ifade etmektedir (Bingöl, 2019: 174).

2.2. Kurmanccadan Çevrilmiş Olan Eserler

Aşağıda Kurmanccadan Zazacaya çevrilen eserlerin künyeleri verilmiştir. Zazacaya çevrilen kitapların önemli bir kısmını Kurmanccadan çevrilmiş olan kitaplar oluşturmaktadır. Dil ve sentaks açısından Kurmanccadan Zazacaya çeviri yapmak, diğer dillerden çeviri yapmaya göre daha rahattır. Bundan dolayı Zazacaya yapılan çevirilerin önemli bir kısmını Kurmanccadan yapılan tercüme yapıları oluşturmaktadır.

Kurmanccadan yapılmış olan tercümelemlerden birisi, Andranik tarafından yazılmış olan *Dêrsim Raywanî û Cografya* (Cigêrayîş) adlı eser Roşan Lezgîn tarafından Kurmanccadan Zazacaya tercüme edilmiştir. Bu eser 2010 yılında Vate Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Berfîn Zenderlioglu ve Mîrza Metîn tarafından yazılmış olan *Mêrdeyê Şewe* adlı tiyatro oyunu Roşan Lezgîn tarafından Kurmanccadan Zazacaya tercüme edilmiştir. Bu eser 2011 yılında Avesta Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Zazacada tiyatro türünde eser yazılmasına çok da rağbet edilmemektedir. Bu açıdan bu çeviri eser önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Aynı şekilde, Feridun Birgül tarafından hazırlanan *Rêberê Bikarardişê Setê Gulgulînê Gedeyan* adlı eser Roşan Lezgîn tarafından Kurmanccadan Zazacaya çevrilmiş ve bu eser 2016 yılında DİSA Yayınları tarafından yayımlanmıştır. 54 sayfa olan bu eser, çocuk kitapları setinin kullanma kılavuzu olarak hazırlanmıştır.

Mem Bawer ve Abdullah Yapıcı ikilisi tarafından hazırlanmış olan *Batirsok* adlı eser ve sadece Mem Bawer tarafından hazırlanmış olan *Hirç û Rovî* ile *Masîke* adlı eserler Ronya Bewran tarafından Kurmanccadan Zazacaya çevrilmiş ve bu eserler 2015 yılında Weşanxaneya Hîva tarafından yayımlanmıştır. Bahsedilen eserler, çocuk kitabı olarak hazırlanmışlardır. Bu alanda yayım yapan Weşanxaneya Hîva önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Çünkü var olan Zazaca kitaplar pedagojik olarak çocukların dil öğrenmelerini desteklememektedir. Kurmanccadan çeviri de olsa bu türden kitaplar, çocukların Zazacaya ilgi duymasına neden olmaktadır.

Roger Lescot tarafından derlenen Memê Alan hikâyesi Roşan Lezgîn & N. Celalî tarafından Kurmanccadan Zazacaya *Bi Kirdkî/Zazakî Memê Alan* adıyla Weşanxaneyê Roşna tarafından 2014 yılında yayımlanmıştır. Bu eser 226 sayfadır. Kürtçenin diğer diyalektlerinde de olan bu anlatının Zazacaya çevrilmesi önemlidir.

Kurmanccadan Zazacaya çevrilen bir diğer eser, Roza Metîna tarafından yazılmış olan *Sêgoşe û Çargoşe* adlı eser Emrah Kelekçier tarafından 2016 yılında Zazacaya tercüme edilmiştir.

Saidi Nursi eserlerinden bazıları Türkçeden Kurmanccaya çevrilmiştir. Yazar tarafından yazılmış olan *Küçük Sözler* adlı eser *Vateyê Qijekî* adıyla Serdar Bedirxan tarafından Kurmanccadan Zazacaya çevrilmiş ve bu eser 2010 yılında Nûbihar tarafından yayımlanmıştır. İfade edildiği üzere eserin aslı Türkçe olmasına rağmen çevirmen Kurmanccadan Zazacaya tercüme etmeyi tercih etmiştir. Bunun sebebi ise bu iki diyalektin birbirine yakın olmasıdır. İlk basımı 95 sayfa olan eser, ikinci kez Zehra Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. Bu baskıda eserin adı *Vateyê Qijekî* olarak düzeltilmiştir. Çünkü *qijekî* sözcüğü Zazacada *küçücük* anlamına gelir. Halbuki eserin adı *Küçük Sözler*'dir. Bundan dolayı ikinci basımda çevirinin adı düzeltilmiştir.

2.3. Arapçadan Çevrilmiş Olan Eserler

Aşağıda Arapçadan Zazacaya çevrilen eserlerin künyeleri verilmiş ve bazı açıklamalar yapılmıştır. Zazacaya çevrilen kitapların bir kısmını da Arapçadan çevrilmiş olan kitaplar oluşturmaktadır. Bu eserlerden iki tanesi Kur'an tercümesidir. Bir diğer eser ise Arapça bir divandır. Kur'an tercümeleri geç kalınmış, çoktan yapılması gereken tercümelere aittir.

(Bilal) Feqî Çolîg'in yapmış olduğu Kur'an tercümesi Zazaca diyalektinde yapılmış olan ilk tercümedir. Elde bu çalışmadan önce yapılmış olan tam bir Kur'an tercümesi bulunmamaktadır. Bu eser, 2014 yılında İstanbul'da Astun Yayınları tarafından yayımlanmıştır ama eser Ravza Yayınları tarafından basılmıştır. Yazar ve çevirmen Feqî Çolîg, redaktör ise Hasip Bingöl'dür. Çevirmen eserin kapağında kendisini *müfessir* olarak adlandırmıştır. Eserin başlangıcında Hasip Bingöl tarafından beş sayfalık bir değerlendirme ve tanıtım yazılmıştır. Bu yazısında Bingöl, eserde kullanılan redaksiyon işaretleri ve harfler hakkında bilgi vermektedir. Bingöl'ün tanıtım ve değerlendirme yazısından sonra, eserde kullanılmış olan alfabe tanıtan bir tabloda transkripsiyon alfabesi verilmiştir. Bu tablodan sonra mütercim dört sayfa halinde bir giriş yazısı vardır. Giriş yazısında mütercim *namekerdişê kitabî/ kitabın adlandırılması* kısmında, bu tercümenin niçin tefsir olarak adlandırılması gerektiğini izah etmektedir. Mütercim burada farklı kavramlar üzerinde de durmakta ve yazının sonunda kendisi ve inanlar için dua etmektedir. Giriş yazısından sonra ise surelerin sıralarını, ayet sayılarını ve sayfalarını belirten bir tablo bulunmaktadır (Çolîg, 2014). Yapılan tercümenin sözcük çevirisi olduğu, ayetlerin sadece tercüme edildiği ve yorumlanmadığı eserden anlaşılmaktadır. Bu açıdan eser bir tefsir değildir.

Diğer bir tercüme eser ise İmamı Şafii'nin divanıdır. Feqî Çolîg tarafından tercüme edilen bu çeviri eser 179 sayfadır ve *Dîwonê Îmamê Şafîî* adıyla yayımlanmıştır. İmamı Şafii'nin divanı Arapçadan tercüme edilmiştir ve Astun Yayınevi tarafından 2016 yılında yayımlanmıştır. Şafii'nin divanı Bingöl ağzı esas alınarak Zazacaya çevrilmiştir. Feqî Çolîg eserlerinde, telif veya tercüme, Bingöl ağzını esas almakta ve eserlerinde bu ağzı tercih etmektedir. Bu durum çeviri bilim açısından hata olarak değerlendirilebilir. Standart dili tam olarak yerleşmemiş bir dilde yapılacak çeviri için ağız özellikleriyle örülmüş bir dil tercih etmek doğru bir tutum değildir (Çolîg, 2016). Çolîg aynı zamanda Hesên Alî en-Nedwi'nin çocuklar için didaktik tarzda olduğu peygamber kıssalarını Zazacaya *Qê Tûton Hikayet û Cuyayîşê Peximberon* çevirmiştir (en-Nedwi, 2013). Yazdığı ve çevirdiği eserlerden anlaşıldığı üzere Çolîg, çocukların Zazacayı öğrenmelerine önem vermektedir.

Arapçadan çevrilen eserler arasında sayılabilecek bir diğer eser de Mela Mehemedê Hezanî tarafından Zazaca hazırlanmış olan Kur'an tercümesidir. Mela Mehemed bu eseri *Tefsîrê Roşnayî* adıyla 2016 yılında yayımlamıştır. Eser Enstîtuya Kurdî Amed yayınları arasında çıkmıştır. Mela Mehemed'in eseri iki cilttir. Bu tercüme, her ne kadar tefsir olarak adlandırılmış olsa da Zazacadaki diğer tercümeğe göre daha ayrıntılı ve özenlidir. Yapılan çeviride çeviriyle anlaşılacak olan ayetler izah edilmiştir. Her iki cildin son kısmında metinde anlaşılmayan sözcüklerin anlamları verilmiştir (Hezanî, 2016).

2.4. Almancadan Çevrilmiş Olan Eserler

Aşağıda Almancadan Zazacaya çevrilen eserlerin künyeleri verilmiştir. Almancadan çevrilen eserler, edebiyat dünyasına büyük katkılar sağlamış öncü eserlerdir. Bu anlamda Almancadan çevrilen

eserler Zazaca için vizyon açıcı olmuşlardır. Almancadan çevrilen eserlerin daha derli toplu çevrildikleri ifade edilebilir.

Almancadan Zazacaya çevrilmiş eserlerden birisi Franz Kafka'nın *Metamorfoz* veya *Dönüşüm* olarak bilinen ünlü eseridir. Bu eser Dr. Jêhatî Zengelan tarafından *Bedilîyayîş* olarak çevrilmiş ve 2014 yılında Vate Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Eser, çevirmen tarafından baş kısma eklenmiş sunum yazısıyla beraber 71 sayfadır.

Almancadan Zazacaya çevrilmiş bir diğer eser ise Antoine de Saint-Exupéry tarafından yazılmış ve dünyanın birçok diline çevrilmiş olan *Le Petit Prince-Küçük Prenses* adlı eserdir. Bu eser ifade edildiği gibi dünyanın birçok diline çevrilmiştir. Eser, *Şazadeo Qıckek* adıyla Mesut Asmên Keskin tarafından çevrilmiş ve Dersim Yayınları tarafından 2017 yılında yayımlanmıştır. Kitap baştan sona kadar resimlenmiştir. Kitap çevrildiği diğer dillerdeki şekliyle yayımlanmıştır. Eser 95 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca kitabın sonunda 151 sözcükten oluşan bir sözlük ve çevirmenin 2 sayfalık bir sunumuyla bitmektedir.

2.5. İngilizceden Çevrilmiş Olan Eserler

İngilizceden Zazacaya, tespit edildiği kadarıyla, çevrilmiş olan çok eser bulunmamaktadır. E. A. Nolan tarafından yazılmış olan eser Ugur Sermiyan tarafından *Hesirê Grania* adıyla Zazacaya çevrilmiştir. Bu eser aynı yıl Apec Yayınevi tarafından Zazaca olarak da yayımlanmıştır. Adından anlaşıldığı kadarıyla eser, Keltler ve Kürtler arasında ortak olan bir nar masalıyla ilgili bir anlatıdan oluşmaktadır. Zazaca ve İngilizce dillerinde çeviriler yapan Sermiyan'ın çevirisi, bu diller arasında yapılmış başarılı ve ender çevirilerdendir.

2.6. Farsçadan Çevrilmiş Olan Eserler

Aşağıda Farsçadan Zazacaya çevrilen eserlerin künyeleri verilmiştir. Baba Tahir'in divanı aslen Farsça değildir ama çevirmen bu dilden çevirmeyi tercih etmiştir. Baba Tahir'in kullandığı dil Fehleviyat içerisinde değerlendirilmektedir. Fehleviyat veya Pehleviyat, Partçada Medlerin ülkesi için kullanılan Pehle veya Fehle sözcüğünden türemiştir. Fehleviyat sadece sözlü edebiyat için kullanılmaz, çünkü bu dille yazılmış birçok esere de rastlanılmaktadır (Ölmez&Wali, 2020: 30-31; Elwell-Sutton, 2010). Modern İran Edebiyatı'nın önemli şairlerinden Sohrab'ın şiirlerini çevirisi ise Zazaca edebiyat için önemli bir kazanım olarak değerlendirilebilir. İsmail Söylemez ise Furuğ Ferruhzad'ın şiirlerini Farsçadan Zazacaya çevirmiştir (Söylemez, 2020).

İfade edildiği üzere Feqî Çolîg, farklı dillerden iki tane divanı Zazacaya çevirmiştir. Bunlardan bir tanesi *Dîwonê Baba Tahîrê Uryan*'i adlı eserdir. Kitap, 285 sayfa olup bir sayfada Farsça karşısında ise Zazaca tercümesi yazılmıştır. Baba Tahir'in divanı aslen Lurri diyalekti ile yazılmıştır lakin Feqî Çolîg tercümesini Farsçadan yapmıştır. Lurri diyalekti, Kürtçe ilk eserlerin verildiği diyalektir. Baba Tahir'in eserleri, özellikle *dubeytileri* Kürtçe Edebiyat için önemlidir (Xeznedar, 2001: 184-188).

Newzad Valêrî, Ahmed Arif'in şiirleri dışında, modern İran edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Sohrab *Sepehri*'nin *Mergê Reng* ve *Mosafir* adlı iki şiir kitabını *Mergê Reng û Rayîrwan*

adıyla Zazacaya çevirmiştir. Bu kitaptaki çeviri şiirlerden bazıları daha önce *Vate*, *Tîroj*, *Nûbihar* gibi dergilerde yayımlanmıştır. Bu eserler basım aşamasındadır. Valêrî bu eserleri aynı zamanda Türkçeye de çevirmiştir.

Yayımlanan bir diğer eser ise Ömer Hayyam'ın *Rubailer* isimli eseridir. Gulê Mayêra tarafından 2013 yılında *Rubaiyat* ismiyle Zazacaya çevrilen şiirlerde, genel olarak kafiye korunurken kimi vezin ve anlam kusurları söz konusudur (Bingöl, 2019: 174). Mayêra'nın çeviriyi hangi dilden yaptığı tespit edilemediği için, *Rubailer*'in yazıldığı dil esas alınarak bu kısma konulmuştur. Hawar Tornêcengî de Samed Behrengî'nin ünlü eserini *Jü Şeftaliye Hazar Şeftali* adıyla Zazacaya çevirmiştir. 2001 yılında yayımlanan bu esere ulaşamadığımız için çeviri hakkında bir değerlendirmede bulunamıyoruz (Behrengî, 2001).

2.7. Diğer Dillerde Çevrilmiş Olan Eserler

Diğer dillerden Zazacaya çevrilen eserler içerisinde J. İhsan Espar tarafından İsveççeden tercüme edilmiş olan birkaç tane çocuk kitabı vardır. Ayrıca dünya edebiyatında önemli olan ve İsveççeye uyarlanan iki eser de yine Espar tarafından Zazacaya çevrilmiştir. İsveççeye uyarlanmış olan bu iki eser, ki muhtemelen başka eserler de vardır, gençlerin okuyacakları şekle dönüştürülmüş ve resimlerle zenginleştirilmişlerdir. Espar da bu adaptasyon eserleri Zazacaya çevirmiştir.

J. İhsan Espar, İsveççeden Gunilla Wolde'nin kitaplarından *Kreşa Emma*, *Tûte û Malîne*, *Emmaya Eksî*, *Tûte bi Pişê Kay Keno*, *Tûte Hurdî yo* adlı eserleri Zazacaya çevirmiştir. Bu çocuk kitaplarının hepsi Apec Yayınevi tarafından 2007 yılında yayımlanmışlardır. Espar, yine İsveççeden Lotta Olsson ve Maria Jönsson'un *Morîs Berberî Het*, *Morîs Merga Girde de*, *Morîs û Serê Sibayî*, *Morîs Keyeyî Ewnîyêno* adlı eserleri Zazacaya çevirmiştir ve bu kitaplar Apec Yayınevi tarafından 2009 yılında yayımlanmışlardır. Espar, bunların dışında da çeşitli çocuk eserlerini İsveççeden Zazacaya çevirmiştir.

Espar'ın İsveççeden Zazacaya çevirdiği eserler içerisinde belki de dikkate şayan olanlar 2005 yılında yayımlanmış olan Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* adlı eserinin tercümesi ve Victor Hugo'nun *Notre-Damea Parisî* adlı eserin Zazacaya çevirisidir. Eserler gençlerin okuyabilecekleri şekilde kısaltılmış ve sadeleştirilmiştir. Her iki eser de asıl dillerinden değil, İsveççeden Zazacaya tercüme edilmiştir. Bu çeviri bilim açısından olumlu bir durum değildir. Bu çevirilerden *Notre-Damea Parisî* 88 sayfa ve *Robinson Crusoe* ise 118 sayfadır. Her iki tercümede de Maj Bylock'un yeniden İsveççeye adapte ettiği ve yazdığı nüshalar esas alınmıştır. Kullanılan yazı fontundan ve resimlerden eserlerin gençler için hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca 1991 yılından bu yana Avrupa'da yaşayan ve Zazaca eser veren Jêle'nin *Antolojiyê Sairunê Dina* başlıklı bir çeviri antoloji kitabı bulunmaktadır. Farklı dillerden ve ülkelerden 68 şairin 300 şiirine çeşitli şiirlerin çevirileri yapılmış, çeviriler genel olarak ikinci dil üzerinden yapılmıştır ve bu şiir çevirileri bir seçki olarak yayımlanmışlardır (Bingöl, 2019: 174).

3. Bulgular

Almancadan Zazacaya çevrilmiş *Bedilîyayîş* adlı eser belirtildiği üzere Dr. Jêhatî Zengelan tarafından çevrilmiş ve bu eser 2014 yılında Vate Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Eser, baş kısmında bir

sunum yazısı vardır. Bu yazıda Zengelan, Kafka'nın hayatından ve edebi anlayışından bahsetmektedir. Zengelan'a göre Kafka'nın hayatıyla eserlerindeki kahramanların hayatı örtüşmektedir. Sunum yazısında Kafka'nın eserlerinden özet bir şekilde bahsedilmiş ve Kafka hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır (Zengelan, 2014: 6-7). Bu çeviri Kafka gibi önemli ve zor anlaşılan bir yazarın Zazacadaki ilk tercümesidir. Bu nedenle bazı eksiklikleri ile birlikte önemli bir çeviridir. Zengelan'ın kullandığı Zazaca yerel ağız özelliklerini yansıtmaktan uzaktır ve Zengelan Vate Çalışma Grubu'nun tespit ettiği sözcükleri ve imlayı kullanmaya özen göstermiştir. Çeviride Zazacada olmayan sözcükler, örnek *romdoşambire*, Zazacanın fonolojisine intibak edilerek kullanılmıştır (Zengelan, 2014: 47). Çeviri yapılırken sözcük çevirisine dikkat edilerek anlam çevirisi de yapılmaya çalışılmıştır. Anlam Zazacaya uygun bir hale getirilmiştir. Örneğin “*Gregor surelaya éreyî de hewnê xo yê giranî ra seke bixeriqîyo winî xo aqîliya.*” (Zengelan, 2014: 29). Çeviride bahsedilen *ikindinin kızılığı* ve *uykudan uyanmak için akullanma* sözcüğünün kullanması gibi söz öbekleri, Zengelan'ın sözcük çevirisinin yanı sıra anlam çevirisi de yaptığını göstermektedir. Zengelan'ın yapmış olduğu çeviri, çeviri bilim ölçütlerine uygundur.

Almancadan Zazacaya çevrilmiş diğer bir eser olan ve Antoine de Saint-Exupéry tarafından yazılmış olan *Le Petit Prince-Küçük Prens*, *Şazadeo Qıçkek* adıyla Mesut Asmên Keskin tarafından çevrilmiş ve Dersim Yayınları tarafından 2017 yılında yayımlanmıştır. Çeviride eserin Almanca lisanslı baskısı temel alınmış ve çeviride bu nüshadan yararlanılmıştır. Keskin, Vate Çalışma Grubu'nun kullandığı imlayı ve sözcükleri kullanmadığı gibi, Celadet Ali Bedirhan'ın öncülüğünde geliştirilen Kürtçe-Latin Alfabeti'ni de tercih etmemiştir. Sözcüklerin kullanımı ve söz dizimi açısından doğru bir Zazaca kullanan Keskin, yerel söyleyiş özelliklerinden de uzak durmuştur. Keskin, çevirisinde diftonglara yer vermiştir (Keskin, 2017: 50). Zazacada genelde yazımda diftonglara rastlanılmaz, iki vokal sesin yan yana geldiği yerlerde /y/, /w/ semi-vokallerinden birisi veya /h/ sesi araya gelerek, iki vokalin bir arada bulunmasını engeller (Kırkan, 2019). Eser 95 sayfadır. Eserin sonunda 151 sözcükten oluşan bir sözlükle Keskin metinde geçen ve anlamı bilinmeyen sözcükleri açıklamıştır. Son kısımda çevirmenin 2 sayfalık bir son söz yazmıştır ve burada Zazacanın bir lehçe değil bir dil olduğunu savunmuştur. Çevirmenin ifade ettiklerinin dilbilim açısından doğruluğu veya yanlışlığı bir yana, böyle bir çevirinin son sözü olarak bunların dile getirilmesi uygun kaçmamıştır.

Andranik tarafından yazılmış olan *Dêrsim Raywanî û Cografya* (Cigêrayîş) adlı eser Roşan Lezgîn tarafından Kurmanccadan Zazacaya tercüme edilmiştir. Bu eser 2010 yılında Vate Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Eser Ermenice yazılmış ve 1900 yılında Tiflis'te basılmıştır. Ermenice olan asıl kitap Têmûrê Xelîl tarafından Kurmancca diyalektine tercüme edilmiş ve Roşan Lezgîn tarafından Xelîl'in tercümesi temel alınarak Zazacaya çevrilmiştir. Andranik'in kitabında geçen ifadeler bu çeviride de italik yazılmak suretiyle orijinalliğini korumuştur. Hatta Lezgîn'in ifade ettiğine göre asıl metinde var olan hatalar, çeviri metinde de asılları gösterilmek koşuluyla tekrarlanmıştır. Metinde birçok dipnotla gerekli olan noktalar açıklanmıştır (Andranik, 2010: 42, 66, 134). Ermenice aslı elde edilemediği halde, Lezgîn tarafından yapılmış olan Zazaca çevirinin önemli olduğunu ve kendi içerisinde bir bütünlük oluşturduğu söylenebilir. Eser, 120 yıl önceki durumu anlatılarla, tanıklarla ve istatistiki bilgilerle gözler önüne sermektedir. Eserde resmi kaynaklardan edinilen bilgiler de kullanılmış ve bunlar Lezgîn tarafından da düzenlenerek aslına uygun bir şekilde aktarılmıştır.

Arapçadan çevrilen ve Mela Mehemedê Hezanî tarafından Zazaca hazırlanmış olan Kur'an tercümesi, Zazaca için diğer önemli bir çeviri eserdir. Mela Mehemed bu eseri *Tefsîrê Roşnayî* adını koymuştur. Bu adın, Kur'an'ın kendisini *nur* olarak tanımlamasıyla yakından ilgisi vardır (Maide, 5-15). Çünkü *Roşna* sözcüğü de *aydınlığı, nuru, karanlıktan kurtulmayı* ifade eder (Grûba Xebate ya Vateyî, 2019). Mela Mehemed'in eseri iki bölüm halinde yayımlanmış olsa da birinci kitapta cilt I-II ve ikinci kitapta cilt III-IV yer almaktadır. Böylelikle Hezanî kendi tercümesini 4 cilde ayırmıştır. Bu tercüme, Hezanî tarafından Kur'an tefsiri olarak adlandırılmıştır. Feqi Çolig de kendi tercümesini tefsir olarak adlandırmıştır. Ama her ikisi de tefsir değildir. Çünkü tefsir yani yorumlama, tercümeden farklı bir türdür. Tefsirde yorumlama ve anladığını ifade etme vardır. Ama çeviride, çevirmen metni kendi anladığı gibi veya yorumlayarak nakledemez. Hezanî bazı yerlerde ayetlerin indiriliş sebeplerini (sebebi-i nüzul) izah etmektedir (Hezanî, 2016: c. 1, 150-151). Çeviriden anlaşıldığı kadarıyla Hezanî, Arapçayı ve Zazacayı iyi derecede bilmekte ve Zazacayı etkin bir şekilde kullanmaktadır. Eserde Vate Çalışma Grubu'nun tespit ettiği imla kuralları kullanılmakla birlikte, bazı yerlerde, *roj, laj, vace* gibi sözcüklerde /j/ sesi yerine /c/ sesinin tercih edilmesi; *no* işaret zamiri/sıfatı yerine *eno*'nun kullanılması gibi sözcükler farklı yazılmıştır (Hezanî, 2016: c. 2, 333). Hezanî, Arapça sözcükleri Zazacanın fonolojisine uyarlamış ve bazen de hata yapmıştır. Örnek olarak *cüz* olarak bilinen, parçayı ifade eden ve Kur'an'ın her 20 sayfalık kısmını ifade eden sözcük, *cizb* olarak kullanılmıştır. Hezanî, peygamber için *qasid* sözcüğü kullanırken, *Tanrı* ve *Allah* terimleri içinse *Homa* sözcüğünü tercih etmiştir (Hezanî, 2016: c. 2, 334; c.1, 262). Her iki cildin son kısmında metinde anlaşılmayacak sözcüklerin anlamları verilmiştir (Hezanî, 2016). *Peygamber* sözcüğüne uzak duran ve *qasid* sözcüğünü kullanan Hezanî, metinde Farsça kökenli birçok sözcük kullanmıştır. Genel olarak ele alındığından Hezanî tarafından yapılan çeviri, çeviri bilim açısından başarılıdır. Çevrilen metin, kutsal bir metin olduğundan çevirmenin metne müdahale etmesi ve bunu Zazacaya uyarlanması mümkün değildir. Hezanî de zaten bu açıdan metne müdahale etmemiştir.

Roger Lescot tarafından derlenen Memê Alan hikâyesi Roşan Lezgîn & N. Celalî tarafından Kurmanccadan Zazacaya *Bi Kirdkî/Zazakî Memê Alan* adıyla çevrilmiştir. Eser Kürt folklorunda önemli bir masal olan Memê Alan'ın Lescot tarafından derlenen varyantının Zazacaya tercümesidir. Bu aşk hikayesi Kürtçenin dört diyalektinde de bulunan ve aynı epizotlarla anlatılan bir folklor ürünüdür. Bu folklorik öge Ehmedê Xanî'nin telif eseri *Mem û Zîn*'in de temelini oluşturmaktadır. Bu metin ilk önce Fransızca yayımlanmış daha sonra Kurmanccaya tercüme edilmiştir. Eserin nesir kısmı ve manzum kısmı vardır. Çevirmenlerin ifade ettikleri kadarıyla mensur kısmın çevrilmesinde çok sıkıntı olmasa da manzum kısmın çevrilmesi çevirmenleri zorlamıştır. Roşna Yayınevi tarafından 2014 yılında yayımlanmıştır ve eser 226 sayfadır. Zazacada da bu aşk hikâyesinin folklorik varyantları bulunmaktadır. Tespit edildiği kadarıyla Bingöl yöresinde *Memê Alan Destanı*, Kurmanccadakiyle aynı hikâye, olay örgüsü, kahramanlarla anlatılmaktadır. Zazaca konuşulan diğer bölgelerde de *Memê Alan* küçük farklarla anlatılır. Sözlü edebiyat ürünleri için varyantlaşma eğilimi normal bir durumdur. Bu farklılıklara rağmen, Memê Alan Destanı Zazacada da vardır. Çeviri Kurmancca ile Zazacayı mukayese edebilmek için bir kaynak oluşturmaktadır. Hem nesir kısmı hem manzum kısmıyla çevirinin başarılı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Zazaca da diğer diller gibi çevresindeki dillerle etkileşim içerisinde olan bir dildir. Bu etkileşimin en yoğun gerçekleştiği alan çeviri alanıdır. Çeviri sayesinde farklı dillerin kültürü, eserleri, tarihi gibi unsurları tanınır ve bu unsurlar çevrilen dile tesir eder. Yeni kültürlerle karşılaşmalarda çeviri, kültürel ve diller arasında köprü kurmaktadır. Zazacada da birçok dilden çeviriler yapılmış ve bu çeviriler sayesinde yazılı edebiyat gelişmiştir. Zazacaya Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, İngilizce gibi dillerden çeşitli metinler çevrilmiştir. Kurmancadan çevrilen metinler ise diğer dillerden çevrilen metinlere göre sayı bakımından fazladır.

Yazılı edebiyata geçiş aşamasında, Zazaca çok dilli dergilerde kendine yer bulmuştur. Bu dönemde özellikle Türkçeden birçok şiir Zazacaya çevrilmiştir. Bu durum, o dönemdeki çevirmenlerin yoğun bir Türkçe eğitimden geçmeleri, dönemin siyasi ortamından dolayı çevirmenlerin politize olması, çevirmenlerin genelde yabancı dil bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Ama bu dönemde çevrilen metinler, Zazaca yazılı edebiyatın gelişmesini ve dünyaya açılmasını sağlamıştır. 1980'ten sonra birçok Zaza yazar ve çevirmen Avrupa'ya göç etmiştir. Burada oluşan ortamda Zazacaya çeviri yapılan dillerin sayısı ve metinlerin niteliği değişmiştir. Çok farklı dillerden Zazacaya çeviriler yapılmıştır.

Çalışmada Zazacaya çevrilen metinler değerlendirilmiştir. Bazı dillerden birden çok metin çevrilmişken, bazı dillerden ise daha az metin tercüme edilmiştir. Kürtlerin İslamlaşma süreci göz önüne alındığında, Kur'an metninin Arapçada Zazacaya çevrilmesi geç kalınmış bir çeviridir. Arapçadan çevrilen diğer eserin ise Zazacaya katkısı tartışmalıdır. Aynı şekilde Farsçadan tercüme edilen divanlardan birisi asıl dilinden çevrilmemiştir. Espar tarafından birçok çocuk kitabı İsveççeden Zazacaya tercüme edilmiştir. Çevrilen eserler içerisinde İsveççeye uyarlanmış ve kısaltılmış iki eser de vardır. Bu eserler Zazaca açısından başarılı olsalar da çevirinin çevirisi eserlerdir.

Almancadan çevrilen eserler asıl dillerinden çevrilmişlerdir. Çevrilen bu eserler edebiyat alanını da önemli ve zor eserlerdir. Her iki çeviri eserin de Zazacası gayet anlaşılır ve sadedir. Ayrıca bu iki çeviriyi yapan çevirmenler de akademik kariyeri olan kişilerdir. Özellikle Keskin, Zazaca ve İrani diller konusunda çalışmalarıyla dikkat çekmektedir.

Zazacaya çevrilen eserler; dini eserler ve edebi eserler olarak da tasnif edilebilir. Dini eserler olarak Kur'an tercümeleri, Saidi Nursi'nin eserleri sayılabilir. Geri kalan eserler ise edebi eser olarak değerlendirilebilir. Yapılan çevirilerin Zazaca açısından başarılı olduğu ama elde aynı eserin farklı çevirileri olmadığından tutarlı bir değerlendirmenin yapılamayacağı açıktır. Yapılan çevirilerin siyasi tartışmaların gölgesinde de kalmaması önemlidir. Çünkü çeviri, dillerin gelişmesi ve dünyaya açılması için önemli bir konaktır.

Kaynakça

- Abisel, N. (2015). *Sinemaya Bêveng*. Çev: Esat Şanlı, Diyarbakir: Komelaya Akademiya Sinemayê ya Rojhelata Navîn.
- Ammann, M. (2008). *Akademik Çeviri Eğitime Giriş*. Çev: Eminde Deniz Ekeman, İstanbul: Multilingual.
- Alanoğlu, M. (2019). “Zazalar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yaunları.
- Andranik. (2010). *Dêrsim, Raywanî û Cografya*, Çev: Roşan Lezgîn, İstanbul: Vate.
- Anna-C.& Tidholm, T. (2009). *Ture Roşeno û Ewnîyêno*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Aydar, H. (1996). *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık.
- Bawer M. &Yapıcı, A. (2015). *Batirsok*. Çev: Ronya Bewran, Diyarbakir: Weşanxaneyê Hîva.
- Bawer M. (2015). *Hirç û Rovî*. Çev: Ronya Bewran, Diyarbakir: Weşanxaneyê Hîva.
- Bawer M. (2015). *Masîke*. Çev: Ronya Bewran, Diyarbakir: Weşanxaneyê Hîva.
- Bedirxan, C. A. (2008); “Kerr, Kor û Rut”, Çev: Malmîsanij, *Vate: Kovara Kulturî*, Hûmare: 10 (30), İstanbul, Zimistan.
- Bedir-Xan, C. A. (1933); Zarê Dumilî û Mewlûda ‘Usman Efendî, *Hawar*, Hûmare: 23.
- Bedirxan, C. A. (2008); “Zarê Dumilî û Mewlûda Usman Efendî”, *Vate: Kovara Kulturî*, Hûmare: 9 (29), İstanbul, Payîz.
- Bingöl, H. (2019). “Zaza Şiir Tarihi Üzerine Bir İnceleme”. Ed: Nurettin Beltekin-Ahmet Kirkan, *Sözden Yazıya Zazaca*. İstanbul: Nûbihar.
- Behrengi, S. (2001). *Jü Şeftaliye Hazar Şeftali*. Çev.: Hawar Tornêcengi. İstanbul: Tij Yayınları.
- Birgöl, F. (2016). *Rêberê Bikarardîşê Setê Gulgulîne Gedeyan*. Çev: Roşan Lezgîn, Diyarbakir: DİSA.
- Can, M. (2017). “Metnê Kurmanckîyê ke Çarnîyayê Kirmanckî Ser”, *Kovara Zarema*, Sal: 4, Hejmar: 11, İlon, Cotmeh, Mijdar, Kanûn.
- Can, M. (2018). *Bîbliyografyaya Kirmanckî (Zazakî)*. İstanbul: Vate.
- Canşad, M. (2016). “Yew Qisimê “Mem û Zîn” A Ehmedê Xanî”, *Vate: Kovara Kulturî*, Hûmare: 48, İstanbul, Wisar.
- Cigerxwîn. (1995). “Biray û Lacê Şêx Se’îd Efendî”, Çev: J. Espar, Çira: Kovara Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê, Hejmar: 2, Spånga/Sweden, Hezîran.
- Çağlayan, E. (2011). “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*. Bingöl: Bingö Üniversitesi Yayınları.
- Cirokbej (2016). “Mar û Merdim”, Çev: Hesen Aslan, *Newepel: Rojnameyo Kulturî*. Hûmare 84, Diyarbakir, Sibate.
- Çolig, F. (٢٠١٤). *Tefsîrê Qurônê Kerim Zazakî*. İstanbul: Astun Yayınları.
- Çolig, F. (٢٠١٦). *Dîwonê Baba Tahîrê Uryan’î*. İstanbul: Astun Yayınları.
- Çolig, F. (٢٠١٦). *Dîwonê İmamê Şafîî*. İstanbul: Astun Yayınları.
- Defoe, D. (2005). *Robinson Crusoe*. Çev: J. İhsan Espar, İstanbul: Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê.
- Dehqan, M. (2010). “Diyarbakır’dan Zazaca Bir Alevi Metni”, *JRAS*, Çev.: Fahri Pamukçu. Series 3, 20, 3, pp. 295–306, *The Royal Asiatic Society*.
- Elwell-Sutton, L. P. (2010). “Baba Taher ‘Oryan”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 3, pp. 296-297. <https://iranicaonline.org/articles/baba-taher-oryan>.

- En-Nedvi, H. (2013). *Qê Tûton Hikayet û Cuyayîşê Peximberon*. Çev.: Feqî Çolig, İstanbul: Dîwan Yayıncılık.
- Göktürk, A. (1986; 1998; 2000) *Çeviri: Dillerin Dili*. Yapı ve Kredi Yayınları.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2019). *Sözlük Türkçe-Kirmanca (Zazaca), Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*. İstanbul: Vate.
- Hezanî, M. M. (2016). *Tefsirê Roşnayî*. Dîyarbekir: Enstîtuya Kurdî Amed.
- Hugo, V. (2005). *Notre-Damea Parisî*. Çev: J. İhsan Espar, İstanbul: Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê.
- Kırkan, A. (2019). *Zazacanın Fonetik Açidan İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması*. Basılmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçük, M. (2013). *Eski Anadolu Türkçesine Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lescot, R. (2014). *Bi Kirdki/Zazakî Memê Alan*. Çev: Roşan Lezgîn&N. Celalî, Dîyarbekir: Roşna.
- Löfgren, U. (2008). *Rindo Kincanê Xo Şuweno*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Muhamed, H. (2016). "Panc Hezarî Çekuyê Kurdkî Quran de!", Çev: Roşan Lezgîn, *Newepel: Rojnameyo Kulturî*, Hûmare 93, Dîyarbekir, Teşrîna Peyêne.
- Nolan, E. A. (2016). *Hesirê Grania*, Çev: Ugur Sermîyan, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Nordqvist, S. (2008). *Xuşka min li ku ye?*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Nürsî, S. (2010). *Vateyê Qijekî*, Çev: Serdar Bedirxan, İstanbul: Weşanxaneyê Nûbihar.
- Nutku, Ö (2015). *Hunerê Dramî*, Çev: Deniz Gündüz, Dîyarbekir: Komelaya Akademiya Sînemayê ya Rojhelata Navîn.
- Olsson, L.&Jönsson, M. (2009). *Morîs Berberî Het*, Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Olsson, L.&Jönsson, M. (2009). *Morîs Keyeyî Ewnîyêno*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Olsson, L.&Jönsson, M. (2009). *Morîs Merga Girde de*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Olsson, L.&Jönsson, M. (2009). *Morîs û Serê Sibayî*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyê Apecê.
- Ölmez, C.&Wali, S. (2020). *Mem û Zîna Hewremanî*. İstanbul: Nûbihar.
- Özbay, A. (٢٠١٥), *Kulîlk*, Çev: Emrah Kelekçier, Çapa Yekem, Dîyarbekir.
- Rıfat, Mehmet (yay. haz.). (2004). *Çeviri (bilim) Nedir? Başkasının Bakışı*. İstanbul. Dünya Yayıncılık.
- Roşan, S. (1995). "Bircanê Dîyarbekirî ra Mektubêke", Çira: *Kovara Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê*, Hejmar: 2, Spânga/Sweden, Hezîran.
- Roşan, S. (1995). "Gozêre 2", Çira: *Kovara Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê*, Hejmar: 4, Spânga/Sweden, Kanûna Pêşîn.
- Roşan, S. (1995). "Gozêre 4; Heskerdîş, Rindî û Zilm", Çira: *Kovara Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê*, Hejmar: 5, Spânga/Sweden, Bîhar.
- Roşan, S. (1995). "Gozêre", Çira: *Kovara Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê*, Hejmar: 3, Spânga/Sweden, Îlon.
- Saint-Exupéry A. (2017). *Şazadeo Qickek*. Çarnayîşê Zazakî: Mesut Asmên Keskin, İstanbul: Dersim Yayınları.
- Stolze, R. (2013). *Çeviri Kuramları Giriş*. Çev: Dr. Emra Durukan, İstanbul: Değişim Yayınları.
- Suçin, M. H. (2007). *Öteki Dilde Varolmak*. İstanbul: Multilingual.
- Ferroxzad, F. (2020). *Ma Baweri Bı Destpêkerdîşê Mewsimê Serdi Biyar*. Çev.: İsmail Söylemez, Bingöl: Vir.

- Tahir Gürçağlar, Ş. (2016). *Çevirinin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Varol, M. (2014). "Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya (1899-2014)", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, Ocak 2015, ss. 39-54.
- Wolde, G. (2007). *Emmaya Eksî*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyya Apecê.
- Wolde, G. (2007). *Kreşa Emma*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyya Apecê.
- Wolde, G. (2007). *Tûte bi Pişê Kay Keno*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyya Apecê.
- Wolde, G. (2007). *Tûte Hurdî yo*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyya Apecê.
- Wolde, G. (2007). *Tûte û Malîne*. Çev: J. İhsan Espar, Stockholm: Weşanxaneyya Apecê.
- Yazıcı, M. (2004). *Çeviri Etkinliği Disiplinler Arasından Çeviriye Bakış*. İstanbul: Multilingual.
- Xeznedar, M. (2001). *Mêjûy Edebî Kurdî*. c. 1, Hewlêr: Çapxaney Wezaretî Perwerde.
- Yazıcı, M. (2005) *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*. İstanbul: Multilingual.
- Yazıcı, Mine (2004) *Çeviri Etkinliği*. İstanbul: Multilingual.
- Yıldırım, K. & Bingöl İ. & Lezgîn R.(2012). *Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler)*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.
- Yusif, A. (2015). "24 Serrîya Koçkerdişê Mela Ehmedê Palo de", Çev: Roşan Lezgin, *Newepel: Rojnameyo Kulturî*, Hûmare 76, Dîyarbekir, Hezîrane.

DI BIN SÎYA BÎRA CIVAKÎ DA KILAMA “ASYAYÊ” Û SERPÊHATİYÊN FERZENDE BEG¹

Türkan TOSUN - Canser KARDAŞ

KURTE

Di berhemên devkî yên wan civakan da ku çanda nivîskî zêde xurt nîne, der barê bîra civakî da agahiyên gelek girîng hene. Ji ber ku derfeta kurdan ji bo nivîsandina dîrokeke ku bikaribe bîra wan zindî bihêle tunebûye, ew ji berhemên çanda devkî sûd werdigirin. Dengbêj wek ew kesên herî girîng tîne qebûlîkirin ku ew berhemên devkî çêdikin û digîhînin nîfşên din. Ji bo ku bi çavê gel va bê zanîn ku bûyerên dîrokî yên bi taybetî di sedsala 20an da qewimîne bîna fêmkirin lêkolînên bîrê yên li ser van berhemên devkî pir girîng in. Mirov dikare bêje materyalên herî girîng ên tesîra nêrîna fermî li ser tune ne kilamên dengbejan yên li ser bûyerên dîrokî ne. Di vê çarçoveyê da lêkolîna şopên bîra civakî di kilama Dengbêj Şakiro ya bi navê “Asyayê” da hatiye kirin. Ev kilam behsa pevçûneke di navbera Ferzende Beg û Îraniyan da dike. Armanca lêkolînê ew e ku di bin siya bûyerên dîrokî da şopên bîra civakî di kilamê da bê diyarkirin. Ji bo ku tesîr û girîngiya bîrê baş were fêhmîkirin me bal kişande li ser şert û mercên wê serdemê yên ku bûne sedema gotina vê kilamê. Me Ferzende Begê ku bûye mijara vê kilamê bi çavkaniyên nivîskî û devkî da nasandin. Me hewl da ku em kilamê di çarçoveya rêbazên bîra civakî ava dikin da analîz bikin.

Peyvên Sereke: Ferzende Beg, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Bîra Civakî, Kilam.

- 1 Ev gotar beşek ji teza doktorayê ya Türkan TOSUN a bi navê “Bîra Civakî Di Kilamên Dengbêj Şakiro Da” hatiye amadekirin. Ji bo alîkariya metnên Îngilîzî û hin agahiyên der barê kilamê da em spasiya Doç. Dr. Metin Yüksel û Lêkolîner İlyas Sayım dikin.

Türkan TOSUN, Xwendekara Doktorayê,
Zanîngeha Bingolê,
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî,
e-mail: tosunturkan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3815-262X.

Canser KARDAŞ, Doç. Dr.,
Zanîngeha Alparslanê ya Muşê,
Perwerdekarê Ziman û Edebiyata Tirkî ya
Fakulteya Fen û Edebiyatê,
e-mail: kardascanser@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8557-8706.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 26.01.2022

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 16.03.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

Doi: 10.35859/jms.2022.106203

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

Citation/Atf:

Tosun, T. ve Kardaş, C. (2022). Di Bin Siya Bîra Civakî Da Kilama “Asyayê” û Serpêhatiyên Ferzende Beg, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 043-066,
DOI: 10.35859/jms. 2022.106203.

Toplumsal Hafıza Açısından “Asyayê” Kilamı ve Ferzende Bey Olayı

ÖZ

Yazılı kültürü diri tutmayan veya içselleştirmeyen toplumların sözlü ürünlerinde toplumsal hafızaya dair önemli veriler bulunmaktadır. Kürtler hafızalarını diri tutabilecek resmi bir tarih yazım imkanına sahip olmadıklarından hafızalarını diri tutmak amacıyla sözlü kültür ürünlerinden faydalanmışlardır. Bu sözlü ürünlerin en önemli taşıyıcısı konumunda dengbejler yer almaktadırlar. Özellikle 20. yüzyılda yaşanan tarihi olayların halkın gözünden nasıl görüldüğünü anlamak amacıyla sözlü ürünlerin hafıza açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Resmi bakış açısının etkisi olmadan tarihi olayları konu edinen en önemli malzemeler dengbêj kilamlarıdır. Bu kapsamda Dengbêj Şakiro'nun kilamlarından biri olan “Asyayê” isimli eserde toplumsal hafızanın izleri incelendi. Bu kilam Ferzende Bey ve İranlılar arasında geçen bir çatışmadan bahsetmektedir. Çalışmanın amacı kilamdaki tarihi olaylar ışığında toplumsal hafızanın izlerini tespit etmektir. Hafızanın boyutunun anlaşılabilmesi için kilamın söylenmesine sebep olan o dönemin koşullarından da söz edilmeye çalışılmıştır. Kilama konu olan Ferzende Bey yazılı ve sözlü kaynaklar ışığında tanıtılmıştır. Kilam toplumsal hafızayı oluşturan ilkeler çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferzende Bey, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Toplumsal Hafıza, Kilam

The Role of Oral Storytelling in Preserving Collective Memory: The Song of “Asyayê” and the Experiences of Ferzende Beg

ABSTRACT

Oral performances have important information regarding collective memory in the societies that do not have a written culture. As the Kurds did not keep a written record of their history, they benefited immensely from the products of oral culture in order to keep alive their collective memory. *Dengbêjs* are the primary carriers of Kurdish oral performances. Especially to understand the way in which the historical events in the 20th century have been viewed by the members of Kurdish society, it is important to examine Kurdish oral culture from the point of view of memory. The songs of *dengbêjs* are primary sources for the study of history far from the effects of official narrative. This article examines the traces of collective memory in Dengbêj Şakiro's song known as “Asyayê”. This song is about about the armed conflict between Ferzende and Iranian forces. The article aims to shed light on the role of collective memory through the historical events related in this performance. The conditions that paved the way to the chanting of the song are also explored in a bid to understand its effect on collective memory. Then, based on written and oral sources, the article sheds light on Ferzende, i.e. the main character of the song. Finally, the article analyzes the role of this particular piece in shaping collective memory.

Keywords: Ferzende Beg, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Collective Memory, Kilam

EXTENDED SUMMARY

Throughout the history certain events, though having seemingly negative consequences, have created a collective memory and become an illuminating example for the future. Such events can also be found in the history of Kurdish people which appear in the form of folkloric songs, epic narratives, stories and other literary genres and they are conveyed to this day especially through oral literature and the collective memory. When these type of events occur they are interpreted in accordance with the benefits of the institutions representing power and authority who maintain their control over all aspects of life (culture, language, history, education, etc.). They constitute a certain kind of official history with the help of their power and hegemony and attempt to demonstrate themselves as the side which is “rightful” and the oppressed nations as “guilty” and by doing so they aim to continue their superiority more easily. They either block the way to the collective memory or they try to change it; another option may be that they make people forget it so as to let it disappear.

Nevertheless the inferior groups resist against this situation resulting from a firm authority and struggle to preserve their collective memory. It is in this regard that the collective and social memory gains importance which has been chosen as the main theme of this article. The societies have a memory just like the individuals do and this is of great importance. This collective memory is an alternative for the official and governmental memory and like many other things it reunites with next generations by virtue of oral culture and history. We benefited from the written literature, oral culture (dengbêjî) and some other verbal resources and we examined the song of “Asyayê” through this methodology. The survey and findings suggest that a social and collective memory is present among Kurdish people which has a huge influence on them.

Common pains and troubles are as important as language, history, identity and culture in the process of becoming a nation. It is not a necessity for each person to suffer from that common pain or be a witness of it, as even after centuries tragedies remain alive and unforgettable. The Kurdish history, like many others, covers many common agonies which gather people together and connects one to another. People suffered a great deal and experienced a social trauma during the Sheikh Said Rebellion and the Rebellion of Agri as well. Nonetheless these painful events gave birth to symbolic personalities and pioneers. In this article we reached the conclusion that Dengbêj Şakiro conveyed the song of “Asyayê” to new generations with the aid of his voice and the events told in this song have remained fresh and ever-green in the collective memory of the people owing to him and other dengbêjs.

This study shows that many sayings, motifs, symbols and cultural codes have been used in the song and they have formed an alternative collective memory against the official memory. Although the main topic of this song is about Ferzende Beg and his combat against the Iranian regime we also learn about secondary issues which deal with that certain period. Throughout the lines of the song we learn about many Kurdish idioms and proverbs, names of famous tribes and families, the fate awaiting Kurdish rebels, the defeat of the heroes, the oppression of states (Turkey and Iran) over the rebellious organizing insurgent groups, the miserable state of those who had to flee and leave their homeland behind, national, religious and sectarian clues.

We wanted to prove by this article that history can be retold or written from two contrasting views one of which is the perspective belonging to the power and the latter is the perspective of the oppressed ones. The resources and the song which we have examined in this study of ours is an attempt to show that unlike the official discourse, rebellion and battle have positive collocations in the collective memory as they are regarded as a tool for freedom and independence; on the other hand the pioneers of such struggles are highly respected as heroes, brave leaders and fearless characters. In the collective memory of Kurds they have fought valiantly and shown their skills in using weapons and finally eliminated their rivals. Yet these heroes who have been widely praised have not always achieved their goals and they have either been wounded in the battles or have eventually been killed.

DESTPÊK

Di dîrokê da hinek bûyer hene ku her çiqas encamên wan nebaş bin jî di hişê civakê da bîreke hevpar ava dikin û ji dahatûyê ra dibin raman û mînak. Di dîroka Kurdan da jî gelek bûyerên bi vî rengî bi rêya kilam, destan, çîrok, folklor û edebiyatê tên avakirin û her wisa bi saya çanda devkî û bîra civakî digîhêjin roja me. Dema ev bûyer diqewimin desthilatdar û komên serdest di hemû qadên jiyânê (çand, ziman, dîrok, edebiyat, perwerde, siyaset û hwd.) da li gor berjewendiyên xwe behsa van bûyeran dikin. Ew bi erk û hegemonyayê dîrokeke fermî ava dikin û hewl didin xwe “mafdar” û komên bindest jî “sûcdar” nîşan bidin, desthilatdariya xwe rehetir bimeşînin. Ew yan rê li ber bîra civakî digirin, yan hewl didin vê bîrê bigûherînin yan jî wê didin jibîrkirin da ku ew ji holê rabe. Helbet li hemberî vê rewşê yên bindest jî dijî vê otorîteya hişk li ber xwe didin, serî natewînin û hewl didin jiyana xwe ya dijî hişmendîya wan biparêzin. Di vê xalê da girîngiya bîr û bîra civakî rûyê xwe nîşan didin ku di vê gotarê da mijar ev e.

Bîra civakî jiyaneke alternatîf ya dijî ava dike, wê diparêze û digîhîne nîşên nû. Ev bîr destûrê nade ku serdest li ser hiş, rûh û jiyana mirovan hespê xwe bi rehetî bibezînin, rê li ber wan digire. Xebatên li ser bîra civakî hewl didin civak û nasnameyên ji hêla hegemonyayê va hatine cudakirin, eş û trauma dîtîne û hatine jibîrxistin derxî holê û li ser dîroknivîsiya alternatîf ya dijî hegemonyayê disekin. Ev mijara navberdisiplînî dikeve nav sînorên çand û dîroka devkî jî. Ji ber ku dengbêjî jî di nav qada çanda devkî û edebiyata gelerî da ye, me jî ji kilamên Dengbêj Şakiro² ya bi navê “Asyayê” hîlbijart ku em li ser wê analîz û şîroveyan bikin. Ev kilam ji bilî navê “Asyayê” wek “Besrayê” jî tê zanîn.

Di vê gotarê da armanca me li gor çarçoveyeke teorîk a bîra civakî nîrxandina kilama “Asyayê” ye. Me hewl da ku tîkiliya di navbera bîra civakî û kilama “Asyayê” da bê destnîşankirin. Lewra vê

2 Dengbêj Şakiroyê ku navê wî yê nasnameyê Şakir Deniz e, dengbêjekî ji herêma Serhedê ye. Ew wek “kewê ribat”, “Şahê dengbêjan” an jî “Şakirê Bedîhê Mihê Zilî” jî tê nasîn. Li gor nasnameya wî di 1936an da li gundê Topraxqeleya li ser Elaşgira navçeya Agiriyê hatiye dinyayê, lê malbata wî dide zanîn ku ew di 1931ê da hatiye dinyayê. Şakiro rûyê dibistan û medreseyan nedîtiye, lê xwe ji hêla dengbêjiyê va gelekî baş perwerde kiriye, nav û dengê xwe hinartîye heta roja îroyîn. Wek dengbêjekî navdar kilamên şer û pevçûnê, mîrxasî û qehremaniyê, şî û zêmaran, evîn û hezkirinê gotîye. Bûyerên dîrokî bi taybetî yên destpêka sedsala 20emîn û dema avabûna Komara Tirkîyeyê (serhildanên li hemberî dewletê, pevçûnên navxweyî û yên di navbera eşîran da) bi dengê xwe wek belgeyekê ragihandiye heta roja me. Kilamên wî yên behsa şer, pevçûn, dîrok, serhildan û qehremaniyan dikin yên herî zêde tên guhdarkirin “Kekê Xiyasedîn”, “Ferzende Beg”, “Axao”, “Îbo Begê Parsinî”, “Şerê Mala Nasir”, “Eliyê Purto”, “Nêçîrvano”, “Geliyê Zilan”, “Bekir Beg û Memed Axa”, “Rebenim” û yên bi vî rengî ne. Ji bilî vê, kilamên wî yên li ser eşq, evîn û hezkirinê jî hene ku ji wan jî “Emro”, “Dîlber”, “Gulê Dêran”, “Esmer”, “Sebrê”, “Wey Dîl”, “Helîmcanê” û “Misafiro” dikarin wek mînak bîr nîşandan. Şakiro ji ber nexweşîya pençeşêrê di 5ê Hezîrana 1996an da li Îzmirê wefat dike. Gora wî li Altindaxa Îzmirê (Altındağ Köy Mezarlığı) ye û li ser gora wî “Bedîh Ağaoglu Doğu Şakir Şakir Deniz Ruhuna Fatiha 1936-1996” (Ji Rûhê Kurê Bedîh Axa Helbestvanê Rohîlat Şakir Deniz ra Fatiha 1936-1996) hatiye nivîsîn (ÇD1).

kilamê di civaka Kurdan da bîreke çandî û civakî ya hevpar ava kiriye, tesîreke mezin li ser civakê hiştiye. Kilama ku di bîra Kurdan da heman hest û hişmendiyê ava dike, bi sembol û metaforên hevpar va civakê tîne bal hev û nahêle bûyereke dîrokî ya di dema Şêx Seîd da çêbûye û kesayetên navê wan di kilamê da derbas dibe bîn jibîrkirin.

Têgehên ziman, nasname, civak, bîranîn, jibîrkirin, şahidî, rabirdû, dîrok û mekan wek mijarên sereke dikevin hundirê mijara bîrê û eleqeya wan bi nêrîneke politîk va jî heye. Ji ber vê, dema analîz û şîroveya kilamê hat kirin behsa serdema siyasî ya ku ev kilam derketiye holê jî hat kirin. Ji bilî vê, ev bûyer û kesên navê wan di kilamê da derbas dibin çima bûne mijara dengbêjan jî hatiye behskirin. Wek metod me ji çavkaniyên nivîskî yê wek pirtûk, gotar, tez û kovaran sûd wergirt ku em agahiyan bidin û der barê mijarê da analîzan bikin. Hin çavkaniyên devkî (me wek ÇD1, ÇD2, ÇD3, ÇD4 nişan da) yê bi mijarê ra eleqedar in jî bîn alîkar ku em agahiyên girîng bi dest bixin. Piştî van agahî, analîz û şîroveyan em gihîştin wê fikrê ku di navbera bîra civakî û çanda devkî da têkiliyek heye, dengbêjiya ku perçeyek çanda devkî ye jî ji bo avakirina bîra civakî gelekî girîng e. Wek mînakeke mînor kilama “Asyayê” ya Dengbêj Şakiro vê têkiliya xurt nişanî me da.

1. ÇARÇOVEYA TÊGIHÎ

1.1. Bîr

Mijara bîrê di salên dawîn da yek ji wan mijarên civaka zanistî ye ku zêde balê dikşîne û xebat li ser tê kirin. Bîr mijareke navberdisîplînî (interdisciplinar) ye û divê bi vê nêrîne va bê nixandin. Bi taybetî li wetatên dagirkirî di xebatên li ser edebiyata postkolonyal, edebiyata rizgariya neteweyî, edebiyata nûjenbûnê, xebatên dîroka devkî, edebiyata otobiyografiyê û hwd da têgeha “bîr”ê xwedî cihekî taybet e (Îlhan, 2018: 11). Xebatên li ser bîrê bi gelemperî li ser bîra şexsan û civakan, bîranîn û jibîrkirina wan tîne kirin û mijarên bîranîn, jibîrkirin, înkâr, travma, bédengî, desthilatdarî, ritûel, sembol, rabirdû, dîrok û derûnasî di xwe da dihevin.

Felsefenas, norolog û derûnnas di mijara bîrê da aliyê kesayetiyê (Îlhan, 2018: 11), civaknas jî aliyê wê ye civakî derdixin pêş (Sancar, 2016: 39). Dîroknas li ser bîra şexsî kûr dibin û hewl didin bîranîn li hemberî çavkaniyên dîrokî pêbaweriya wê heye an na. Ev qadên behsa wan hatin kirin û yê li ser bîrê dixebitin dikarin bîn zêdekirin, lê tiştê em dixwazin bibêjin bîr mijareke wisa ye ku ji bilî derûnnasî, felsefe û civaknasîyê dikeve qada edebiyat, folklor, dîrok, çand û siyasatê jî, yanê mijareke navberdisîplînî ye; qadên din jî eleqedar dike. Di van qadên xebat li ser bîrê tê kirin da dîrok, ziman, nasname û çand dibin mijarên sereke, lewra têkiliyeke xurt a bîrê bi wan ra jî heye.

Peyva bîrê ya ku di lîteraturê da derbas dibe di gelek zimanan da bi peyvên cuda tê bikaranîn. Bi Yewnanî *mneme*; Latîni *memoria*; Îngilizî *memory*; Frensî *la mémoire*, Osmanî *hafıza*, Tirkî *bellek*, Erebi *hifz* û Kurdî jî *bîr*. Di hemûyan da jî wateya wê veşartin û parastina tiştan, şexsan, mijaran û bûyeran di hiş da ye. Ji van jî tesîra mihefezekirina jî derva, bibîranîna wan û têkiliya wan a bi rabirdûyê ra wek meneyeke wê ya din dikare bê nixandin. Bîr bi meneya xwe ya herî giştî va tê meneya bîranîna tiştên ku mirov di hemû jiyana xwe da hîn dibin. Bi hevokeke din bîr, di hiş da bi zanetî hêza veşartinê ya tecrubeyên jiyane, mijarên hînbûyî û têkiliya wan a bi rabirdûyê ra ye (Bakırcıoğlu, 2012: 146).

Yanê mirov di jiyanê da tiştan hîn dibin, tecrube dikin, li gor wan tevdigerin ku ev tişt di hişê wan da cih digirin û wextê dem tê jî ew wan tiştan tînin bîra xwe an jî dixwazin ji bîr bikin.

Ji bo behsa bîrê bê kirin divê “hînbûn” hebe, li ser vê hînbûnê ra dem derbas be, ew agahî di mêjî da bê parastin û piştî demekê ew ji nû va bê bikaranîn. Di nav rojê da hema bibêje bi hezaran tişt li ber çavê me dikevin, tîn li ber guhên me û ber destên me, lê em wan parzûn dikin û hinekan di bîra xwe da vedişêrin. Bîr ew e ku ew tiştên qewimî an jî bûyerên bi rêya neqilkirinê hatine hînbûn û tîkiliya wan a bi bûyerên din ra çêbûne bi zanetî tê da hatine veşartin û parastin. (Erkal, 2017: 151). Bîr, ji ber ku ewil biyolojî û derûnnasiyê eleqedar dike di van qadan da hatiye pênasekirin, xebat li ser hatiye kirin. Lê paşê qadên din jî dest avêtine mijara bîrê ku ev geşbûn heta îro hatiye. Heke em bala xwe bidinê peyva bîrê di Kurdî de tê wateya hafiza, hiş, aqil û zênê. Li gor bikaranînê bîr tê meneya jibîrkinê, bîranîn û şahidiyê jî. Jan Assmann dibêje bîr zindî ye û her tim di nav ragihandinê da hebûna xwe diparêze. Heke ev dayîn û stendina ragihandinê raweste, sînoren wê biguhere an jî ji holê rabe, jibîrkin dest pê dike (2018: 45). Dîsa li gor nêrîna Assmann (2018: 50) bîr ji nû va çêdibe, lewra rabirdû di bîrê da hema wisa nasekine. Di nav çarçoveya tîkiliyên guherbar ên dema niha da her tim ji nû va çêdibe.

Bîr bîranînên ku dîrok wan nabîne û bêqîmet nîşan dide pîroz dike. Ji ber ku çavkaniya xwe ji koma ku tîne bal hevdu hildide bi nasnameya wê komê ra jî eleqedar e, çiqas kom hebin ewqas bîr hene (Bilgin, 2013: 68). Bîr li hemberî dîroka fermî dibe dîroka kêmetewan, dîroka yê biçûk tîn dîtin û êşê dikşînin. Agahiyên pûç, derew û alîgir qebûl nake, li hemberî van agahiyên ku hatine berevajîkirin agahiyên dijî wan tîne rojevê ku nîşan bide her tiştên tîn gotin ne rast in.

Pierre Nora ji bo bîrê dibêje ew ji hêla komên zindî va tê avakirin, jiyan bi xwe ye. Ji ber vê, bîr ji bibîranîn û jibîrkinê ra vekiriyê, her tim pêş va diçe. Bîr xwe dispêre hestan, ji bîranînên taybet û sembolîk, yê bi raz, tevlihev û ketiyê nav hevdu çêdibe. Ew diji hemû perde, neqilkirin û sansûran e (2006:19). Bîr ji bo dîrokê ji nû va ber bi çavan ra derbas bike û ji nû va ava bike çavkaniyek e. Ji ber vê desthilatdar li ser bîrê listikan dikin, wê berevajî dikin û li gor xwe diemilînin. Desthilatdar mekanîzmeyên dewletê bi kar tînin ji bo bîra welatîyan ji holê rakin; tiştên şaş fêrî wan dikin û bîrê li gor berjewendiyên xwe ji nû va ava dikin. Paul Connerton tîne ziman ku hêzên serdest ji bo ku welatekî ji hişmendiya neteweyî ji dûr bixin, jibîrkinê bi rêk û pêk dixin rewacê û Çekoslovakayê ji bo vê mijarê mînak nîşan dide (2014: 30).

Derbarê cureyên bîrê da meriv dikare bêje ku bîrên cuda hene û yê sereke ev in; bîra şexsî (personal memory), bîra fermî (official memory), bîra çandî (cultural memory), bîra civakî (collective memory), bîra ragihandinî (communicative memory), bîra zindî (living memory), bîra negatîf (negative memory), bîra hişdarî (cognitive memory), bîra qeydker (recorder memory), bîra bikêrhatî (functional memory), bîra demdirêj (long-term memory) û bîra otobiyografîk (autobiographical memory). Ji ber ku di vê xebatê da bîra civakî me eleqedar dike, divê derbarê wê da hin agahî bêne dayîn.

1.2. Bîra Civakî (Collective Memory)

Bîranîn û jibîrkin du taybetmendiyan sereke ên hişî ne. Meriv hewl didin wan tiştên êş û xemgîniyê didin rûhê wan ji bîr bikin, lê dixwazin yê kêfxweşî û lezzetê didin wan jî her tim bi bîr bînin. Lê

bi gelemperî mirov tiştan bêyî ku hewl bidin ji bîr dikin û tînin bîra xwe, ev taybetmendikeye biyolojîk a hişê merivan e. Meriv çawa ku tiştên biçûk ên rojane dikarin di hişê xwe de veşêrin û paşê bînin bîra xwe, bi heman awayî dikarin şexs an jî bûyerên mezin jî di bîra xwe de veşêrin û paşê wan bi bîr bînin. Ji bo şexsekî bîra kesane (personal memory) bi têkiliyên wî yê bi kesên din û civakê ra çêdibe. Ji malbatê bigire heta dîn, ji civakên din yanê bi gelek komên cuda ra bitêkilîdanînê va derdikeve holê (Assmann, 2015: 45).

Ji bilî bîra kesane, bîreke civakê jî heye. Têgeha bîra civakî ji hêla Maurîce Halbwachs va di sala 1925an da hatiye pênasekirin û wek teorî di nav zanistên civakî da cih girtiye. Li gor teoriya wî her çiqas bîr tiştêkî şexsî xuya bike jî civak bîra kesane dorpeç dike, bîr girêdayî rewşên civakî ye û ew tesîrê li ser bîrê dike (2018:10-11; 46). Piştî wî nêrîneke civakî li ser bîrê ava dibe, lêkolîner û ramangêr li ser vê meseleyê kûr dibin. Bîra civakî, ji wan bîr û bîranînan re tê gotin ku digel hev ji hêla komeke civakê ra tên bibîranîn. Wek hewzekê ku tê de agahî, bûyer, belge û bîranînan kom dibin û paşê kesên di civakekî da dijîn van hêmanên hevpar bi hev ra parve dikin û wan bi bîr tînin. Hemû tiştên çandî, folklorî, aborî, leşkerî, exlaqî, edebî, dîrokî, tecrûbeyî yanê kereste û dewlemendiyên civakê yê ku ji rabirdûyê digîhîjin dahatûyê bîra civakî ava dikin ku ew ji hêlekê ve hişmendiyê neteweyî ye jî. Bîra civakî wek têgeheke ji bo çandê bide pênasekirin dikare bê nirxandin, çand jî bi hevkarîya şaristaniyê navê hişmendiyê neteweyî ya miletekî ye ku heta îro hatiye avakirin (Erkal: 2017, 152).

Di bîreke hevpar a neteweyekî da civak ne mecbure ku bi hev ra bûyerên dîrokî bijîn, tişt bîr serê hemûyan, ya girîng ew e ku civak bi hev ra wan bûyeran bi bîr bînin (İnce, 2016: 40). Li ser rabirdûyê parvekirin çiqas zêde bin, hêza bîra civakî jî ewqas zêde dibe. Bi vê nêrînê va heke mijar bê nirxandin tê dîtin ku jiyana kesane ji bîra civakî sûdê werdigire (Atik û Erdoğan, 2014: 3). Hin saziyên bîra civakî ava dikin hene ku ew wekî dibistan, malbat, mekanên dînî (dêr, mizgeft, sînagog û îbadetxaneyên din ên baweriyên cuda) û hwd dikarin bîrên rêzkirin. Misztal jî li ser vê yekê disekine û balê dikişîne li ser dibistan, mehkeme, muze, alavên ragihandinê yê girseyî û dibêje ew bîra civakî ava dikin (2003: 19). Dema bîra civakî çêdibe hin çavkaniyên bîrê ava dikin balê dikişînin ku ew jî nasname, ziman, mekan, dîrok û tevgerên bedenî (bodily practices) ne. Mohra her yekî li ser bîra civakî çêdibe, bi tesîra van hêmanan bîra civakî dikemile û digîhîje dahatûyê.

2. ÇANDA DEVKÎ Û DENG BÊJÎ

Li ser rûyê erdê bi sedan civak, ziman û nijad hene ku her yek li gor xwe diaxive, dixwe, vedixwe, difikire, amûran bi kar tîne û dijî. Dîn, ziman, huner, kevneşopî, cil û berg, xwarin û vexwarin, xwendin û nivîsandin, tevgerên bedenî (hereketên çav, dest, guh, rû û serî), rabûn û rûniştandin, exlaq, hiqûq bi kurtasî hemû tiştên maddî û menewî û amûrên tînan bikaranîn jiyanêkê taybet ava dikin ku bi saya wan civakek jî civakên din cuda dibe û em ji vê yekê ra dibêjin çand. Cureyên çandê hene ku ew wekî çanda devkî, çanda nivîskî û çanda elektronîk tîne dabeşkirin. Li ser rûyê erdê ewil çanda devkî hebûye ku bi hezaran salan mirovahî li ser vê çandê meşiyaye. Çanda devkî civandina hemû danehev û agahiyên civakî yê mirovan in ku bi rêya veguhestina devkî tînan parvekirin û di nav jiyana rojane de dîsa tînan avakirin (Taş, 2015: 5).

Bi gotinên Canser Kardaş bi rêya tecrubeyan her cure agahî tèn bidestxistin, ev agahî bi rêya ber û berhemên devkî tèn parastin û sazkirin û paşê dîsa ew bi rêya van berhemên devkî digîhîjin nîfşên nû û tèn arşîvkerin (2017: 2). Di çanda devkî da her yek endamê civakê bi zanîn, agahî, tecrube û serpêhatiyên xwe dibin perçeyek vê çandê û tişteki lê zêde dikin. Du kesên girîng ên vê çandê hene ku ew vebêj (yê ku diaxive, gotinê dibêje) û guhdar (yê ku axaftvan guhdar dike û gotinên wî/wê di mêjiyê xwe da bi cih dike) in. Di navbera wan da ragihandineke dualî, aktif û zindî heye. Çanda devkî ji ber ku di civakê da bi awayekî hevpar tê avakirin, di nav gel da gelekî berbelav e, ji agahiyên bi rêya tecrube, dubarekirin û ceribandinan pêk tê. Ew pir girîng e û bi hezaran sal dewam dike.

Dema li ser erdnîgariyekê bûyere an jî şerekî mezin biqewime aliyên beşdarî wê bûne herdu jî zîrê dibînin, lê ew li gor xwe bîrekê ava dikin, wê bi bîr tînin û ji neviyên xwe ra dibêjin. Bûyer heman bûyer e, lê bîranîn cuda ne (Connerton, 2014: 39). Bi taybetî jî hêz û îktidar di destê kê da be ew li gor xwe dîrokeke fermî ava dike, dîrok û çanda kom û nijadên din biçûk nîşan dide, tehrîfatan dike û li ser agahiyan guherînên wisa belav dike ku zîrê dide wan. Ji bo serkeftinên xwe xurttir nîşan bide dibêje “me dijmin têk bir”, ji bo merivên xwe jî dibêje “qehreman”, “egîd”, “mêrxas” û hwd. Berevajî vê, ji bo yê li hemberî xwe jî dibêje “xayîn”, “dijmin”, “serhildêr”, “eşqiya” û sîfatên nebaş ên biçûkdîtinê bi kar tîne. Li hemû cihanê rewş bi vî rengî ye û dîrok gelemperî bi vî awayî tèn nivîsandin. Lê di vê xalê da çanda devkî xwedî hêzeke girîng e, nahêle civak bîr û dîroka fermî rasterast qebûl bike, dijî vê yekê derdikeve. Helbet hin caran bîra fermî û çanda devkî dikarin bi hev ra jî bimeşin, rasterast ne dijî hev bin jî, lê gelemperî di van mijaran da ew dijî hev xuya dikin. Her çiqas dîroka fermî ji bo berjewendiyên xwe hewleke mezin bide jî, komên kêmhêz û bindest bi çand û dîroka devkî li dijî belge, arşîv, agahî û dîroka fermî tevdiagerin û li ber xwe didin. Lewra çand û dîroka devkî derveyî hegemonyaya îktidarê ye, rexneyan dike û bîreke alternatîf ava dike.

Di avakirin, berhevkirin û parastina dîroka devkî da hin kes hene ku mirov dikare bêje ew avakerên bîra hevpar a civakê ne. Li welat û erdnîgariyên cuda her çiqas ew bi navên cuda bèn binavkirin jî wezîfeya wan hevpar e. Assmann dibêje bîra çandî her tim bi destê kesên taybet hatiye parastin, ji bo wan şaman, grîot, keşîş, hozanên Keltan, mamoste, nivîskar, mandarîn, filozof û kesên ku rayeya agahiyê bigîhînin însanan di destê wan da ye mînak nîşan dide (2018: 62). Dema em berê xwe didin civaka kurd, em bi zelalî dibînin ku tesbîta Assmann rast e. Wek gelek civakên din nivîs dereng gihîştîye civaka kurdan. Ji ber vê derengmayîne çanda nivîskî di nav kurdan da li gor ya devkî lawaztir e. Di vê civaka deng û gotinê lê xurt û serdest e, dengbêj parastvanên ziman û çandê ne û tena serê xwe hêjayî xebatên berfirehtir in. Dengbêj nixê dîrokî, çandî û civakî yên hevpar bi awayekî hunerî û estetîk bi dengê xwe digîhînin nîfşên nû, bi kilaman rê li ber bişaftinê digirin da ku ziman û civak nehêle û ji holê ranebe.

Dengbêjen ku ji gelek hêlan va xwedî qabiliyet in (deng, ziman, gotin, bîr û hwd) bi saya kilamên xwe bûyeran neqil dikin, bi bûyerên din ra tîkiliyê çêdikin û bîreke hevpar di civakê da ava dikin. Aliyekî dengbêjiyê yê polîtîk, dîrokbêjî û civakî jî heye lewra gelek rûdanên qewimî, bûyerên tesîr li ser civakê kirine bûne mijara dengbêjan. Wan bi kilamên xwe bûyerên girîng ên wê demê wek dîroknûsekî di hişê civakê da nivîsîne û nehiştine ew bèn jibîrkirin. Rasterast bi şahidiya dengbêjan yan jî bi agahiyên gihîştîne ber destên wan wek dîroknûsekî hewl dane ku ev bûyer neyên jibîrkirin. Dengbêj

Şakiro jî yek ji wan dengbêjan e ku der barê van bûyeran da gelek kilam gotine û ew gihandine heta roja me. Kilama “Asyayê” jî yek ji wan kilaman e ku em ê niha bi hurgilî li ser wê rawestin û hewl bidin rengvedanên bîra civakî di vê kilamê da raxin ber çavan.

Kilama “Asyayê” ya bûye mijara vê xebatê li ser Ferzende Begê Hesenan hatiye gotin ku ew yek ji kesayetekî herî girîng yê dema Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê ye. Beriya kilam bê şîrovekirin divê behsa rewşa civakî û polîtîk ya wê demê, Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê, tesîra wan a li ser Kurdan bê kirin. Lewra naveroka kilamê bi dema Serhildana Şêx Seîd ra eleqedar e (Alakom, 1998: 130) ku Ferzende Beg beşdarî herdu serhildanan jî bûye.

3. JI HÊLA BÎRA CIVAKÎ VA SERHILDANA ŞÊX SEÎD (1925) Û SERHILDANA AGIRIYÊ (1926-1930)

Dema Komara Tirkîyeyê ya nû hat avakirin gelek polîtîkayên bingeha xwe dispêrin serdestiya tirkîyan ketin rewacê, reformên nû yên ku wek şoreşkê bîn îfadekirin çêbûn. Wê demê ji ziman û alfabe yê bigire heta cil û bergan, ji aboriyê bigire heta zagon û perwerdeyê di her qadên jiyandê da gelek guherîn çêbûn. Li gor van polîtîkayên nû Kurd tune dihatin hesibandin, ew wek “hov” û “paşverû” dihatin binavkirin, qanûnên nû dibûn sedema kokbirîna wan. Di nav rewşeke wiha da kurd li dijî vê yekê derketin û Serhildana Şêx Seîd (1925) dest pê kir. Helbet ev ji bo Tirkîyeyê bû pirsgerêke mezin, ji bo serhildanê bû tepisandin û kesên serî rakirine bîn cezakirin hewleke mezin hat dayîn. Wextê ev û serhildanên din çêdibûn jî desthilatiya fermî nedixwest di navbera van serhildan û polîtîkayên kurdan tune dihesibînin da têkiliyekê ava bike û bibêje ew ji ber van sedeman çêbûn, şûna wê digot ev serhildan ji ber berjewendiyên dewletên biyanî yên dixwazin welêt perçe bikin û kurdan gef û gur dikan çêdibin û dixwest înkarkirina nasnameya Kurd bi vî awayî ji rojevê derkeve (Özbilge, 2020: 45-105).

Di avabûna komarê da xala girîng netew-dewlet e ku li gor gotinên fermî yên dewletê Tirk netewa sereke û modern in, lê kom an jî nijadên din “hov” û “dijî nûjeniyê” ne ku kurd jî di nav wan nijadan da tên nirxandin. Kurdên jî vê rewşê aciz bûn hewl dan ku vê rewşê biguherînin û bi serokatiya Şêx Seîd di sibata 1925an da serhildanek pêk anîn. Lê serhildan piştî çend mehan têk çû, di 29ê Hezîrana 1925an da Şêx Seîd û rêhevalên wî li Diyarbekirê hatin dardakirin û gelek beşdarên serhildanê jî an hatin girtin an jî hatin nefîkirin. Lê helbet Kurd dîsa nesekinîn û piştî demekê Serhildana Agiriyê (1926-1930) çêbû, lê ew jî negihîşt encameke serkeftî. Piştî têkçûna Şêx Seîd kurdên piştgirî dane wî û beşdarî serhildanê bûne ji nav lepên komarê xwe xelas kirin, bûne koçber û revîyan binxetê, li vir jî ji bo serîrakerîneke nû xwe amade kirin. Wê demê rewşenbîrên li Sûriyeyê di cotmeha 1927an da li Bhamduna bajarê Lubnanê rêxistineke navê wê “Xoybûn” ava kirin ku serokê wê yê ewil Celadet Bedirxan e (Alakom 1998: 28).

Xoybûnê hêza xwe xurt kir û fermanîdar Îhsan Nurî Paşayê ku herêma baş dizane şand Agiriyê ji bo ku ew piştgiriya bide serhildana ku ji hêla Biroyê Heskî Têlî û rêhevalên wî hatiye despêkirin. Îhsan Nurî Paşa û Biroyê Heskî Têlî, Hikûmata Agiriyê ava kirin, alaya Xoybûnê li Agiriyê hejandin û bi saya rojnameya “Agirî”yê propagandayêke xurt meşandin (Gorgas, 2020: 22). Şer û pevçûn her ku çûn xurt bûn, piştî demekê hêza dewletê hinekî qels bû. Piştî vê hikûmatê efû îlan kir, Kurdên hatine sirgûnkirin bi efûya dewletê vegeyriyan welatê xwe, lê ji ber ku Xoybûnê digot divê efûya dewletê neyê

bawerkirin serhildanê dîsa dewam kir (Karaman, 2004: 225-226). Her çiqas car caran di navbera herdu aliyan da hevdîtin çêbibin jî di îlona 1930î da serhildan hat şikênandin (Ulugana, 2010: 21). Lewra hêzên Îranê jî piştgirî dan hêzên tirk û bi hevkarîya wan li herêma ev şer û pevçûnên giran dawî bûn û gelek kes birîndar bûn, hatin kuştin û dîl hatin girtin (Yüksel, 2016: 660).

Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê ji hêla dîrok, mekan, nasname û ziman (ev hêman bîra civakî ava dikin) va mohra xwe li bîra civakî ya Kurdan xistin û şopên wan hê jî di bîra Kurdan da zindî ye. Her çiqas di dîroka fermî da kesên serî hildane bi gotinên reşkirin, biçûkdîtin û nebaşiyê bîn binavkirin jî, bîra civakî ya Kurdan jî dijî van gotinan derdikeve, gotinên erênî yên wek “egîd”, “mêrxas”, “şervan”, “gurçikpola” û “qehreman” ji bo wan bi kar tîne. Yanê li aliyekî behsa nebaşî û dijminatîya kesên serî hildane tê kirin, li aliyê din jî bîreke alternatîf tê avakirin û yên serî rakirine jî yên li hemberî xwe ra heman tiştî dibêjin û pesnê xwe didin.

Çanda devkî ya Kurdan ya ku dikare bîra civakî jî ava bike li hemberî dîroka fermî gelek agahiyên veşartî derdixe holê. Di vê çandê da Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û kesên beşdarî wan bûne wek pêşeng (Îhsan Nurî Paşa, Ferzende Beg, Biroyê Heskî Têlî, Xalisê Evdilmecîd Beg, Seyîdxan, Elîcan) bûne mijar. Ew wek sembolên lehengiyê hatine şîrovekirin û bi rêya dîroka devkî ji wê rojê heta îro derbasî nişên nû bûne. Ji van kesan Ferzende Beg jî ji ber ku di Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û Makuyê da cih girtiye (Kevirbirî, 2009: 135) wek kesekî navdar di bîra civakî ya Kurdan da tê bibîranîn. Em ê ewil metna kilama³ Şakiro ya ku behsa Ferzende Beg dike binîvîsin, paşê em ê behsa kesayetîya wî, bûyera di kilamê da diqewime û kesên navên wan derbas dibin, bikin.

Asyayê

*Axao hey li min li min li min
wê maqûlo hey li min li min li min
Asyayê bi sê denga bang dikirî go de lê lê Besrayê
dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû qaleka li me qewimî
li sûra kafirî Salah li hewşa kafirê Emîr Tûman
weyla li mi nemayê tu sêr bike îro ji êvar da li ser kaniyê
îro ji êvara Xwedê da tê girmîna tometîka vî zalimî, nemînim sewta vê boriyê
Ecem e beşîncî mezheb e dîn û duşman e
gule barûdê bi ser serê me da dibarîni fenanî taviyê
va zalima dîn û duşman e
tu sêr bike li me biriye nade me da deqe û mohlet û saniyê
Besrayê bi sê denga bang dikirî go Ferzende mala te xira be
te digo ez Ferzende me ez Ferzende me
ez bavê Elfesiya siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapiliyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene
go Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cotek gulê tometîka vî zalimê birîndar im*

3 Ev kilam ne ya Şakiro bi xwe ye, lê ji ber ku bi devê wî zêdetir belav bûye êdî wek ya wî tê şîrovekirin.

eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşirane
hewşa kafirê Emîr Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bê dîn û bê îman e
li ser serê me hurmînê topan e, girregirrê tometîkan û makînilyan e
li me biriye deqe û saniyê
nade me da tu mohlet û tu eman e
gavê din da li qarişî şerîata Mihemed sekiniye
ji êvar da ji min ra dixwîni meydan û fermane
îro ji êvara Xwedê da ezê bi cotek gulê tometîka vî zalimê birîndar im
cinyazê Silêmanê Ehmed komê Hesena li pêş çavê min e
heyfa mi nayê bi kuştina Silêmanê Ehmed koma Hesena ne
heyfa min tê li wê heyfê ji êvara Xwedê da
li qarişê mi ji mila vekirin rutbe û nîşan û elametê Hemîdiyê
Lo axao wele nabî, bîle nabî
şer giran e, Keremê Qolaxasî mêrkî mêrxas e bi sê gula birîndar e
tê kuştinê tu caran tu zemana jê venabî
cewabekî nebixêrê hatî dibêje îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê,
li ser piştê manegiya cî nabîne star tunîne lê peyabî
esker em bin esker em bin em berxê Mala Emer bin
qaçaxê Romê bin, firarê dewletê bin
Kerem digote Evdal digo
em du peyayê Mala Mistefa Axa, du tayê bi tenê bin
berxê Mala Evdalê Mistê bin
bi malekî minanî Mala Emerê gulîxwûn⁴ ra bi heval bin
sêr bike li me û li vê zilmê
çar tixayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
me herdu malê bi gulîxwûn ra bibêjin
lawo tîfîngên destê xwe daynin teslîmê nêçelîngê⁵ me bin
Ê de lêxin bavê bavê mino de lêxin
sûstema ji hustiyê xwe da bînin
qûndaxê martêliyan û çepilya li erdê xin
em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
firarê dewletê ni berxê Mala Emer in
biçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego

4 Ev peyva şaş hatiye nivîsîn ku di çapa duyem a pirtûkê da wek “kulîxwîr” hatiye sererastkirin
5 Nêçelîk ji bo hêzên eskerî yên Êris tê bikaranîn

*Bê axao hey li min li min li min
Asyayê bi sê denga bang dikirî go de lê lê lê lê Besrayê
dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû
qaleka li me qewimî li sûra kafîrî Salah
li hewşa kafîrê Emir Tûman dayê rebenê wa bigere
mi dî teyrê ecelê⁶ ji êvar da
li ser serê Silêmanê Ehmed komê Hesena tev digere
bawer bike qerebalix e yeqîn şer e
Asyayê digoti Besrayê da dayê dergûşa milê te lawîn e
tu bi destê Elfesya bigiri ji navê derkev here
go lê dayê rebenê ji te ra ne eyb e tu ji mi ra dibêjî gotinê were
bira dergûşa milê mi li dora lingê eşîra Mala Emer
herdu peyayê Mala Mistefa Axa tev bigere
Besrayê bi sê denga bang dikirî go Ferzende mala te xirav be
te digot ez Ferzende me Ferzende me
ez bavê Elfesya, siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapilyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene
go Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cote gullê tometîka vî zalimê birîndar im
cinyazê Silêmanê Ehmed komê Hesena li pêş çavê min e
eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşîran e
hewşa kafîrê Emir Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bêdîn û bêîman e
li ser serê me hurmînê topan e, girregirrê tometîkan û makinilyan e
li me biriye deqe û saniye
nade me da tu mohlet û tu eman e
gava din da li qarişî şerîata Mihemed sekiniye
tu sêr biki ji min ra dixwûni meydan û fermance
cinazê Silêmanê Ehmed, komê Hesena li pêş çavê min e
heyfa mi nayê bi kuştina Silêmanê Ehmed koma Hesena ne
wele heyfa mi nayê bi tu heyfê, heyfa mi tê ji wê heyfê
gavê din da dikim nakim tiliya mina eşhedê⁷ ji xwe ra li mi nagere*

6 Teyrê ecele ji bo Ezraîl, rihstîn hatiye bikaranîn

7 Tiliya eşhedê ku pê demançe û tiving tê bikaranîn ku gule bân berdan

*Lo Axao wele nabî bîle nabî
şer giran e Keremê Qolaxasî mêrkî mêrxas e bi sê gula birîndar e
tê kuştinê tu cara tu zemana jê venabî
cewabekî nebixêrê hatiye dibê îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê ser piştê manegiya
cî nabîne star tunîne lê peyabî
esker em bin, esker em bin em bexê Mala Emer bin
qaçaxê Romê bin, firarê dewletê bin
Kerem digote Evdal digo
em du peyayê mala Mistefa Axa du tayê bi tenê bin
berxê Mala Evdalê Mistê bin
bi malekî minanê Mala Emerê gulîxwûn ra bi heval bin
sêr bike li me û li vê zilmê
çar taxayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
ji van herdu malê bi gulîxwûn ra bibêjin
lao tîfingên destê xwe daynin, teslîmê nêçelîngê me bin*

*Ê de lêxin, bavê bavê mino de lêxin
sûstema ji hustiyê xwe bînin
qûndaxê martêliyan û çepilya li erdê xin
em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
firarê dewletê ni, bexê Mala Emer in
piçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego. (Güneş-Şahin, 2018: 61-64)*

4. LEHENGEKÎ DI BÎRA CIVAKÎ YA KURDAN DA: FERZENDE BEG

Di Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û piştî wê hin bûyerên dîrokî qewimîne ku dengbêjên herêmê li ser wan gelek kilam çêkirine. Kilama “Asyayê” jî di nav van kilamên klasîk da cih digire ku şopên wê demê di xwe da dihewîne. Ev kilama ku bi devê du jinan Asya Xanima diya Ferzende Beg û Besra Xanima jina wî hatiye gotin li ser şerê Ferzende Beg û hêzên Îranê disekine. Di kilamê da ji bilî herdu jinan Ferzende Beg jî di hin rêzikan da gotinan ji jina xwe ra dibêje. Wekî din Silêmanê Ehmed jî di kilamê da navekî balkêş e ku ew jî bavê Ferzende Beg e û di şer da tê kuştin. Keremê Qolaxasî, Emer, Mistefa Beg, Evdal, Emir Tûman jî dîsa navên balkêş in ku di kilamê da hatine bilêvkirin. Di destpêka teorîk da hatibû gotin ku têgehên ziman, nasname, civak, bîranîn, jibîrkirin, şahidî, rabirdû, dîrok û mekan wek mijarên sereke dikevin hundirê mijara bîrê ku em di kilamê da şopên van dibînin. Mînak navê hin cih û meknan (Îran, sûra kafirî Salah li hewşa kafirê Emîr Tûman), navê hin çek û sîlehan (top, tomatîk, gule, barûd, makînelî), navê eşîr û malbatan (Hesenan, Heyderan, Cibiran, Mala Şêx), nijad, dîn, bawerî, komên din (Ecem, Qecer, Rom, beşîncî mezheb, papaxgenî), navê Elfesayê kurê wî û Eznawirê hespê wî jî di kilamê da derbas dibin û wek bûyereke dîrokî ya rabirdûyê gelek agahiyan didin me.

Ferzende Beg kî ye, çima bûye mijara vê kilamê û di bîra civakî ya Kurdan da çima wek lehengekî tê bibîranîn? Dema em li dû van pirsan dikevin em dibînin ku ew wê demê wek kurê Silêmanê Ehmed yê ji eşîra Hesenan bi mêrxasî û şervaniya xwe li herêmê kesekî gelek bi nav û deng e. Li gor agahiyên Ekrem Malbat dide ew di navbera salên 1880-1885an da li Milazgira navçeya Mûşê hatiye dinyayê û beşdarî gelek şer û serhildanan dibe ku yek ji van jî Serhildana Şêx Seîd e. Dema serhildan têk diçe û Şêx Seîd dizane êdî ew ê bên girtin birayê xwe û kurê xwe jî di nav da hin kesan dişîne Kopa navçeya Mûşê -ew der di bin kontrola Ferzende Beg da ye- ku Ferzende Beg wan bigîhîne aliyê Îranê. Ferzende Beg, apê wî Xalid Beg, kesên ji malbata Şêx Seîd û hinekên din tevahî ji sedî zêdetir kes rê dikevin ku herin Îranê, lê rêwîti û gihandina wan a Îranê wisa bi hêsanî nameşe. Urmiyeya Îranê wê demê di bin kontrola serokê eşîra Şikakiyan Simko Axa da ye û ji mintiqeya bakur ewletir e. Gelek kesên ji sirgûn, şer, pevçûn û serhildanan direvin, yê firar in wê demê hewl didin xwe bispêrin wê derê da ku neyên girtin. Dema Ferzende Beg û koma wî rê dikevin ku herin Urmiyeyê li ser sînorê Îranê şevêkê dimînin. Qereqoleke eskerên Îranê lê ye, cawê hildide ku ew firar in, qomitanê Îranî ji Ferzende Beg ra dibêje bila ew çek û silehên xwe teslîm bikin û wisa derbas bibin herin cem Simko, lê ev şerta wî nayê qebûl kirin û pevçûnek di navbera wan da çêdibe û 36 kurd tên kuştin (URL1).

Şêx Diyadînê birayê Şêx Seîd, Kerem Begê Zirkî, Silêman Begê bavê Ferzende Beg, Reşîd Efendî, Şemsedîn Begê kurê Xalid Beg û hinekên din di vê pevçûnê da tînin kuştin, hin kes dîl tînin girtin, lê Ferzende Beg û yê din xelas dibin û xwe digîhînin cem Simko Axa û demekê li wir dimînin (Kahraman, 2004: 214). Simko Axa ji ber ku ew firar in wisa bi dilgermî û baş wan pêşwazî nake, lê dîsa jî wek mêvan wan li wir dihewîne. Dema Serhildana Agiriyê dest pê dike û di sala 1929an da şerê Agiriyê xurt dibe Ferzende Beg naxwaze li wir bimîne, hêzên xwe hildide û diçe beşdarî serhildanê dibe. Îhsan Nurî Paşa derbarê beşdarbûna wî ya serhildanê da vê agahiyê dide:

“Ferzende Beg ku ji eşîra Hesênî bû û di dema şerê Şêx Seîdê Mezin da bajêrê Melazgirtê ji destê Romê derxistibû, ligel brayê xwe Kazim Beg, kurapê wî û çend mîrên Hesênî xwe gihandin bi Agrî. Xalis Beg, kurê Abdulmecîd Begê Sipkî, Taceddîn Beg, ji serokên xelê Zerkî, Edoyê Ezîziyê Heyderî, reîsek canbêzaran, Ehmedê Hacî Bro ligel çend brayên xwe, Seyid Abdulwehab Efendî û kurapê wî Seyid Resûlê Berzencî ku ji ciyê durxistina xwe, Izmîr, helati bûn, yek li dû yekî hatin Agrî” (1984: 28).

Osman Sebrî, wextê behsa lehengiya Ferzende Beg dike dibêje: “Di serhildana Agiriyê da ji bo parastina sînorên çiyê û gaziyên bilez hewcedariya siwariyan bi hespan hebûye ku wek wezîfe ji Ferzende Beg tê xwestin ku ew li herêmê bigere, ji gundan ji bo şervanan hespan berhev bike. Ferzende Beg û merivên wî dema ji çiyê dadikevin gundan li pêş Geliyê Zîlan alayeke eskerên Tirk derdikeve pêşberî Ferzende Beg û pevçûn çêdibe, lê ew wan tîk dibe, hesp û cebilxaneya Tirkan jî dibe, heta carekê jî ew giran birîndar dibe, lê ew dev ji serhildanê bernade (2016: 27-29). Di Serhildana Agiriyê da jî Kurd bi ser nakevin û çend sal şûn da tîk diçin. Îhsan Nurî Paşa û jina wî diçin Îranê. Ferzende Beg, Biroyê Heskî Têlî û eskerên wan hinekî zehmetiyê dikşînin lê paşê ew jî xwe digîhînin Îranê.

Di sala 1931ê da dema li Makuya Îranê Serhildana Makuyê çêdibe Ferzende Beg û Biroyê Heskî Têlî vê carê jî li hemberî Îranê beşdarî vî şerî dibin. Lê Biroyê Heskî Têlî di şer da tîk kuştin, Ferzende Beg jî birîndar dibe û dîl tînin girtin (Alakom, 2021: 3). Ew li navçeya Qesrî Sencerê ya nêzikî Tehranê di girtîgehê da tînin girtin, jina wî Besra û kurê wî Elfesya jî li Tehranê di bin çavdêriya Îranê da dimînin.

Nadir Begê kurê Kor Huseyîn Paşa yê bi Ferzende Beg ra di heman girtîgehê da girtiye di bîranînên xwe da behs dike ku rejîma Îranê gelekî êş bi wî daye kişandin û îşkence li wî kiriye. Ew beriya sala 1939an li girtîgehê tê jehrîkirin û kuştin. Osman Sebrî dema behsa çiyayê Agiriyê dike behsê tîne ser wêrekiya Ferzende Beg û derbarê birîndarbûn û jehrîkirina wî da wiha agahiyê dide:

“Wê rojê neyar sed û sî guleyên topan li kozika torinê Hesenan dabûn û şeş birînen xedar di ran û parsûyên wî da vekiribûn. Roj nêzîkî êvarê bû ku bi hikmê topan qûça ku qelaçe li ser bi carekê ser û bin bû. Toz û dûman di qelaçeya Ferzende de wekî ewrekî gewr radibûn û li qûntarên te belav bûbûn. Mîrov bawer nedibûn ku di nav wê birkana êgir û dûmanê de tinawir bimîne. Lê Ferzende, wekî şêrê ku di hewingê de bibirîn dibe; hîn nuh dest bi halan û zirtan dikir. Wê gavê hevalan digotê: “Fertzende! Neyar cihê te nasiye û birînen te xedar in, rabe em hinekî te bi şûn de bibin.” Ewî bi dengê xwe yê box li wan vedigerand: “Mala we neava, ma hûn nizanin ku mêrxasên mala Emer ji me torinên malbatê re riya revê venekirine. Şêrên Ava Heftreng û Mêrgekulavê hîn di bîra me de ne. Lê bidin û neyar serwestî halê xwe nekin. Mirin jî bi camêrî xweş e.” Ev pandiyê te yê mêrxas di Keleha Xoyê de berî du salan hat jehirandin” (2016: 77).

Navê Ferzende Begê Hesênî di gelek kilaman da derbas dibe û behsa egîdî, mêrxasî, şervanî û qehremaniya wî tê kirin. Di vê kilamê da jî ev pesindayîn xwe dide der û rêzikên kilamê nîşan didin ku navê wî di dîrokê da navekî girîng e. Di çanda kurdan da dema pesnê mêrekî bê dayîn û behsa wî bê kirin dibêjin bavê filankesê, kurê filankesê, neviyê filankesê, ji filan eşîrê, siwarê filan hespê û hwd. Ev gotin û form ji bo rêznîşandanê û pesindayîna tîna bikaranîn, kodên mêranî û feodalîzmê di xwe da dihewînin. Ji bo ku urt û ocaxa malbatekê neqele kur yanî mîr kesên girîng in, lewra malbat û eşîr bi saya wan dewam dikin. Dema ew bîna kuştin berdeamiya wan jî ji holê radibe. Di gelek kilaman da û berhemên din ên çanda devkî da em van form û qaliban dibînin. Wextê em berê xwe didin vê kilamê dema behsa Ferzende Beg tê kirin jî di hin cihan da ew wek “Bavê Elfesya” yanê bi navê kurê xwe, hin caran jî wek “Siwarê Eznawir” yanê bi navê hespa xwe tê behskirin.

Der barê navê Elfesya di hin cihan da “Fertzende Begê bavê “Efrasîyab” jî tê gotin (Sebrî, 2016: 28). Ji bo navê hespa wî jî Enzawir hatiye bikaranîn. Navê Ferzende Beg di kilamê da hin caran jî wek “qaçaxê Romê” û “fîrarê dewletê” tê bikaranîn. Metafora hespê di gelek kilam û çîrokên Kurdan da balê dikşîne ku di vê kilamê da jî navê hespa Ferzende Beg hatiye bilêvkirin. Em dibînin ew siwarê Eznawir e, hespa wî biqîmet e, navdar e û ji hêla xweyiyê xwe va gelekî tê hezkirin. Dema em berê xwe didin navê Eznawir (Aznawur) em dibînin ku peyveke gureciyan e û tê meneya “mezin, qerase, bihêrs, sert, rûtîrş û zalim” (Komisyon, 2011: 217-218). Li gor van agahiyan meriv dikare bibêje ku ew hesp hespeke mezin, xurt, biheybet e û çavê însanan ditirsîne ku ji ber vê bi zanetî ew wek nav hatiye bijartin.

4. 1. Jineke ji Mêrê Xwe ra Bûye Palpişt: Besra Xanim

Di şer û pevçûnan da ji ber ku hêz û taqeta wan kêmtir e zirara herî mezin digihîje jin, zarok, kal û pîran, ew dikevin li ber destan û perîşan dibin. Lê her çiqas rewş wisa be jî wek her mîletî di nav mîletê Kurd da jî jinên wêrek yê wêrek wek “şêrejîn” tîna binavkirin hene. Ew li gel mêr, bav û birayên xwe di şer da cih digirin û naxwazin wisa bêçare û belengaz teslîm bibin. Jinên Kurd jî li gor dema ku lê jiyane gelekî baş hespan siwar bûne, çek û sîleh bi kar anîne û derketine hemberî mêran ku vê yekê bala

mîsyoner û dîplomatên biyanî jî kişandiye (Kutlay, 2011: 361). Di çend rêzikên vê kilamê da jî behsa Besra Xanimê û dergûşa wê tê kirin. Dema Asya Xanima diya Ferzende Beg dibêje bûka xwe Besrayê dergûşa milê wê (Elfesya) law e bila ew destê Elfesya bigire û ji nav şer derkeve here, Besra Xanim wek gelek jinên Kurd bersivê dide xwesûya xwe û dibêje:

*“lê dayê rebenê ji te ra ne eyb e tu ji mi ra dibêjî gotinê were
bira dergûşa milê mi li dora lingê eşîra Mala Emer
herdu peyayê Mala Mistefa Axa tev bigere” (Güneş-Şahin, 2018: 63)*

Em bi van gotinên Besra Xanimê têdîgihêjin ku herçiqas dergûşa wê kur be û li gor çanda Kurdan qîmeta wî zêde be jî, li hemberî mezin, mêr û mêrxasên malbatê tu qîmeta wî tune. Ji ber vê dibêje bila “ew dora lingê wan bigere” yanî qurbana wan be, çî dibe bila bibe ew ê terka mêrê xwe û malbatê neke. Qasî ku tê zanîn Besra Xanim û Asya Xanim jî di Serhildana Agiriyê da beşdarî refên şervanan bûne. Rojnamevana Îngiliz Rosita Forbes ya di dema serhildanê da li ser sînor bûye jî şahidiya şerkeriya jinên Kurd kiriye û dibêje jinên Kurd nizanin tirs çî ye (Alakom, 1998: 136).

Dema em berê xwe didin Besra Xanimê em dibînin ku ew bi sê kesan ra zewiciye ku Ferzende Beg mêrê wî yê duyem e. Besra Xanim ewil jina Mihê Mirzê bûye. Dema Zubeyîr û Mihêyê mêrê wê li ser meseleyekê li hev dixin û Mihê tê kuştin, Besra Xanim bi dimîne. Ferzende Beg, Besrayê direvîne û bi Besrayê ra dizewice (Aras, 2009: 34-35). Di vê xalê da divê bê destnîşankirin ku Elfesayê kurê Besra Xanimê yê ji Ferzende bûye her çiqas zêdetir bê zanîn jî kurekî wê yê ji Mihê çêbûye heye ku ew jî Fesih e. Fesihê kurê Besra Xanimê jî ber ku diya wî cara duyem dizewice û ew bê bav û bê dê dimîne gelekî eş kişandiye û li gor agahiyên ew 14-15 salî beşdarî nav merivên Elîcan (yek ji mêrxasên Serhildana Seyîdan û Berazan e) dibe û di serhildanên Kurdan da dibe şervan, lê ew her tim di dilê xwe da dijminatîya Ferzende Beg dike.⁸

Besra Xanima jina Ferzende Beg ya ku di kilaman da navê wê jî tê bilêvkirin wek jineke jêhatî rêhevala Ferzende Beg e, piştgir û hevjinê wî ye û ji ber vê jêhatîbûna xwe di bîra civakî ya Kurdan da cihekî girîng digire. Dema Ferzende Beg dimire jî li wî xwedî derdikeve, termê mêrê xwe yê herdu çavên wî hatine derxistin ji girtîgehê teslîm hildide, li Tehranê wî defîn dike û li ser kêlika gora wî jî “Mîrê Mêran Ferzende Beg” dide nivîsandin (Alakom, 1998: 135). Di beşa teoriyê da hatibû gotin ku dîroka fermî li gor berjewendiyên xwe agahiyên belav dike û kesên dijî xwe bi sîfatên “serhildêr”, “eşqîya” û hwd bi nav dike, lê bi vê tevgera Besra Xanimê (definkirina cinazê mêrê xwe û nivîsandina mîrê mîran) carek din em destnîşan dikin ku bîreke civakî ya dijî desthilatan wiha ava dibe. Lewra yê wê kilamê guhdar di-kin, yê herin ser gora wî û yê van serhildanan bişopînin bi saya van agahiyên dibînin ku ew ne “eşqîya” û “serhildêr” e. Bi saya vê bîra alternatîf rastiyeke din jî dibînin û ev bîr jî hêla civakê va tê pejirandin û di nav nîşan da belav dibe. Dema Ferzende Beg di Hefsa Qesrê da tê hepiskirin Besra Xanim jî di hepsa malê da bi salan tê girtin. Piştî mirina Ferzende Beg (1939) jî Îran biryara hepsê ya Besra Xanimê betal nake. Li ser vê yekê ew daxwaznameyekê (di 3yê mijdara 1941ê da) ji rêvebirên Îranî ra dinivîse ku bila êdî bê berdand (Yüksel, 2016: 667). Li gor agahiyên Zerîfa Xanima jina Nadir Begê kurê Kor Huseyîn

8 Li gor agahiyên Mehmet Tosun (Ew rû bi rû bi Fesih ra li Kopa navçeya Mûşê axiviye û serpêhatiyên wî guhdar kiriye) Fesih dibêje dema bavê wî Mihê tê kuştin Elî Ziverê mezinê eşîrê diya wî bi zorê dide mêr. Dema wê dibin şimikeke diya wî di rê da dikeve. Fesih dixwaze xwe bigihîne wê, lê nikare. Ji ber êtîm û sêwî dimîne di 14-15 saliya xwe da dibe qaçax û beşdarî çeteya Elîcan dibe. (ÇD2) Lê li gor agahiyên Ahmed Aras didin jî Ferzende tê û Besra Xanimê direvîne (Aras, 2009:35).

Paşa, Besra bi tiyê xwe Kazim (birayê Ferzende Beg) ra dizewice û paşê vedigerin Qeyseriyê, lê ji ber van bûyerên travmatîk derûniya wê xirab dibe û ew dîn dibe (Alakom, 1998: 135).

4.2. Kodên Çandî û Bîra Civakî di Kilamê da

Kilama “Asyayê” dema tê guhdarîkirin ew rewşa travmatîk ya Ferzende Beg tê da ye, kodên eşîrîyê, metaforên çanda kurdî, pevçûna xurt a di navbera Ferzende Beg û yên li hemberî wî xwe bi zelalî nîşan didin. Ji bilî naveroka kilamê dema Şakiro bi dengê biêş dîke kalekal û kilamê dibêje ew bûyer, pevçûn û rewşa wê demê wek filmeke dîrokî teswîrekê li ber çavan radixe. Di gelek kilaman da jinek bangî jinekê dîke û dibêje “rebenê, porkurê, gulîbirê hela rabe, binihêre û hwd” ku di vê kilamê da jî em van gotinên kurdî dibînin. Lewra li vir jî Asyaya diya Ferzende Beg ji bûka xwe Besrayê ra dibêje “dayê rebenê sibe ye şerekî li me çêbû qaleka li me qewimî” û egîtê mala wan (Fertzende) yê ku gelek kes pesnê wî didin li hemberî hêzên Îranê di kesîriyê û tengasiyê da maye. Dema em berê xwe didin kilamê em dibînin du jin bangî hev dikin û ji xwe ra dibêjin “ez reben im”.

Wek gelek çandan di çanda Kurdî da jî dayik, jin û xwişk wek stûna malan hêlinê çêdikin, bermaliyê dikin, dertkêş û kedkar in. Bav, bira, mêr an jî kurê wan wextê diêşin an jî hestiyar dibin xwe davêjin hambêza wan û li wir aş dibin. Ji ber xulqiyetê (bîyolojî û derûniyê) gelemperî jin li gor mêran bêtir hestiyar, diltenik û hesas in. Ji ber vê yekê ye ku dema bûyereke biqewime ewil jin xemgîn dibin û hêsiran dibarînin. Di civaka Kurdan da a ku mêr lê serdest in jî jin gelekî girêdayî bav, bira, mêr an jî kurê xwe ne, dema tişteke bê serê wan, yek ji wan nexweş bikeve, bimre an jî bê kuştin jinên malbatê êdî xwe tune dihesibînin; dibin reben, porê xwe kur dikin, guliyên xwe dibirin, dibêjin ew ê mala xwe mîrat bikin û ocaxa xwe kor bikin. Lewra êş û kesera mirina hezkiriyên xwe (bav, bira, kur) di dil û hinavên xwe da dikişînin. Di gelek kilaman da îfadeyên xwefedakirinê û qurbanîkirinê hene wek mînak: Ez gorî, ez qurbana te me, ez reben im, nemayê, ez nemînim, min porkurê, min gulîbirê, min kezîkurê, min serkurê û hwd. Schafers dibêje ev îfade nîşan didin ku dema jin xwe terîf dikin jiyana xwe bi şexsiyeta kesên din va girê didin (2016: 27). Di vê kilamê da jî Asya û Besra dibêjin ew reben, belengaz û xemgîn in, lewra egîtê mala wan Ferzende Beg di nav şerekî giran da ye, birîndar e û ew dixwazin xwe ji bo wî feda û qurban bikin.

Wek hêmaneke sereke mekan jî di bîra civakî da cihekî girîng digire. Di hişê merivan da mekan bi navên xwe, bi sînorên xwe û bi bûyerên lê qewimîne va nexşeyekê ava dikin. Wextê şexs an jî civak bûyerekê binin bîra xwe mekanê jî bi bîr tînin, lewra bûyer miheqeq li cihekî (mal, baxçe, gund, bajar, welat, behr, çol, gol û hwd) diqewimin û pîrsa “li ku?” dibersivînin. Dema em berê xwe didin mekanê ku di kilamê da behsa wê tê kirin ew cihê ku şer lê hatiye kirin e. Em ji van risteyan xwe digîhinin agahiyê ku şer li Îranê, hewşa Emîr Tûman çêbûye;

*“dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû qaleka li me qewimî
li sûra kafîrî Salah li hewşa kafîrê Emîr Tûman”*

....

*cewabekî nebixêrê hatî dibêje îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê,*

li ser piştê manegiya cî nabîne star tunîne lê peyabî (Güneş-Şahin, 2018: 61-62)

Li gor agahiya Yüksel dide Emir Tûman rutbeyeke eskerî ye ku tê wateya tumgeneral ango ew kesê ku femandariya deh hezar kesan dike (2016: 664). Li gor deşifreya kilamê ya Güneş û Şahin kirine jî navê Emîr Tûman wek navekî taybet, mezin hatiye nivîsîn û dibe ku ev navê şexsekî be jî (2018: 61). Li gor belgeyê fermî ya dewletê ya dîroka wê 26ê Gulana 1930 e di navbera serhildêr û hêzên Îranê da li Akgolê şer çêbûye û kurapê Emîr Tûman jî hatiye kuştin (Kara, 2010: 382). Di bin siya van agahiyan da her çiqas baş zelal nebe jî Emîr Tûman dibe ku şexsek be navê wî Salah be, an jî ew rûtbeyeke eskerî be û kesê wek femandar serokê eskeran be û hêzên Îranî simbolîze dike.

Di kilamê da behsa Asya Xanima diya Ferzende Beg jî hatiye kirin, lê jina ku zêdetir derdikeve pêş Besra Xanima jina wî ye. Em li vir şopên bîra şexsî dibînin ku Besra Xanim hewl dide bîne bîra mêrê xwe ku ew kesekî jêhatî û leheng e, bila vê yekê ji bîr neke. Lewra di navbera wê û Ferzende Beg da axaftineke wiha derbas dibe:

*“Ferzende mala te xira be
te digo ez Ferzende me ez Ferzende me
ez bavê Elfesiya siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapiliyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene”* (Güneş-Şahin, 2018: 61)

Li vir bi gotinên wek “bavê Elfesiya”, “siwarê Eznawir” û “mêr ser mi ra qe tunene” va bi têra xwe pesnê egîd û mêrxasiya Ferzende Beg tê dayîn. Li ber çavê Besra Xanimê û civakê Ferzende Beg mêrekî li ser mêran ra ye, qedir û qîmeta wî zêde ye. Di vê keliyê da heke em hinekî behsa îfadeyên wek “egîdê mala bavê min”, “bavê filankesê”, “mêr ser wî ra tune ne”, “egîd û mêrxas” û hwd yên di kilaman da bûne qalib bikin em dibînin ku ev gotinên pesindayîne ne. Çaxê jin pesnê mêrên malbata xwe didin, behsa qehremanî, şervanî û wêrebûna wan dikin van gotinan bi kar fînin û ev gelemperî di stranên şer û lehengiyê da derbas dibin. Bi van gotinan Besra Xanim dixwaze Ferzende Beg ji bo şer gur bike, motîvasyona wî zêde bike ku ew li ser hemdê xwe va bê û yên li hemberî xwe têk bibe. Him pesnê wêrebûna wî dide û him jî bibîrxistina rojên berê va naxwaze mêrê wî têk biçê. Lê Ferzende Beg ji bo ku balê bikişîne giraniya şer, rewşa tê da û hêz û cebilxaneyê wiha dibêje:

*“Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cotek gulê tometika vî zalimê birîndar im
eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşîrane
hewşa kafirê Emîr Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bê dîn û bê îman e
li ser serê me hurmîne topan e, girregirê tometikan û makîniyan e
li me biriye deqe û saniyê/nade me da tu mohlet û tu eman e”* (Güneş-Şahin, 2018: 61)

Ferzende Beg bi van gotinan dixwaze ji Besra Xanimê ra bibêje êdî qîmeta mêranî û şervaniyê nemaye, ew çiqas jîr û jêhatî be jî wextê şert û merc ne wek hev bin, hêza wî li gor yên li hember kêma

be (mekan, çek û cebilxane) û di ser da jî ew birîndar bibe (*gavê din da dikim nakim tiliya mina eşhedê ji xwe ra li mi nagere*) ew ê têk biçe. Li vir trajediya şer, şert û mercên xirab ên ew tê da ne baş tèn dîtîn. Her çiqas di gelek belgeyên dewletê û yên biyaniyan da behsa wêrektî û şervaniya kurdan bê kirin jî (Moltke, 1999: 230) ev tişt tena serê xwe têrê nake. Ji ber sedemên din yên wek kêmasiya çek, cebilxane, balafir, pitşgirî û milisiya hin eşîr û malbatan ya ji bo dewletê, astengiya erdnigariyê (rê û dirb hin caran ji ber sermayê û hin caran jî ji ber germê tengasiyê derdixe), kêmasiya xwarin, xurek, hesp, cil û berg û hwd ew zû an jî dereng têk diçin.

Dema behsa bîra civakî hatibû kirin hatibû destnîşankirin ku qasî mekanê, nasname jî di avakirina bîrê da gelekî girîng e û ev aîdiyeta nasnameyê ya ji hêla endamên civakê va tê pejirandin şopa xwe li ser bîrê dixê. Di kilamên şer û pevçûnê yên li hemberî nijad û kesên ji dîn û baweriyên din da hin hêmanên balê dikşînin hene. Di van da zêdetir pesnê şervan û lehengên Kurd tèn dayîn, dînê Îslamê wek dînê pîroz tê nîşandan, ewên li hember biçûk tèn dîtîn, li ser navê Xwedê, pêxember, Qur’an, telaq û jinberdanê sond tê xwarin ku ewê bên kuştin. Hin peyvên di kilaman da xwe didin der wek “qetla wî mîna qetla du mirîşkan e”, “kafir”, “marûs”, “gawir”, “duwalê ecnebî”, “Rom”, “roma virek”, “eskerên Romê”, “beşinci mezheb” û hwd dikarin mînak bên nîşandan. Di vê kilamê da jî gotinên bi vî rengî hene ku ji devê Ferzende Beg der barê Îraniyan (Ecem) da tèn gotin. Peyvên “kafir”, “Ecem”, “zalim”, “beşincî mezheb”, “bê dîn û bê îman”, “zalimê dîn û duşman” û “yên dijî şerîata Mihemed” hatine bikaranîn. Di çavê Ferzende Beg da ew xwedî mezhebeke cuda ne (şîî, ne sunî ne) ji ber vê jî ew kesên ji rê derketî yên dijî şerîata Îslamê û pêxember in, zalim û dijmin in yanê biçûkdîtin û ji wan qayîlnebûnek li holê heye. Nasnameya heyî yanê ya Kurdan û ya dînî ji yên hemberî xwe qîmettir tê dîtîn.

Dîsa çend gotinên neyînî, yên ji bo Ecem û Tirkan hatine gotin û wan biçûk dibînin. Di kilamê da tê gotin ku Kerem Begê (Keremê Qolaxasî) bi sê guleyan birîndar e, û ji Evdal ra dibêje ew du peyayên mala Mistefa Axa û berxê Mala Evdalê Mistê ne û bi maleke minanê Mala Emerê kulîxwûr ra heval in, lê ka binêhêre ev çi zilm û rewşeke xirab e ku hatiye serê wan û wiha dewam dike;

*“çar tixayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
me herdu malê bi kulîxwûr ra bibêjin*

lawo tîfîngên destê xwe daynin teslîmê nêçelîngê me bin” (Güneş-Şahin, 2018: 62)

Li vir dema dibêje “em” filankes bin, hevalê filan malbatê bin em çawa dikarin wisa bi hêsanî teslîm bibin, aîdiyetek, hevkarîyek, şîrkatiyek û nasnameyê kolektîf heye. Zeraq jî ji bo van ris-teyên kilamê dibêje ev gotin sembola hevpariyê saz dikin, sedemên hebûna vê hevpariyê netewe ye ku dijberiyê bêtîrî jî li hember serdestiyê saz dikin (URL3). Li vir sîwaneke mezin ya malbat, eşîr û kurdan -ev nasname û netewekî jî di xwe da dihewîne- tê berçav ku ew jî wek her yek ferdên wê malbatê di binê wê siwanê da ne. Lewra ew Kurd in, koka wan ji malbatên mezin û eşîran tê û ew xwedî nav û deng in. Xwe li ser yên din ra dibînin, xwezabûn û xwebaweriyek di van gotinan da xwe dide der. Wekî din peyveke balkêş “gulîxwûn” yanê kulîxwîr e ku li gor agahiya Ömer Güneş ew şaş hatiye deşîfrekirin ku orijînal peyvê kulîxwûr e û çîrokeke vê peyvê jî heye (ÇD3).

Ev peyv jî ji hêla bîra civakî va gelek agahiyên balkêş di xwe da dihewîne, lewra mijarên Şerê Cihanê yê Yekemîn (1914), şerê Êris û Tirkan, hatina Êrisan a herêma serhedê, koç û muhacirîya

Kurdan ya ji herêmê, xelayiya wê demê, tunebûna xwarin û xurekan û bûyerên bi vî rengî bi vê peyvê ra eleqedar in. Di dema Şerê Cihanê yê Yekemîn da Êris tên Serhedê dagir dikan, gelek malbat û eşîr ji ber wan direvin ku koçî bajarên wek Riha (Sîwerek), Diyarbekir û Batmanê bikin. Di wê mihacirtiyê da xela çêdibe, ew di rê da tî û birçî dimînin. Ev malbatên koçber ji bo ku ji birçînan nemirin çî tê li ber wan dixwin. Heywanên wek beq, kusî, kulî, pincarên wek tirşok, rehê gîha, şekirokê gîha, qanok û hwd dibe xwarina wan.

Li gor agahiyên Dengbêj Sebriyê Agirî dide dema ew zarok bûye merivekî bi navê Hecî Eyno (90) yê li Kêranlixê (Gundê Milazgirê) cinarê Silêmanê Ehmed (bavê Ferzende Beg) bûye ji hinekan ra behsa vê mihacirtiyê, xelaya çêbûye û xwarina kuliyan kiriye ku wî van agahiyên bi guhê xwe ji wî bihîstiyê. Ji gotinên Hecî Eyno yên ku Sebriyê Agiriyê neqil dike di wê mihacirtiyê da malbata Ferzende Beg jî koç dike, lê ew naçin Riha, Batman û Diyarbekirê, tenê qasî demekê li ser çiya û baniyan dimînin, kesekî genimê wî hebûye kotikek genim bi zêrekî difroşe Silêmanê Ehmed û ji ber vê tunebûn û birçîbûnê malbatê çî dîtîye xwariye ku wê demê kulî jî hatine xwarin. Ji ber ku malbat kuliyan dixwe piştî demekê navê malbatê wek “kulîxur” dimîne, millet henekên xwe bi wan dike û bi vê peyva wek navlêkekê bo wan biçûk bikin bi kar tînin, lê paşê ev nav ji bo mêranî û pesindayîne tê bikaranîn (ÇD4).

Di kilamê da ev sifata ku li malbatê hatiye barkirin ne ji bo biçûkdîtîne, berevajî vê ji bo pesindayîne hatiye bikaranîn. Lewra tê gotin ku ew malbata wiha jêhatî ya ji xelayiyê jî xelas bûye çawa dikare bi hêsanî dev ji çekên xwe berdîn û di hewşa dora wan hatiye dorpêçkirin da hema wisa bê şer û pevçûn teslîm bibin. Nijad û nasnameya xwe, malbat û eşîra xwe ji ser îraniyan ra girtin. Ji hêla nasnameyê va heke bê nirxandin peyva “tixa” jî peyveke balkêş e. Tixa bi zimanê ermenkî ji bo mêran “kur û lawan” tê bikaranîn, lê li vir kesên li hember ji bo “xirab, nebaş, bêkêr, qenc, nûgihîştî” bî teswîrkirin û biçûk bî dîtî ev peyv hatiye bikaranîn. Bi vê peyvê va heqaret li wan tê kirin û tê gotin ka ew zarokên duh û pêr çî ne ku meriv teslîmî wan bibe û dev ji şer berde. Di nav Kurdan da dema zarok nes bibin û tiştên xirab bikin car caran dayikên wan bi wan hêrs dibin û ji wan ra dibêjin “tixayê fila” û li ser wan da diqîrin. Ev jî nîşan dide ku file, Ermenî, yê biyanî ji ber dîne wan (ne misilman in) biçûk tî dîtî. Dîsa peyveke din heye ku ew jî “Qecer” e û ji bo “Kaçar”an yanê şaxeke Tirkan ên di navbera salên 1794 û 1925an da li Îranê xanedanek ava kirine hatiye bikaranîn û tê gotin ku ew naxwazî teslîmî van qeceran bibin.

Peyva “sêrbaz” ya di hin çavkaniyan da wisa hatiye deşîfrekirin (Güneş û Şahin, 2018: 62, Yüksel, 2016: 664, Yıldız-Taşkın, 2018: 72) jî wek kesên sêr û sihîrê dikan, dek û dolaban digerin ku tê fêmkirin ku ji bo Eceman ev sifata berbelav e. Lewra di nav gel da tê gotin heke “Ecem hingiv bide te jî jê bawer neke, dibe ku di hundir da jahr hebe” yanê miheqeq dek û dolaban, sêrbazîyan dikare bike. Dibe ku ev peyv wek “serbaz”a bi Farisî be jî û ji bo rûtbeyeke eskerî jî hatibe bikaranîn, lê ya zêdetir tê fêmkirin serbazî xuya dike. Peyva “papaxgenî” û “nêçelîk” jî peyvên balkêş in ku papax jî bo kum, şewqe û kolozê didin serî tê bikaranîn. Bi vê gotinê va tê destnîşankirin ku dema ev eskerên papaxan didin serê xwe xwîdan didin û bêhna xwîdana wan tirş û pîs tê û wek bêhneke genî xwe dide der. Nêçelîk (naçelnîg) jî ji bo eskerên Êris tê gotin ku derbasî zimanê ezerî bûye û di kilamê da dibêje ew naxwazî teslîmî van “tixa” “sêrbaz”, “papaxgenî”, “Qecer” û “nêçelîkan” bibin. Di berdewamiya

kilamê da peyva “Rom” jî hatiye bilêvkerin ku ev jî ji bo Tirkan tê bikaranîn. Lewra Ferzende Beg li vir xwe wek “qaçaxê Romê”, “fîrarê dewletê” û “canfîdayê Mala Şêx” bi nav dike û dibêje;

*em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
fîrarê dewletê ni, bexê Mala Emer in
piçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego* (Güneş-Şahin, 2018: 62)

Bi van rêzikan va tê gotin ku Ferzende Begê ku ji destê Tirkan reviyaye hatiye Îranê çawa dibe ku ew wisa bi hêsanî teslîmî eceman bibe. Ev peyvên ji bo Ecem, Tirk, Êris û Ermeniyên hatine bikaranîn balê dikişîne ser nasnameyê ku ew xwe wek Kurd ji yê hemberî xwe mezin û baştir dibîne û naxwaze teslîmî wan bibe, lekeyekê li ser kurdbûn û lehengiya xwe bixe. Ji bilî van dema Ferzende Beg dibêje ev ne şerê eşîran e, şerekî giran e em der barê navê hin eşîr û malbatên kurdan da jî dibin xwedî agahî. Di kilamê da behsa eşîra Hesenan, Heyderan, Cîbiriyan û malbatên Mala Mistefa Axa, Mala Emer (kalkê Ferzende Beg) û Mala Şêx (Şêx Seîd) tê kirin. Ev nav me didin zanîn ku ew li herêmê eşîr û malbatên mezin û navdar in, ji ber gelek bûyer, şer û pevçûnan di bîra civaka Kurd da cihê xwe diparêzin.

Di gelek kilamên bi vî rengî da navê hin çek û alavên şer derbas dibin ku ew jî der barê teknolojiya leşkerî ya li herêmê, aboriya wê demê ya eşîran, marqeyên çek û cebilxaneyan, təkiliya bikaranîna çek û mîrantiyê, cureyên şer û pevçûnê û hwd da agahiyên berfireh didin me. Kesên diçin şer hespan siwar dibin, çekên marqeyên wan hatine gotin bi kar tînin, cil û bergên ku bikaribin fişeng û guleyan, xençer û şûran tê da bi cih bikin li xwe dikin, kum û kolozan didin serê xwe, barûd û alavên din li cem xwe dibin. Em van hurgiliyan dikarin di nav ristên kilaman da hîn bibin ku di kilama “Asyayê” da jî dema Ferzende Beg behsa rewşa xwe ya tengezariyê dike navê hin çekan dibêje. Di kilamê da “gule”, “barûd” fenanî taviyê li ser Ferzende Beg û rêhevalên wî da dibarin, çekên “tomatik”, “kuçik çapilî”, “makînelî” û “sûstematîk” tînin bikaranîn û ji wan ra qet muhlet û wext nayê dayîn ku ew bi ser xwe da bîn.

Herî dawîn em dikarin bibêjin hin kilam hene ku hemû hêmanên (ziman, mekan, nasname, dîrok û tevgerên bedenî) bîra civakî ava dikin û diparêzin dikarin bi xwe da bihewînin, lê hin kilam jî tenê xwediyê çend hêmanan in ku kilama “Asyayê” jî wiha ye. Ji van hêmanên bîra civakî ava dikin yê herî zêde di kilamê da hene dîrok, nasname û mekan bûn ku me ev derxistin pêş û kilam di wê çarçoveyê da nixand. Wek ku hat dîtin bûyereke dîrokî çêbûye, mekan Îran e, nasnameyên cuda li hemberî nijad û nasnameya kurdan sekinîne û bi serokatiya kurdekî (Fertzende Beg) pevçûnek derketiye ku kuştî û birîndar çêbûne. Ev bûyer, kes û hurgiliyên kilamê bi devê dengbêjan heta îro hatiye û di bîra civakê da zindî maye.

ENCAM

Di destpêkê da hatibû destnîşankirin ku bîr ji bo her yek şexsekî taybet e û tê da agahî, bûyer û bîranîn tîn veşartin û li gel vê hatibû gotin ku wek bîra şexsan bîra civakan jî heye û ew jî taybet e. Bi rêya kilama “Asyayê” lêkolînên me û çavkaniyên hatin bikaranîn derxist holê ku bîra civakî heye, ev bîra kolektîf li gor bîra fermî û desthilatdaran bîreke alternatîf e û wek gelek tiştên din ew jî bi saya çand û dîroka devkî tê parastin û digihîje dahatûyê.

Di netewebûnê da çawa ku ziman, dîrok, nasname û çand girîng in, êş û janên hevpar jî girîng in. Hewce nake her yek ferdê civakê rasterast wê êş û janê bikişîne û bibe şahidê wê bûyerê, piştî sal û sedsalan jî ew êş û jan dikarin bi komî bîn bibîranîn. Wek gotina Gellner netewe bi trajediyên hevpar ava dibin (1992: 75) di dîroka Kurdan da jî gelek êşên hevpar hene ku gel tînin bal hev û di nav wan da nêzîkatîyekê ava dikin. Di çaxê Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê da jî gelek êş û azar hatine kişandin, travmayên mezin çêbûne. Lê li gel vê hin kesên wê demê jiyane jî ji civakê ra bûne pêşeng û sembol. Di vê gotarê da em gihîştin vê encamê ku Dengbêj Şakiro wekî dengbêjekî navdar ê ji herêma Serhedê kilama “Asyayê” bi deng û sewta xwe gihandiye nifşên nû û ew bûyera dîrokî bi saya wî û dengbêjên din yê wê kilamê dibêjin (Reso û yê din) nehatiye jibîrkirin, di bîra civakî ya kurdan da heta roja îroyîn zindî maye û wê bimîne jî.

Vê xebatê nîşan da ku gelek gotin, metafor, sembol û kodên çanda Kurdî di kilamê da hatine bikaranîn û li dijî bîra fermî bîreke hevpar ya alternatîf hatiye avakirin. Lewra her çiqas kilama “Asyayê” behsa Ferzende Beg û şerê wî yê dijî hêzên Îranê bike jî bi saya vê kilamê me hin agahiyên behsa wê demê dikin jî bi dest xist. Di nav risteyên kilamê da me gelek gotinên Kurdan, navê eşîr û malbatên navdar, dawîhatina serhildanên Kurdan, têkçûyîna lehengan, zexta dewletan (Tirkiye û Îran) ya li ser kesên serhildan meşandine, belengaziya firaran ku ew ji cih û warên xwe dûr ketine, şopên dîn, netew û mezhebên cuda jî baş dît.

Bi vê lêkolînê em gihîştin wê encamê ku dîrok du alî tê gotin û nivîsîn ku yek ya fermî ye yanê bi destê dewlet û desthilatdaran tê nivîsîn û ya din jî bi destê komên bindest tê nivîsîn û gotin. Li gor çavkaniyan û naveroka vê kilama ku bû mijara vê xebatê me dît ku dijî dîroka fermî di bîra civakî ya Kurdan da serhildan û şer wek şerê azadî û serxwebûnê tê binavkirin, kesên bûne pêşeng û di van serhildanan da derketine pêş jî wek qehreman, egîd, mêr, şêr, çargurcîk, dilpola, beg, axa û hwd hatine binavkirin. Ev kes li gor bîra civakî ya Kurdan di şer û pevçûnan da ji ber mêranî, cengawerî, wêrekî, başbikaranîna çek û silahan, jîrbûn û jêhatîbûna xwe bi ser ketine û kesên li hemberî xwe têk birine. Lê hin caran jî ewên ewqas pesnê wan hatine dayîn bi ser neketine, di şer û pevçûnan da birîndar bûne û hatine kuştin.

Çavkanî

- Alakom, R. (1998). *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*. Stenbol: Avesta
- Aras, A. (2009). *Serhildana Seyidan û Berazan (Seyîdxan û Elican)*. Stenbol: Perî
- Assman, J. (2015). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik*. Stenbol: Ayrıntı
- Atik, A.&Erdoğan, Ş.B. (2014). “Toplumsal Bellek Ve Medya”. *Kovara Atatürk İletişim*, j. 6, r. 1-16
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek*. Stenbol: Bağlam Yayıncılık
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. Stenbol: Ayrıntı
- Erkal, A. (2017). “Toplumsal Hafızanın Muhafızları: Aşıklık Geleneği”. *Kovara Sosyoloji*. j. 10, r. 151-165
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Eraslanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. Stenbol: İnsan Yayınları
- Gorgas, J. T. (2020). *Kürt Milli Cemiyeti Xoybûn İlk Milliyetçi Kürt Örgütüne Dair Efsaneler ve Gerçekler*. Stenbol: Avesta
- Güneş, Ö. &Şahin, İ. (2018). *Dengbêj Şakiro Antolojiya Dengbêjan-1*. Stenbol: Nûbihar
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın Topsulsal Çerçevesi*. Ankara: Heretik Yayınları
- Halbwachs, M. (2018). *Kollektif Hafıza*. Ankara: Heretik Yayınları
- İlhan, M. E. (2018). *Kültürel Bellek-Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Enqere: Doğu Batı
- İnce, G. B. (2016). “Ulusal Kimlik, Kolektif Bellek ve Edebiyat: Dersimli Kız Romanında Resmi Bellek Temaları”. *Kovara Monograf Edebiyat Eleştiri*. j. 5, r. 36-68
- Kara, P. (2010). *Türkiye İnan İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
- Karaman, A. (2004). *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*. Stenbol: Evrensel Basım ve Yayın
- Kardaş, C. (2017). *Aşığın Sazı Dengbêjin Sesi (Dengbêjlik ve Aşıklık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Enqere: Eğiten Kitap
- Kevirbirî, S. (2009). *Filitê Quto 20 Kilam& 20 Qewimîn*. Enqere: Do
- Komisyon. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları
- Kutlay, N. (2011). 21. *Yüzyıla Girerken Kürtler*. Stenbol: Perî
- Misztal, B. A. (2003). *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University Press Maidenhead.
- Moltke, H.V. (1999). *Moltken'in Türkiye Mektupları*. Stenbol: Remzi Kitabevi
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları*. Enqere: Dost
- Nurî Paşa, İ. (1984). Bîraninên İhsan Nurî Paşa. *Kovara Hêvî*. j. 2. r.17-28
- Özbiçge, N. (2020). *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Sancar, M. (2016). *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Sebrî, O. (2016). *Çar Leheng*. Diyarbakir: Lîs

- Schafers, M. (2016). “Utançtan Kamusal Sese Kadın Dengbêjler, Acımın İşlenişi ve Kürt Tarihi”. (Wer.). Öpengin. E. *Kürt Tarihi* j. 26. r. 24-29
- Taş, F. (2015). *Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkbilim Anabilim Dalı
- Ulugana, S. (2010). Ağrı Dağı Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931). Stenbol: Perî
- Yüksel, M. (2016). On The Borders of Turkish and Iranian Nation States: The Story of Ferzende and Besra. *Kovara Middle Eastern Studies*. j. 52. r. 656-676

Internet

- URL1: Malbat, E. (2018). ‘Eşîra Hesena (Ferzende Beg)’ <https://www.youtube.com/watch?v=wk-C10E0fV8> (10. 12. 2021).
- URL2: Alakom, R. (2021). ‘Tek şahsiyet, çok isim: Ağrı İsyanı lideri İbrahim Ağa ve adları’ <https://www.gazeteduvar.com.tr/tek-sahsiyet-cok-isim-agri-isyani-lideri-ibrahim-aga-ve-adlari-haber-1543326> (09. 12. 2021).
- URL3: Zeraq, D. (2020). ‘Bejara Polîtik di Kilamên Şakiro da’ <https://diyarname.com/news.php?Idx=48496>

Çavkaniyên Devkî

- ÇD1: Metin Deniz (02.01.2021, Almanya)
- ÇD2: Mehmet Tosun (Temen 78, 18.02.2020, Stenbol)
- ÇD3: Ömer Güneş (Temen 45, 25.05.2021, Almanya)
- ÇD4: Sebriyê Agirî (Temen 58, 22. 12.2021, Stenbol)

MIKS: NAVENDEKE DÎROKÎ, 'ILMÎ, TESEWIFÎ Û EDEBÎ

Yakup Aykaç

KURTE

Di dîroka kurdan de hin herêm yan jî bajar hene ku demeke dirêj ji ilim, tesewif û edebiyatê re navendî kirine. Bajarên bi vî rengî di dîroka edebiyata kurdî de xwedî cihekî taybet in. Gava ku em ji aliyê dîrokê ve li wan bajarên dinêrî gelek caran rastî navenda mîrekiyan tîn ku Miks yek ji wan e. Miks wekî Cizîr, Bazîd, Colemêrg, Amêdiyê û Rewandizê yek ji wan navendên girîng hatiye jimartin û demeke dirêj jî paytextiya mîrekiya Miksê kiriye. Li dor van zanyariyan, armanca vê xebatê ji aliyê dîroka edebiyata kurdî ve tesbîtîkirina cihê Miksê ye. Di vê çarçoveyê de em bi kurtî li ser dîroka Miksê sekinîn, me berhemên mîmarî yên wekî xan, pire, mizgeft, medrese û tekyaya tesbîtîkirin û herweha alim, mutesewif, edîb û şairên ku ji Miksê derketine bi gişî dan nasîn. Di vê xebatê de me berê xwendina lîteraturê kir û piştî bi rêbazeke teswîrî, bi texeyyuleke cografîk û sosyolojîk herêma Miksê da nasîn. Li dor vê armacê me hewl da ku taybetiyên Miksê yên dîrokî, ilmî, tesewifî û edebî tesbîtî bikin û girînga wê derxin pêş.

Peyvên Sereke: Dîroka Edebiyata Kurdî, Mîrekiya Miksê, Nemi-ran, Miks, Hîzan, Îspayîrd, alim û şairên Miksê.

Yakup Aykaç, Dr. Araş. Gör.,
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü
Anabilim Dalı, Mardin-Türkiye.
e-mail: yakupaykac@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2602-484X

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 09.02.2022

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 17.03.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

Doi: 10.35859/jms.2022.1070581

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

Citation/Atf:

Aykaç, Y. (2022). Miks: Navendeke Dîrokî, 'İlmî, Tesewifî û Edebî, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 067-102,
DOI: 10.35859/jms.2022.1070581

Müküs: Tarihi, İlmî, Tasavvufî ve Edebî Bir Muhit

ÖZ

Kürt tarihinde bazı şehirler ya da bölgeler vardır ki bunlar uzun süreden beri ilmî, tasavvufî ve edebî faaliyetlere ev sahipliği yapmalarıyla adlarından söz ettirirler. Kürt edebiyat tarihi açısından da bu gibi merkezler ayrı bir öneme sahiptir. Bahsi geçen bu merkezler tarihi yönden incelendiğinde buraların çoğu zaman Kürt mirliklerinin yönetim yerleri olduğu görülmektedir ki Müküs de bunlardan sadece biridir. Müküs tarihte Cizre, Doğubayazıt, Hakkâri, İmâdiye ve Revanduz gibi önemli merkezlerden biri olarak varlığını sürdürmüş ve yıllar boyunca Müküs (E)mirlğine payitahtlık yapmıştır. Bu çalışmanın amacı, Müküs'ün Kürt edebiyat tarihi içindeki yerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda Müküs'ün tarihi kısaca ele alınmış; han, hamam, kervansaray, köprü, cami, medrese ve tekke gibi mimari yapıların tespiti yapılmış, ayrıca genel olarak Müküs'te yetişmiş Kürt alim, mutasavvıf, edip ve şairler tanıtılmıştır. Bu çalışmada öncelikle literatür taraması yapılmış ve Müküs hakkında toplanan bu bilgiler coğrafi ve sosyolojik bir bakış açısıyla betimsel yöntemle incelenmiştir. Özetle Müküs'ün tarihi, ilmî, tasavvufî ve edebî alanlardaki kültürel öğeleri tespit edilerek bölgenin tarihteki değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürt Edebiyatı Tarihi, Müküs, Bahçesaray, Müküs Emirliği, Hizan, İspayird, Müküslü edip ve şairler.

Miks: A Historical, Scholarly, Sufistic and Literary Center

ABSTRACT

There are some regions or cities in the history of the Kurds that have long been central to science, sufism and literature. Cities like this have a special place in the history of Kurdish literature. Historically when we look at those cities many times actually we come across the center of the emirates one of which is Miks (Muks or Moks). Miks, such as Jazira, Bayazîd, Hakkârî, Amadiya and Rawandiz, is one of the most important centers and has long been the capital of the Kurdish emirate of Miks. The aim of this study is to determine the place of Miks by the history of Kurdish literature. In this context, the history of Miks is briefly discussed, architectural structures such as khan, caravansaray, bridges, mosques, madrasah and takkah have been identified, as well as scholars, sufis, writers and poets who came out of Miks in general have been introduced. In this study we carried out an extensive literature review and then introduced the Miks region in a descriptive way, with a geographical and sociological perspective. With this purpose we have tried to identify the historical, scientific, sufistic and literary features of Miks and to highlight its importance.

Keywords: History of Kurdish literature, Miks (Muks or Moks), emirate of Miks, Nemiran, Hizan, Ispayird, writers and poets of Miks.

EXTENDED SUMMARY

There are some regions or cities in the history of the Kurds that have long been central to science, sufism and literature. Cities like this have a special place in the history of Kurdish literature. Historically when we look at those cities many times actually we come across the center of the emirates, one of which is *Miks* (Muks or Moks). Miks, such as Jazira, Bayâzîd, Hakkârî, Amadiyâ and Rawândiz, is one of the most important centers and has long been the capital of the Kurdish emirate of Miks. Based on this knowledge, the aim of this study is to determine the place of Miks in the history of Kurdish literature. In this context we have pursued questions such as what was there in the Miks by history; how much influence the emirates there have had in the region; whether in Miks we can speak of urban culture; how it was done by architecture and what educational institutions there were. Again around these questions we have followed the scholars, sufis, litterateurs and poets of this region and we have identified them one by one. Such work was needed, because so far no such work has been done about Miks in general, with the perspective of the Kurds, and in the history and culture of the Kurds. Therefore, with this article we wanted to clarify the place and importance of Miks in the history and literature of the Kurds.

Of course some work has been done about Miks in various fields. Among those books “Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane” [Фольклор и быт Мокса / Daily Living and Folklore in Moks] (2011) by I. A. Orbeli is the first book. Since Orbeli is a Russian orientalist who came to Miks for 3 months in 1913 to study the language, this work is very important to the Miks culture. S. Hakan’s work on the history of the Miks, “Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud” [History of Miks Emirates and Khan Mahmud] (2002), focuses more on the history of Miks in the 19th century and is deeply rooted in political history. There is also another work about Miks entitled “Bahçesaray Adında Bir Gezegen” [A Planet in the name of Bahçesaray] (2003) prepared by M. Masatlı which is essentially a master thesis. In this work the topic is further defined by the titles but their bottom is not filled in and the author does not go deep into the topic. In addition to these books, some articles about some of Miks’s scholars and literatures have been published in journals as outlined in the references section. Also in 2017 we stayed in Miks, Hizan and Ispayird (in the Namirân region) for ten days. During that time we interviewed many scholars and experts and explored historical sites. After these interviews and literature readings about Miks, we wanted to make a historical, scientific, sufistical and literary review about Miks. Therefore we believe that this article, in particular, will fill a large gap in the history of Kurdish literature and give a new perspective to the readers.

This article is a qualitative work. In this article around a historical and social perspective we have tried to dwell on Miks and uniquely explain the scientific, sufistic and literary movements there in a historical and geographical context. In this context, we carried out an extensive literature review, then the relationship between the elements that make up this place and the historical and literary theme of its reflexes is interpreted with the help of two conceptual perspectives. The first of these two views is Mills’s “sociological imagination” that society should be analyzed around a multidisciplinary perspective. According to him, sociological theory requires that society not only be alone, but also take into account what has happened in the historical context. The second view is Harvey’s “geographical imagination” which is essentially based on Mills’s thoughts. According to Harvey, geographic ima-

gination allows people to understand and evaluate the role and importance of place in certain events and experiences, giving a connection between events and their places. Finally, it highlights the impact and importance of place in the occurrence of events and issues and evaluates things in relation to their places. Focusing on these, we tried to explain the subject holistically with the descriptive method in general.

We must point out that this work is limited to Miks and its surroundings. Therefore in this article it has already been evaluated from which stages the history of Miks and its surroundings has passed and its place has been determined by geography. After these observations we found that Miks is located in the region of Nemiran by geography which has had a great influence on Miks by history. We have also found in manuscripts that the name of Miks is recorded as “Qasabātu'l-Muwahhedîn” which also gives us an idea about the identity of this region which is very important. Because there are few cities in the history of cities for which an identity has been defined. Then we focus on the Miks from a scientific and theological point of view. In this context, the madrasas and takkah/lodge that were built in Miks were identified and their importance was shown. These madrasas are: The Madrasa of Mîr Hasân Walî (Madrasa of 'Abdaliyya), the Madrasa and Takka of Arvasiyan and the Madrasa of Taramakh. We then identified the great scholars and sufis who came out of those madrasas and made a great impact with their products, including Mulla 'Alî Taramâkhî (17th c.), Mulla Yûnus Arqatîni (17th c.), Sheikh Muhammed Qutub Arvâsî (18th c.) and Mulla Hashim Miksî (18th c.). After this section, we will focus on the literary side of this area. After the research we have determined which writers and poets lived in Miks: During the reign of Miks emirate there was Faqîh Tayrân (17th c.) and Wadâ'î (18-19th c.); at the end of the Ottoman Empire, Lakher (19-20th c.), Bayâz (19-20th c.) and Hamzâ Miksî (19-20th c.); after the Ottoman Empire, Mîrê Zirâv, Naci Orhan and Ibrahim Sunkur. Again we found that Miks's scientific, sufistic and literary medium has also had a great impact on its surroundings. As we have already said Miks enters the region of the “Namirân”, which is equally rich in science, theology and literature. So when we look at the region of the Namirân, we see that many scholars and writers have come from there, some of whom are: Mulla Husayn Bâtaî (18th), Aghâok Bedârî (18th c.), Sulaymân Hizânî (19th c.), Sheikh Musharraf Xunokî (20th c.), Sheikh Mounawar, Sheikh Muhammad Nûrî. When we look at those poets in general, we see that out of the four most important classical Kurdish literature poets and writers, two of them came from that region, one of whom is Faqîh Tayrân and the other is Mulla Husayn Bâtaî. Therefore, the Nemiran region in general, and the Miks region in particular, is a very important literary center in classical Kurdish literature. However in the nineteenth century with the Ottoman centralization, the emirates disappeared and therefore the various institutions and agencies of the Kurdish emirates could no longer function without support. It therefore lagged behind scientifically, theologically, sufistically and literarily. But despite this negative atmosphere, cultural and scientific side of Miks and sufistic and literary background of it continued. With the establishment of the Republic, with the laws against the takkah and the madrasas, with the construction and relocation of new centers it was not given importance and became more unpopular just like Bayâzîd, Mayyâ Fariqîn, Jazira, Hakkârî, Hizân and other cities.

Destpêk

Navê Miksê berî serdema Îslamîyetê, di çavkaniyên latînî de wek “Moksoene”, di yên Bîzansî de wek “Mœeks” derbas dibe. Li gor îdiayên hin etîmologan rehên vê peyvê ji “Moks”ê tê ku ew jî zimanê bavûkalên pêşî yên qewmê gurciyan e; li gor hinekan jî bingeha wê bi zimanê ermenî ye ku ji peyvên wek “Mokk” û “Mogkh” dariştiye ku helbet di rastî û heqîqeta wan etîmolojiyan de lihevkirineke teqez çênebûye (Marciak, 2017: 223). Îro navê Miksê, di resmîyetê de wek “Bahçesaray¹” hatiye guherandin ku li gor teqşîmata îdarî yek ji wan sêzdeh navçeyên Wanê ye. Li rojhilata Miksê, navçeyên Westan (Gevaş) û Şax (Çatak) a Wanê, li rojavaya wê Hizana Bedlîsê û li başûr-rojavaya jî Xesxêr (Berwarî) ya Sêrtê cih digire. Miks û derdora wê, ji ber rêzeçiyayên Şehab ku dirêjahiya çiyayên Torosê yên başûr-rojhilat in, ji aliyê erdnîgarî ve têkiliya wê ji hewzeya Behra Wanê qut bûye. Ew bajar, li ser geliyekî ava bûye ku ji biniya wê re çemê Miksê derbas dibe û diçe digihîje çemê Dîcleyê (Sami, 1854: 4369). Herweha derdora wî bajarî bi rêzeçiyayên bilind ên wek Axîrov², Arnos û Krapêt ve dorpêçkiriye ku mîna şûreyekê dora wê girtiye (Hakan, 2002: 7).

Ji ber ku ev herêm bi çiyayên bilind û asê dorpêçkirî ye û ev çiya jê re bûne tixûbên siruştî, lewma jî ji herêmên din veqetiyaye û bûye hewzeyeke girtî. Jixwe vê girtîbûna hewzeyê, bi awayekî ji awayan rengê xwe daye xwarin û vexwarin, cil û berg, şîn û şahî, çîrok, destan û metelokên vê herêmê û lewma jî ev herêm ji cîran û derdorên xwe veqetandiye. Helbet rewşa Miksê ya cografîk di serdema navîn de gelek avantaj bi xwe re anîne ku em dikarin beriya her tiştî bibêjin ku ew jî ewlehî bûye. Digel van, mîrên ku bûne rêvebir û serekê mîrekiyê, di rêvebirinê de bi siyaseteke serkeftî gav avêtine û piştgirî dane jiyana ilmî, tesewifî û edebî. Gava ku em li dîroka Miksê dinêrin, dibînin ku ji aliyê erdnigariyê ve li tenîştî mîrekiyên Ezîzan-Botan, Şenbû-Hekkarî, Bedlîs û Hîzanê cih girtiye ku herçar jî di serdema navîn de mirekiyên xurt û navdar bûne. Vê yekê jî kiriye ku têkiliyê ilmî, edebî û kulturî di navbera wan mîrekiyan de çê bibe. Mîrov dikare bibêje ku ji ber van sedeman, Miks di dîroka kurdan de bûye navendeke girîng.

Di vê nivîsarê de li dor nêrîneke dîrokî û civakî me hewl da ku li ser Miksê rawestin û bi awayekî yekpare tevgerên ilmî, tesewifî û edebî yên li wir di çarçoveya dîrokî û cografîk de rave bikin. Di vê çarçoveyê de têkiliya di navbera hêmanên ku vê avahiyê pêk anîne û temaya dîrokî û edebî ya refleksên wê, bi alîkariya du nêrînan têgehî hatine şîrovekirin. Ji van herdu nêrînan ya ewil “texeyyula sosyolojîk” a Mills (2016: 16) e ku divê civat li dor nîrxandîneke pîralî bîn analîzkirin. Li gor wî, texeyyula sosyolojîk hewce dike ku gel/civat ne bi tena serê xwe ve, herweha digel wan tiştên ku di seyra tarîxî de qewimîne li ber çavan divê bê girtin û nîrxandin. Mills diyar dike ku (2016: 17) di nas-kirin û analîzkirina civatan de divê lêkolîner biçe ser dîrok û jînenîgariya wan, yan na, wê demê mirov nikare bibêje ku ew xebat bi temamî çûye serî û tekamul bûye. Bi giştî ji bo hemû herêm û bajaran, herweha li ser Miksê, vê nêrînê ji aliyê ilmî, civakî, tesewifî û edebî ve ji bo têgihîştina herêma Miksê rê nîşanî me daye.

1 Di 20ê Kanûna Pêşîn a 1920an de li Enqerê di meclîsa ewil a Tirkiyeyê de guhertinên qanûnî hatine rojevê. Hin daxwazên ku derbarê guhertina navên gund û bajaran de di sala 1922an de hatine bicihanîn. Li gor wan qanûnan Miks jî bûye “Bahçesaray” (Gül û Özdemir; 2013: 4-5). Lêbelê ev nav îro di nav xelkê Wan û Hekkarîyê de çî bi kurdî û çî jî bi tirkî, cih negirtiye û gelek kêmtê gotin. Heçî navê wê yê kurdî ye, di bilêvkirina wê de hin guherto hene wekî “Muks” an jî “Miks”, di tirkî de jî wek “Müküs” cihê xwe girtiye.

2 Gundên derdora Axîrov dibin du qîsim ku qîsmek ji wan jî vî çiyayî re dibêjin Hesamsêr, qîsmek jî dibêjin Hesûbeşîr.

Nêrîna duyem jî “texeyyula cografîk” a Harvey e ku di eslê xwe de xwe dispêre hizra Mills. Li gor Harvey, texeyyula cografîk dihêle ku mirov têgihîştin û nirxandina di hin rûdan û serpêhatiyên de rol û girîngiya cih û mekanê fehm bike, têkiliyek di navbera rûdan û mekanên wan de daye. Axir di qewimandina rûdan û meseleyan de bandor û girîngiya cih û mekanê derdixe pêş û tiştan bi mekanên wan re dinirxîne. Helbet gotina navdar a Îbnî Xeldûn “cografya qedere” bal kêşaye ser erdnîgariyê ku ew bandoreke mezin li jiyana civat û kesayetan dike. Herçiqas şert û mercên erdnîgarî tesîreke muhîm li ser jiyana her civakê bike jî, mirov dikare bibêje di herêma Miksê de bêtir xwedî roleke sereke ye. Erdnîgariya çiyayî û asê ya herêma ku gelê Miksî lê dijîn, şert û mercên avhewayê yên bi zivistanên dirêj û dijwar, kiriye ku çandê xweser çêbibe. Îro jî di nav civatên derdorê de herêma Miksê bêtir girêdayî çand û kultura xwe ye û guherîna wir li gor cihên din hêdîtir dixuyê.

1. Kurtedîroka Herêma Miksê

Di serdema Ûrartûyan de Miks, ji aliyê nêzîkbûna paytext Tûşbayê (navê kevn ê bajarê Wanê) û cihê xwe yê stratejîkê ve cihê girîng bûye. Piştî em dibînin ku di berhema “Vegera Deh Hezaran” [Anabasis] a Ksenophon (kd. BZ. 354) de hatiye saloxdan, di nav welatê Karduxiyên de cih girtiye. Ev herêm di serdema Romayê de wek eyaleta “Moxoene” di nav sîstema îdarî de cih girtiye ku hin caran li ser tixûbê rojhilatê Romayê bûye baregeheke girîng. Lêkoler Sinclair (1989: 366) jî di vê meseleyê de diyar kiriye ku mirov nikare bi awayekî tam û têkûz tiştêkî bibêje ka tixûbê Roma û Persan di kê derê de derbas dibû. Ji ber ku li gor peymanê Moxoenyê ku di sala 363an de hatiye çêkirin, ev herêm di bin himayeya Persan de dixuyê. Li gor çavkaniyên ermenan, hewzeya derdora behra Wanê ku Miks jî tê de bû, heta sedsala VII-an ji aliyê prensên ermenan ve di bin hukûmdariya xanedaniya Vaspûrakan de hatiye birêvebirin. Bi hatina artêşa Îslamê re ev herêm ketiye destê Ebbasiyan (Demirkent, 1992: 236; Hakan, 2002: 10).

Di sedsala X-an de di cografyaya berfireh a kurdan de tewaîfu‘l-mulûkên kurdan ên wekî Şeddadî, Hesenweyhî, Hezbanî, Rewwadî û hinekên din ala desthilatdariyê girtine destê xwe. Hukûmeta Merwaniyan (983-1085) jî ji Xoyê heta Ruhayê tixûbê xwe danîbû ku wê demê herêma Miksê jî di nav wê de mabû. Di sedsala XI-an de bi hatina moxol û oxizan li wê herêmê hevsengiyên etnîkî û siyasî guherîn. Selçûqiyên mezin (1037-1194) di sehayê gelek berfireh de hakimiyeta xwe danî ku encama vê yekê de hukûmeta Merwaniyan ji holê rabû. Di sedsala XII-an de împaratoriya Eyyûbiyan (1171-1341) ava bû. Vê carê jî Miks û derdora wê girêdayî navenda Xelatê bû. Di sedsala XIII-an de bi êrişên moxolan, war û welatê kurdan jî tê de, erdnîgariya mezin a Îslamê rastî bobelateke nedîtî hatibû. Eyyûbî jî holê rabûbû û li Îran, Kurdistan û Anatolyayê dewleta Îlxaniyan (1256-1353) hakimiyeta xwe ava kiribû. Bi hatina Îlxaniyan re li axa berfireh a kurdan gelek tiştên nû çêbûn ku yek ji wan jî sînorên nû yên navbera bajar û herêmên kurdan bû. Helbet ew sînorên nû li gor dabeşkirina îdarî ya Îlxaniyan hatibû danîn ku bi vî şiklî bac û xerac hêsantir dihatin berhevkirin. Di dawîya sedsala XIII-an de bi qelsbûna Îlxaniyan re hêdî hêdî mîrekiyên kurdan derketin meydanê. Bi hilweşandina Îlxaniyan re jî, êdî mirov dikaribû behsa mîrekiyên kurdan bike ku her yekê jî wan di herêma xwe de desthilatdariya xwe ava kiribû (Aykaç, 2020: 96). Piştî hilweşandina Îlxaniyan valahiya iqtîdarê çêbûbû ku digel mîrekiyên kurdan baqiyeyên Îlxaniyan jî gelek bûn. Herweha gelek eşîrên koçer ên bermayiyên moxol-turkmenan li mêrg û zozanên bibereket pezên xwe diçêrandin ku cardin venegeriyabûn hêla

Îranê. Jixwe piştê jî ji wan êl û eşîrên bermayiyên Îlxaniyan, eşîr-dewletên Qereqoyînî (1380-1469) û Aqqoyîniyan (1378-1508) derketibûn holê. Wan herdu dewletên eşîrî sînorên xwe gelek berfireh kiribûn ku em dikarin bibêjin hemû axa kurdan ketibû bin destê wan. Piştî wan jî Sefewîyan desthilatdariya xwe ava kiribû ku demeke kurt be jî mîrekiyên kurdan di bin hukûmdariya Sefewîyan de cih girtibû. Osmanî di sala 1514an de bi şerê Çildêranê re Sefewî têk biribû ku di encama wî şerî de di nav du salan de her yek ji mîrekiyên kurdan, leşkerên Sefewîyan ji axa xwe derxistibûn. Piştî bi rêkeftina mîrekiyên kurdan û dewleta Osmanî, serdemeke nû ji bo kurdan dest pê kiribû. Mîrekiyên kurdan di bin sistema îdarî ya Osmanî de wek senceqên “yurtluk-ocaklık” û “senceqên hukûmet” hatibûn dabeşkirin ku di hundirê karûbarên mîrekiyê de serbestiyetek ji bo kurdan hebû (Aykaç, 2020: 153-157).

Di Şerefnameyê de jî hatiye diyarkirin yên ku cara ewil hatibûn damezirandin wekî mîrekiyên Şenbû, Ezîzan, Bedlîs, Behdînan, Baban û Erdelan bûn ku li ser navê xwe sikke çap kiribûn, xutbe dabûne xwendinê û li gelek cihan wek nîşaneyên desthilatdariya xwe berhemên mîmarî dabûne avakirinê. Piştî wan mîrekiyan di asta duyemîn de hin mîrekiyê hebûn ku di herêmên xwe de serxwebûna xwe bi dest xistibûn lêbelê li ser navê hukûmdarên ku girêdayî wî bûn, sikke dabûn derbandin. Di koma sêyem de jî ew mîrekiyê hene ku li ser navê xwe ne sikke dabûn çapkirinê û ne jî xutbe dabûn xwendinê. Îcar, li gor vê senifandina Şeref Xan, mîrekiya Miksê dikeve nav koma duyem. Herçiqas roja îro li ser navên mîrên Miksê sikke li ber destan tunebin jî, lê hin sikkeyên ku li Miksê li ser hukûmdarên Osmanî hatibûne derbandin peyda bûne (Bnr. Pêvek 4). Ev jî nîşanî me dide ku di wê serdemê de li Miksê jî bo çapkirina sikkeyan derbxaneyek hebû ku ev zanîn ji vî aliyê ve girîngiya Miksê zêdetir dike. Ji bilî van, li gor Şeref Xan, di erdnigariya fireh a “Nemiran” de dibêjin, hersê mîrekiyê anku Hîzan, Îspayîrd û Miks jî yek bavî dihatin ku piştê di navbera sê birayan de hatiye parvekirin (Şeref Xan, 1860: 211).

Di serdema Osmanî de di sedsala XVIII-an de bi bandora Ewrûpayê û di sala 1839an de bi daxuyaniya fermana Tanzîmatê re li sistema dewletê de tevgerên navendîbûnê lezelez tê meşandin. Em dibînin ku wê demê mîrekiyên kurdan ji vê yekê nerihet dibin ku yek ji wan jî mîrekiya Miksê ye. Mîrekiya Miksê di nîveka ewil a sedsala XIX-an de li hember paşayê Wanê hêz û qeweta xwe her ku diçe zêdetir dike ku vê prosesê bi Şêxî Begê³ mîrê Miksê re dest pê kiriye. Ew ji bilî navend û derdora Miksê, navçeya Westan û dora wê jî digire bin hakîmiyeta xwe û birayê xwe Xan Mehmûd jî datîne ser rêvebiriya wir (Hakan, 2002: 41-42). Xan Mehmûd di dîroka siyasî ya Miksê de cihê girîng digire. Çunkî sînorên mîrekiya Miksê di serdema Xan Mehmûd de têra xwe berfirehtir dibe, Wan û kela Xoşebê dikeve destê wî. Bi gotineke din tenê bakurê Wanê di bin kontrola paşayê Wanê de dimîne, ji bilî wê her der dikeve bin hukûmeta Xan Mehmûd (Bnr. Shiel, 1836: 64-70). Dîroknaş Verheij diyar dike ku di nîveka sedsala XIX-an de herçiqas Wanê di fermiyetê de rêvebiriya Miksê kiribe jî lê di pratîkê de Miksê desthiladarî û rêvebiriya Wanê kiriye (Verheij, “Müküs/Moks Beyleri”). Herweha li hember siyaseta navendîbûna Osmanî, Xan Mehmûd digel Mîr Bedîr Xan (ê mîrê Cizîrê) û Nûrullah Beg (ê mîrê Hekkarî) di navbera xwe de peymanek çêdikin, lê dawîya dawî, li hember artêşa Osmanî

3 Çava ku me diyar kir li Miksê bîr/hafizeya civakî gelek xurt e û rûdanên ku qewîmîne zû bi zû nayên jibîrkirin û hertim tînen vegêran. Yek ji wan jî kuştina Şêxî Begê mîrê Miksê ye. Şêxî Beg ji aliyên neyarên wî bi hileyekê tê kuştin ku Adile Xanim a hakîma kela Şaxê di wê fêlê û lîstîkê de cih digire. Ev çîrok di wê herêmê de gelek navdar e ku Mela Mehmûdê Bazidî (1797-1867) jî di berhema xwe ya “Camî'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî” de behsa wê meseleyê kiriye û wek çîrok neql kiriye (Bazidî, 2010: 69-71).

têk diçin. Xan Mehmûd jî bi mîrên din re sirgun dibe (Hakan, 2002: 104). Bi vî awayî di dîrokê de deftera mîrektiya Miksê tê girtin.

Gava em bi çavê îdarî li mîrektiya Miksê dinêrin dibînin ku wekî hemû mîrektiyên kurdan, mîrektiya Miksê jî di heman prosesê re derbasbûye. Di teqşimata îdarî ya Osmanî de wek senceqa “yurtluk-ocaklık” hatiye qeydkirin. Di navbera salên 1558-1576an de li gor qeydên “Sancak Tevcih Defteri”ya 1565an Miks li ser eyaleta Wanê wek “senceq” hatiye qeydkirin. Di navbera salên 1575-1585an de li gor qeydeke “Sancak Tevcih Defteri” li ser eyaleta Wanê wek “lîva” hatiye qeydkirin. Li gor qeyda “Sancak Tevcih Defteri”ya 1631-1632an jî di teqşimata îdarî ya Wanê de wek “Liva-i Müküs” hatiye qeydkirin (Kılıç, 1997: 121-128). Di sala 1655an de Evliya Çelebi (2000: 112) jî Miks wekî yek ji 37 sancaqên eyaleta Wanê nîşan daye. Di çavkaniyeke din de jî cihê Miksê di teqşimata îdarî de di sala 1597an de bi ser Wanê ve wek senceq, di sala 1855an de bi ser Wanê ve wek qeza, di sala 1865an de di bin teqşimata îdarî ya eyaleta Erziromê de bi ser Wan-Hekkariyê ve wek qeza, di sala 1882an de bi ser qezaya Westanê ve wek nehîye, di sala 1924an de bi ser navçeya Westanê ve wek nahiye û di sala 1990î de jî bi ser Wanê ve wek navçe hatiye qeydkirin (Sezen, 2006: 376). Di sala 1846an de bi hilweşandina mîrektiya Miksê re di sala 1862an de di sîstema îdarî de wek qeza xuya dike. Di sala 1902an de jinûve sazkirina sîstema îdarî re vê carê bi ser Şaxê ve wek nehîye hatiye girêdan. Piştî damezirandina komarê re di sala 1932an de bi Westanê ve, di navbera salên 1958-1964an de bi Xesxêra Sêrtê ve, di sala 1964an de dîsa bi Westanê ve hatiye girêdan. Herî dawî di sala 1987an de wek navçe bi ser Wanê ve di sîstema îdarî de cihê xwe girtiye (Masatlı, 2003: 9-10).

1.1. Nemiran: Cihê Şêr û Pilingan

Şerefhanê Bedlîsî di berhema xwe Şerefnameyê de beşa çaran ji bo hukûmdar û mîran dabîn kiriye. Wî ev beş kiriye sê qisim ku ew jî bi rêzê Hîzan, Miks û Îspayîrd in. Şeref Xan (1860: 211) gava ku behsa wê herêmê dike bi taybetî li ser eşîra vê herêmê di sekine ku ew jî “Nemiran” e. Ew li ser reh û rîçalên vî navî di sekine û weha rave dike:

Gava ku di nav eşîr û qebileyên de kesekî xwedî ulûfe (destheq) wefat dikir, serekê welêt bêyî ku ji wê ulûfeyê bibire, dîsa li mîratgîrên wî belav dikir. Bi vî awayî ew ê wefatkirî her wekî qet nemiriye, di rewşa wan a aborî de tu kêmbûn û guherînek pêk nedihat. Lewma jî ji wan re “Nemiran” hatiye gotin.

Şeref Xan diyar dike ku ev eşîra ku li herêmê serdest bû, di rêvebirina mîrektiyê de, bi gelek eşîrên din re di safîkirina alozî û tevlihevîyên mîrektiyê de kedeke mezin daye (1860: 211). Îro di wê herêmê de du baweriyên sereke yên vî navî hene. Ji wan a ewil ew e ku egîd û mîrxasên wî welatî gelek dilêr û şervan bûne û tîrsa wan ji mirinê nebûye. Lewma jî wan re bi erebî gotine “nemir” anku “piling”. Herweha paşgira “-an”ê jî di kurdî de ji bo pirjimarîyê hatiye lê zêdekirin. Li gor nêrîna duyem di wê herêmê de de kesên giregir, axa û eşrafên eşîran têra xwe camêr, destvekirî û ehlê dayînê bûne. Lewma di war û welatê xwe de gelek medrese, rê, pire û weqfiyeyên curbicur ava kirine ku bi wan xizmetan nav û nîşanên wan hîç nemirine. Lewma ev nav li wan hatiye danîn (Mele Hesênê Hîzanê, hevpeyvîn, 17.09.2017). Bi kurtî em dikarin bibêjin ku hemû sîfeten Nemiran, bi mîrektiya Miksê jî hebûn, çunkî Miks perçeyeke ji wê herêma mezin bû.

1.2. Miks: Qesebetu'l-Muwehhdîn

Di seyra dîrokê de bajarên girîng li gor nirxên exlaqî yên ku bi dest xistine û xisletên wan, bi hin sifetan ve hatine binavkirin. Helbet li ser van xisletan, wate û nirxên wan bajarên tê fehmkirin. Bo nimûne di Qur'ana Pîroz de (En'am, 92; Zuxruf, 31) ji bajarê Mekkeyê re "Ummu'l-Qura" hatiye gotin ku tê wateya "dayika bajaran". Digel vê zêdenavê Bexdayê wek "Medinetu's-Selam" û yê Stenbolê jî wek "Der-Se'adet" hatiye danîn ku dema ev nav û sifetên xwendin, yekser ev bajarên tîniş mirov. Bi rastî xwendinên ku li ser sifetên bajaran tîniş danîn, taybetmendiyên bajaran ên ku derdikevin pêş bi awayekî nepen ji mirovan re radigihînin. Îcar, Miks di seyra dîrokî de hem ji aliyê ilmî û zanistî hem jî ji aliyê edebî ve, nemaze di nav erdnîgariya kurdan de, gelek caran bûye navendeke girîng. Lewma em dibînin ku jê re "Qesebetu'l-Muwehhdîn" hatiye gotin (van Koningsveld û al-Samarrai, 1978: 22-23) ku bi kurdî em dikarin weha wergera vê sifetê bikin: "Bajarê kesên ku yekitiya Xwedê dizanin" (Bnr. Pêvek 2/Destnivîs 1). Dema em ji vê sifetê xwendineke biçûk dikin hingê dibînin ku Miks di rabirdûya xwe de wekî bajarekî biçûk, xwedî civakeke dîndar bûye. Bêguman di avabûna nasnava "Qesebetu'l-Muwehhdîn" a Miksê de medrese û tekyayên wî bajarî roleke mezin daye ser milên xwe. Ji ber ku medrese bi tena serê xwe bûne çavkaniya ilim û zanîne; herweha tekyayên û dergahên jî bûne çavkaniyên sereke yê tesewif û terîqetan. Şerefnameyê (1860: 210-211) derbarê beşa Hîzanê de, ku şaxeke Nemiran e, weha gotiye:

Ji ber ku di nav xelkê din ên bajarên Kurdistanê de xelkê vî welatî jî bo nimêjê ji tevan zûtir rabûne û barê xwe dane baregeha Rebbê xwe, dua kirine, xwe ji gunehan parastine, bi bîr û bawerî gelek girêdayî dîne xwe bûne... Li gor qenaeta xelkê, gelek mirovên qenc û dostê Xwedê hatine vir, lewma jî çî kesê li vir duayan bike, duayên wan di cih de qebûl dibe...

Pênase û agahiyên bi vî rengî di serdema navîn de bi giştî derbarê herêma Nemiran de, bi taybetî derbarê bajarê Miksê de agahiyên girîng dide me û piştgirî dide teza me.

2. Miks ji aliyê 'Ilmî û Tesewifî ve

Bi nîveka sedsala XIII-an re wek tê qebûlkirin, mîrekiyên kurdan ji aliyê sazîbûnê ve ber bi tîkûzîbûnê ve çûne. Di serdema Qereqoyiniyan de jî wê rewşa çê dom kiriye lê di serdema Aqqoyinî û Sefewiyan de berevajiyê vê yekê, tu pêşveçûnek çênebûye. Bi şerê Çildêranê re serdemeke nû ji bo mîrekiyan û ji bo edebiyata kurdî ya klasîk dest pê kiriye. Çunkî em di vê serdemê de rastî xurtbûna edebiyata kurdî ya klasîk tîniş ku gelek şairên wek Melayê Cizirî, Feqiyê Teyran, Şêx Şemsedîn Exlatî, Ehmedê Xanî, Melayê Bateyî di vê serdemê de gihastine. Di vê serdemê de li temamê mîrekiyan wekî xan, himam, karwanseray, rê, pire, medrese, tekyayên, weqfiyayên û gelek avahiyên mîmarî avabûne. Vê yekê rê li ber zindîbûn û bazirganiya di navbera gund û bajaran de vekiriye, ji aliyê kulturê ve jî alîkarî pê kiriye. Bo nimûne yek ji mîrên ewil ê mîrekiya Miksê, Mîr Hesenê Welî di navbera Miks û Westanê de xanek⁴ avabû ku kiriyê û li navenda Miksê jî li ser navê xwe medreseyek daye çêkirinê. Di sala

4 Roja îro di nav xelkê Miksê de ew xan hê jî bi navê "Xana Mîr Hesen" tê naskirin. Zimannasê rûs Î. A. Orbelî (2011: 40) di bîranînên xwe de diyar kiriye ku di sala 1911ê de gava ji bo lêkolîna qadê çûye Miksê, hingê şevêkê di wê xanê de maye. Li gor gotinan ew xan heta salên 1915an xizmet daye. Ji bilî vê xanê, li Miksê du xaniyên din jî hene ku yek li ser rêya Westanê di gundê Arpêtê de ye ku jê re dibêjin "Xana Pûtê"; ya din jî li ser rêya Şaxê ye ku jê re dibêjin "Xana Dudêr". Herduyên dawiyê wêran bûne lê Xana Mîr Hesen hê jî li ser piyan e (Talay, 1998: 182-183; Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 18.12.2017).

1595an de mîrekî din ê Miksê, Mîr 'Evdal li navenda bajêr bi navê Pira Sor⁵ (Pêvek 3/Wêne 1-2) ava kiriye ku hê jî li ser piyan e. Dîsa wî mîrî li navenda bajêr Mizgefta Sor (Pêvek 3/Wêne 9) ava kiriye ku îro nivîşteka wê wenda ye, lewma avabûna tarîxa wê tam nayê zanîn. Kevir û kêlikên ku li goristana bajarê kevn a Miksê peyda dibin, xwedî nirxeke hunerî ne ku di destnîşankirina asta bajarvaniyê de xaleke girîng e⁶ (Pêvek 3/Wêne 10). Ji bilî van, piraniya xaniyên vê herêmê duqatî ne û di xemilandina xaniyan de ji hilberîn û nexşebendiya gûzê sûd hatiye wergirtin. Ji ber van tiştan bi rihetî dikarin bibêjin, ew xebatên hunerî nîşan didin ku li vê navendê kultureke estetîk û hunerî çêbûye û çanda bajarvaniyê di Miksê de bi her awayî xwe nîşan daye⁷. Herweha wan veberhênanên ku di warê mîmariya sivil de hatine kirin, herêma Miksê kiriye navendeke cazîb⁸. Em dikarin bibêjin ku van hemûyan rasterast an jî nerasterast di pêşketin û geşedana ilmî, zanistî, tesewifî û edebî ya Miksê de roleke mezin listine.

2.1. Medreseyên Kurdan li Miksê

Di dîrokê de hemû desthilatdaran ji bo hebûn û beqaya xwe girîngî daye xwendin û perwerdeyê. Ji bo vê yekê jî li herêmên xwe saziyên perwerdeyê vekirine ku di rêza ewil de medrese cih digirin. Di vê çarçoveyê de gava ku mirov li mîrektyên kurdan dinêre heman tiştî bi hêsanî dikare bibîne. Bo nimûne medreseya Sor û medreseya Mîr 'Evdal li mîrektya Ezîzan; medreseya Qubad Xan (Qubbexan) li mîrektya Behdînan; medreseya Mîr Êzdîn Şêr û medreseya Zeynel Beg li mîrektya Hekkariyê; medreseya Dawudiye li mîrektya Hîzanê hin ji wan medresayan in ku bi destê mîrên kurdan hatine avakirin. Li Miksê di seyra tarîxî de em rastî sê-çar medreseyên girîng tên ku li vir bi awayekî giştî em ê li ser wan bisekinin û bidin nasandin.

76

2.1.1. Medreseya 'Ebdaliye yan jî Mîr Hesênê Welî

Ev medrese bi ihtimaleke mezin ji aliyê Mîr 'Ebdal Xan hatiye avakirin. Mîr 'Ebdal di dîroka mîrektya Miksê de wek mîrê ewil tê zanîn, lewma şecereya mîrên Miksê bi navê wî dest pê dike, lê derbarê wî zêde agahî nîne (Bnr. Pêvek 1). Navê Mîr 'Ebdal Xan di Şerefnameyê de jî derbas dibe. Îhtimaleke mezin kurê Mîr 'Ebdal Xan medrese berfirehtir kiriye û navê xwe daniye ser⁹. Îhtimaleke din jî ew e ku Mîr Hesên, hem rêvebiriya mîrektyê kiriye û hem jî di medreseyê de muderrîstî kiriye.

5 Di nivîşteka pira Sor de weha dinivîse: Ev pir di sala 1042/1595an de di dema Mîr 'Evdal de bi destê hostayên Murad Xoco û Karapêt Xoco ve hatiye avakirin (Orbelî, 2011: 48).

6 Li ser kêlika merqeda Feqiyê Teyran hatiye nivîsîn ku ev kêla neqîşandî ji aliyê kesekî bi navê Îbrahîmê Miksî ve hatiye çêkirin (Adak û yd, 2014: 118). Ev jî nîşan dide ku wê demê li Miksê xebatên hunerî yên wekî çinkerî û neqîşandina kêvir, mermer û hunerên bi vî rengî hebûn û di wê sehayê de gelek hoste jî gihîştine.

7 Orbelî (2011: 40, 55, 56) di gera xwe ya Miksê de derbarê mîmariya vê herêmê de agahiyên girîng dide. Di xatiratên xwe de ew bi dirêjahî behsa xaniyên duqatî yên xweşik dike, pesnê derî û pencereyên wan xaniyan dide ku ji darên gûzê bi hostatiyeke mezin hatine çêkirin û li tu deverê nayên dîtin. Herweha wî diyar kiriye ku li Miksê bazarek zindî heye û her hefte ji derve perçe, qûmaş, cil û bergên pir taybet tên vir. Herweha îfade kiriye ku xelkê gundekî Miksê tenê bi çêkirina pêlavan debara xwe dikin û pêdiviya pêlavan a Miksê û derdora wê, pêk tînin. Belê ev hemû pêkve nîşan didin ku Miks xwedî kultureke taybet a bajarvaniyê ye.

8 Tevî ku em di çavkaniyên nivîskî de nikaribin bigihîjin wê zanîne, ji aliyê hemû xelkê Miksê ve tê gotin ku Molla Camî (1414-1492) yê meşhûr, hatiye vî bajarî, nêzikî sê mehan di medreseya Mîr Hesênê Welî de maye û 40 rojan jî li "Serê Kaniyê" (cihê ku çemê Miksê dizê) ketiye inziwayê (Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 12.11.2017).

9 Em navê medreseya Mîr Hesênê Welî piştî hilweşandina mîrektyan di qeydan de dibînin. Bo nimûne Seîdê Nûrsî di "Tarîxçeyê Heyat" a xwe de behsa medreseya Mîr Hesênê Welî jî dike ku cihê wê jî wek navenda Miksê diyar kiriye (Abdurrahman, 1335: 8). Ji bilî vê, di îcâzetnameya Mela Resûlê Ervasî de ku di 10 Cemaziye'l-Ewwel 1328 (20.05.1910) de wergirtiye, dîsa navê wê medreseyê wek medreseya Mîr Hesênê Welî derbas dibe (Istanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955). (Bnr. Pêvek/Destnivîs 3).

Ew jî bûye sedem ku di nav gel de hatiye hezkirin û medrese jî li ser navê wî hatiye binavkirin¹⁰. Di qeydên serdema ewil de navê vê medreseyê wek medreseya 'Ebdaliye derbas dibe, lêbelê piştê em di qeyd û belgeyan de rastî vî navî nayên. Berevajiyê vê yekê em rastî navê medreseya Mîr Hesên Welî tîn ku ew jî bi awayekî îdiaya me piştrast dike¹¹. Vê medreseyê hêz û piştgiriya xwe ji mîrên Miksê girtiye û pêşve çûye. Dîroknas û lêkolêrê Yûsuf (1988: 50) diyar kiriye ku di hin serdeman de hejmara muderrîsên vê medreseyê gihîştîye dehê, herweha ya xwendekaran jî gihîştîye sêsedî. Di nav wan şagird û feqîyan de gelek zana, mela, alim û edîbên baş ji vê medreseyê derketine. Lewma em dibînin ku di dîroka kurdan de wekî medreseya Mîr Nasir li Tanzê, wekî medreseya Mîr 'Evdal li Cizîrê û gelekên din li her derê deng daye.

Li gor nivîşteka farîsî ya medreseyê ku di sala 2016an de hatiye dîtin, ev medrese di sala 1158/1745an de ji aliyê Mîr Ehmedê yek ji neviyên Mîr Hesên ve hatiye restorîkirin. Dîsa di heman nivîstekê de hatiye nivîsandin ku medrese di sala 1310/1892an de bi destê Mutîulah Begê¹² hatiye restorîkirin (Taşkın, 2017: 145-147). Herçiqas îro medrese wêran be jî dîwarên wê nehilweşiyane û plana wê ya avahî bi rihetî tê dîtin. Îhtimaleke mezin duqatî bûye ku di tîketina medreseyê de sivder û sê odeyên mezin derdikevin pêşberî mirov, û piştê jî bi deriyên xwe yê kemberî pênc odeyên biçûk hene. Tevî ku defterên weqfiyeyê medreseyê îro tunebin jî lê di nav xelkê Miksê de zevî û eraziyan medreseyê baş tîn zanîn.

2.1.2. Medrese û Tekyaya Ervasan

Ev medrese û tekya di gundê Ervasê de ye ku nêzîkî 20 km dûrî navenda Miksê ye. Li gor şecereya malbatê, mezinê vê malbatê di êrişên serdema Hulagû de berê xwe daye Mûsilê, paşê jî derbasê hêla Diyarbekir û Sêrtê bûye¹³. Ji vê malbatê Muhemed b. Qasim, cara ewil jî bo îrşad û tesewîfê hatiye hêla Hekkariyê. Li vir jî bi alikariya hukûmdarê mîrektiya Hekkariyê Mîr Îbrahîm (ku di sala 1691ê derbasî ser textê mîrektiye bûbû) piştgirî daye wî û li gundê Ervasê mizgeft, medrese, tekya û der-

10 Li Miksê bîra civakî gelek xurt e. Çîrok û metelok, şecereyên malbatan, qewlên dîrokî, hikayetên berê yê Miksê, rûdanên girîng ên ku li Miksê qewimîne û gelek tiştine din mirov dikare bibêje ku hema hema ji aliyê hemû kesên temenmezî ve tîn zanîn û vegotin. Heman tişt derbarê Mîr Hesên Welî de jî tê gotin ku ew mîrekî şareza û alim bûye û ji aliyê xelkê Miksê ve gelek hatiye hezkirin. Herweha wî di medreseya xwe de muderrîsî jî kiriye (Remzi Orhan û Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 15.09.2017). Dema ku em li ser navê medreseyê fikirîn, me ev îhtimal jî danî pêşîya xwe.

11 Qeredaxî (1998: 99) di xebata xwe ya bîbliyografîk de ku li ser destnivîsên pirtûkxaneyê Darû's-Selam el-Mextûtât a Bexdayê de kirî, destnîşan kiriye ku li medresa Mîr 'Ebdaliye ya Miksê di sala 987ê hicrî de (m. 1579-1580) qeyda kitêbekê îstînsaxkirî weha

ye: el-Medresetu'l-'Ebdaliye fi Şehrî Muks (المدرسة العبدلية في شهر مكس) (Qeyda Numreya Pirtûkxaneyê: 14574).

12 Orbêlî di sala 1911an de bi qasî sê mehan li Miksê mayê ku di wê maweyê de bûye mêvanê Mutîulah Beg. Lewma ew ji nêz ve nas kiriye û di pirtûka xwe de cihêkî fireh ji bo wî terxan kiriye. Wî, hin taybetiyên Mutîulah Beg jimartine; jîrektî, zimanzanî û rewşenbiriya wî derxistine pêş û herweha gelek pesnê wî daye derbarê tîkiliyên xwe yê bi gel re û edaleta xwe ya di rêveberiyê de (Orbêlî, 2011). Îro li ser Mutîulah Beg gelek bîranin ji aliyê xelk ve tê vegotin ku yek ji wan jî derbarê Seîdê Nûrsî de ye. Gava Seîdê Nûrsî di medreseya Mîr Hesên Welî de hê nû dest bi xwendinê kiriye, wê demê bala Mutîulah Beg kişandîye. Mutîulah Beg, rojekê gazî Seîdê Nûrsî kiriye ku wê demê hê biçûk bûye, û dîwana xwe de wek mêvanê şermî ezimandîye û wextê derketinê jî ji ber îhtîrîma wî girtiye, heta ber dêrî pê re çûye. Piştê hin kesên din hatine dîwana Mutîulah Beg û sedema vê yekê jê pirsîne, wî jî weha gotiye: "Temaşe li hikmeta Xwedê keyn, hêka teyrê Humayê ketye koçka Mîrzayê Nûrsî!" (Hakan, 2002: 129; Alakom, 2013: 62-72).

13 Li ser şecereya malbata Ervasiyan, hatina wan ji Bexdayê ber bi bajarên kurdan ve di nav rîsaleyêke 33 rûpelî hatiye qeydkirin. Ev rîsala di sala 2008an de wek pirtûk ji aliyê Seyit Battal Arvas ve, bi navê "Bani-i Arvas Seyyid Muhammed Kutub Neseb ve Nesli" wergerandîye tirkî. Li gor vê rîsaleyê ev malbat di sedsala XV-an de li vî gundî bi cih bûye. Lêbelê mizgeft, medrese û tekya di gundê Ervas, wisa dixuyê ku di dawîya sedsala XVII-an de hatiye avakirin. Ev tê wê wateyê ku ekola Ervas di serdema Seyîd Muhemed Qutib de gihîştîye lûtkeyê, îhtimal heye ku medrese û tekya di gundî wê demê li seranserê Kurdistanê navdar bûye (Arvas, 2008; Arvas, 2013: 481-490). Ji bilî van agahiyan, di pirtûkxaneyê Darû's-Selam el-Mextûtât a Bexdayê de qeyda kitêbekê heye ku di sala hicrî 1113 (m. 1701-1702)an de di medreseya Ervas de hatiye îstînsaxkirin (Qeyda Numreya Pirtûkxaneyê: 16176) (Qeredaxî, 1998: 88).

gah ava kirine. Piştê em dizanin ku pirtûkxaneyêke mezin jî ava bûye ku li gor gotinan di wir de bi qasî pênc hezar kitêbên destxet hebûne lê di şerê cihanê yê ewil de bi destê rûs û ermenan ve hatiye şewitandin (Mela Nedîmê Miksî, hevpeyvîn, 14.10.2017). Ew kulliyeya li gundê Ervasê ji mizgeft, medrese û tekyayê pêk hatiye. Medreseya Ervas yek ji wan medreseyan bûye ku li seranserî herêmê deng daye¹⁴ lê dîsa jî ew muştemîlat bêtir bi tekyayê û dergahê ve derketiye pêş. Şêx û alimên ku ji wir gihaştine pêşî ji serî ve dane ser rêka Seyîd 'Evdilqadirê Geylanî û di belavkirina terîqeta Qadiriye de bandoreke mezin li herêmê kiriye. Di wextê Xewsê Hîzanê Seyîd Sibxetullahê Ervasî (kd. 1870) û Seyîd Fehîmê Ervasî (kd. 1896) êdî bûne Xalidî/Neqşîbendî (Arvas, 2013: 485). Ji dergaha Ervasê mutesewifên mezin derketine ku hinek ji wan ew in: Seyîd Muhemed Qutib, 'Evdirehman Ervasî, 'Evdilhadî Ervasî, Seyîd 'Evdilhekîm Ervasî, Seyîd Fehîm Ervasî û Mela Resûl Ervasî. Disa ji vê malbatê gelek kesên zana, alim û ehlê tesewifê derketine ku li deverên cuda medrese, dergah û tekyayê vekirine. Bo nimûne Xewsê Hîzanê Seyîd Sibxetullahê Ervasî li Hîzanê (niha bûye gundê Xeyda) û Şêx 'Evdirehmanê Taxî (kd. 1886) li Îspayîrdê, Seyîd Evdirehman li Xoşebê medrese û tekyayê vekirine. Helbet wan mutesewifan bandoreke mezin li herêmê kiriye û di nav xelkê belavbûna terîqetê de barekî giran girtine ser milên xwe.

2.1.3. Medreseya Teremaxê

Li vê herêmê medreseyeke din jî li gundê Teremaxê hatiye avakirin ku bi qasî 23 km dûrî navenda Miksê ye. Wisa tê zanîn ku Eliyê Teremaxî ev medrese vekiriyê (Bazidî, 2010: 55). Wî herdu berhemên xwe, Zurûf û Terkîb, di vê medreseyê de nivîsîne. Lewma di dîroka edebiyata kurdî de ew medrese gelek girîng e (Teremaxî, 2016: 58-62). Derbarê vê medreseyê de agahiyên berfireh tunene, lewma em nizanin ka kê ji wir îcazetnameya xwe wergirtiye yan jî vê medreseyê di navbera kîjan salan de bi awayekî çalak xizmetê kiriye. Lewma ev medrese bi qasî medreseyên din ên Miksê navdar nebûye. Lewma em dikarin bibêjin ku ev medrese belku hineke din jî lokal maye ku di lîteratura medreseyên kurdan de jê re hucre¹⁵ tê gotin.

2.2. Alim û Mutesewifên Miksê

Eger em sih salên dawîya mîrekiyê ji nedîtî ve bînin, wê demê dikarin bibêjin ku di dîrokê de mîrên Miksê gelek caran bi siyaseteke aşîtîger tevgeriyane¹⁶ û ji şer û pevçûnê dûr sekinîne. Helbet di vê yekê de bandora rêzeçiyayên berz û asê jî çêbûye yê ku li dora herêmê wekî şûre bilind bûne. Li ser

14 Seîdê Nûrsî, di Tarîxçeyê Heyat (1335: 7) de behsa medreseya Ervas jî dike. Wî diyar kiriye ku tenê xwendekarên astbilind li vê medreseyê dihatin qebûlkirin û xwendekarên astnavîn û jêrî nedikarîn têkevin vê medreseyê. Li dor vê agahiyê, em dikarin bibêjin ku xebatên ilmî yê di hin navend û bajarên kurdan de heta destpêka sedsala XX-an hebûye û bi awayekî xwe parastîye.

15 Hucre ew medreseyên biçûk bûn ku li wir mela û alimên zana, rêzekitêban li gor usûla medreseyê hîni suxte û feqiyan dikirin. Hucre bi giştî li gundan çêdibûn û tevahiya şênîyên gund ratiba feqiyan (xwarina rojane ya şagirdên hucreyê) didan. Li seranserî Kurdistanê, piştî hilweşandina mîrekiyan, ji ber ku hamî û piştevanê medreseyên mezin û medreseyên mîrekiyan nemabûn, li erdnigariya kurdan medrese bi formeke biçûktir û piranî jî li gundan hebûna xwe domandine (Bnr. Yıldırım, 2018: 54; Tarînî, 2011; Çiçek, 2009).

16 Li Şerefnameyê (1860: 213) derbarê mîrên vê herêmê de weha hatiye gotin: "Mîrên vê herêmê her wext bi sultanên mezin û hukûmdarên payebilind re rêya lihevkerîyê û siyasê dane pêşîya xwe. Bi vî awayî di bobelat û karesatên ku hatine serê Kurdistanê de, sultanên mezin çavên xwe ji xelkê vê derê re girtine. Dema ku hukûmdaran, Kurdistan ji serî heta binî serûbin kirine û gelek mîrekiyên kurdan dagir kirine, welatê wan bi xêra siyasê û helwesta wan di destê wan de maye." Bi heman rengî Evliya Çelebi di Seyahatnameyê (2000: 110) de nivîsiye ku artêşa Osmanî ya ku ji aliyê Melek Ehmed Paşa ve li Wanê kom bûbû, beriya ku biçê ser mîrekiya Bedîsê, ji gelek mîrekiyên kurdan alîkarî xwestibû, lêbelê mîrê Miksê beşdarî vî serî nebûbû.

vê rewşa xweşî û aramiyê bi piştgiyariya mîran, çi yekser çi jî neyekser, avakirina tekya û mesreseyan, hiştiye ku ev herêm bibe navenda ilim û irfanê. Wan tiştan rê li ber gihîştina alim û mutesewifan vekiriyê. Lewma jî gelek alim û mutesewifên ji herêma Miksê di dîroka kurdan de mohra xwe li biwarê ilim û edebiyatê dane. Di vê çarçoveyê de li bin vî sernavî, em ê hewl bidin ji bo nasandina alimên ku ji herêma Miksê derketine.

2.2.1. Mela 'Eliyê Teremaxî

Mela 'Eliyê Teremaxî, di nav alim û zanayên kurd de bi berhema xwe ya "Tesrîf"ê navdar e lê derbarê wî de ji bilî gotinên Mela Mehmûdê Bazidî tu tişt tune. Bazidî (2010: 55) ji bo kitêba "Recueil de Notice et Recits Kourdes" (St. Pétersbourg, 1860) ya A. Jaba¹⁷ pêşgotinek nivîsiye û di wir de diyar kiriye ku Mela 'Elî li dora 1000/1591ê de jiyaye, herweha ji bo perwerdeya medreseyê bajarên wekî Miks, Behdînan, Soran û Bexdayê geriyaye. Wî di dewama nivîsê de salix daye ku Teremaxî di ilmê serf (morfolojî)yê de di serdema xwe de bi navûdeng bûye û hê jî di vî warî de nav û nîşanê wî di Kurdistanê de heye. Bazidî (2010: 55-56) sedema nivîsîna kitêba xwe ya serfê bo Teremaxî weha beyan kiriye:

Ewî 'Eliyê Teremaxî bi destê xwe di nêva gundî mizgeft û medrese bina kirîne û mudeyekî bi xwe jî ders gotine û ku dîtiye û muşahede kirîne ku 'ilmê serf fenekî zehmet û dijwar û asê ye û mubtedî zû bi zû sîxe û 'elalêd wan ji kitêbêd 'erebî ye îxrac nakin, ji boyê hisiya mubtediyan bi zimanê kurmancan 'ibaretêkî tesrîfê tesrîf kiriye ku ew 'ibaret di nêva telebeyêd ekra dan qewî meqbûl û muhîm û lazim e, elbete wekî talebê miraza xwendina serf û nehwa û made û mentiq û 'ulêmêd mayî dîkin... (Abdulmajid Mahmoud, 2015: 57).

Leezenberg (2014: 720) jî derbarê vê xebatê de gotiye ku herçiqas ew kitêb ji bo rêzimanê di asta destpêkê de be di sedsala XVII-an de xebateke bi vî rengî ji bo bikurdîkirina medreseyan pêngaveke girîng e. Heta vê xebatê ji aliyê neteweperweriya kurdî ya ku xwe dispêre zimên wek xala destpêkê dinirxîne.

2.2.2. Mela Yûnusê Erqetînî

Li gor diyarkirina Mela Mehmûdê Bazidî (2010: 55-56), Mela Yûnus ji gundê Erqetîn¹⁸a bi ser Miksê ye û di sedsala XVII-an de jiyaye. Wî du berhemên girîng nivîsîne ku yek ji wan "Zurûf" û ya din jî "Terkîb" e. Wî ji bo ku şagird û feqiyên kurd, rêzimana erebî hêsantir têbigihîjin û fêr bibin li ser hoker (zerf) û peyvsazî (sentaks)a erebî du berhemê telîf kirine. Ev berheman di rêzekitêbên muf-

17 A. Jaba (1801-1894) ji bo Akademiya Zanistên Rûs a St. Petersburgê gelek destnivîsên kurdî berhev kiribûn. Wî bi alikariya alim û zanayên kurd ve vî karî biribû sêrî ku beriya her kesî divê em navê Mela Mehmûdê Bazidî bibêjin. Helbet bi rêya hevaltî û rêberiya Mela Mehmûd, Jaba xwe gihandibû hin alim û zanayên din jî. Yek ji wan Mela Muhemedê Miksî bû ku ihtimaleke mezin di wê serdemê de muderîsê medreseya Mîr Hesênê Welî bû. Li gor arşivê, Mela Muhemedê Miksî gelek destnivîs ji vî medreseyê hinartiye ba hevalê xwe Mela Mehmûdê Bazidî (Çelik, 2015: 43). Ev yek nîşan dide ku herêma Miksê û medreseyên wir di nêvka sedsala XIX-an de jî cihekî girîng e ji bo destnivîs û berhemên kurdî. Bo nimûne di dawiya wereqekê de qisma temmetê weha hatiye nivîsîn: "Nemmeqehu Muhammed el-Miksî mîn qebîleti'l-Hekkarî..." (Arşîva A. Jaba, Kurd: 7, wr. 30a).

18 Navê "Erqetîn" di gelek çavkaniyan de bi guhertoyên cuda hatine nivîsîn wek "Helqetîn, Herqetîn û Elqetîn". Di şerhên destnivîsên berhemên Mela Yûnus me peyda kirin ku yek ji wan "Şerhu'z-Zurûf" (Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 4992/3, r. 72.) û ya din jî "Şerhu'l-Ewamil" (Ankara Millî Kütüphanesi, Yazmalar, No: A. 6739 r. 1) e. Di van herdu şerhan de forma "Erqetîn" (أرقطين) hatiye nivîsîn ku me jî xwe sparte wan herduyan. Heman form di kitêba Yûsuf Ziyaeddîn Paşa (1310: 267) de jî derbas dibe ku di sala 1894an de bi sernavê "el-Hediyetu'l-Hemidiyye fi Luxetî'l-Kurdiyye" çap bûye.

redata medreseyên kurdan de cih girtine. Wekî Teremaxî, derbarê jiyana Erqetînî de jî li ber destê me agahî tune. Lewma em tenê dikarin li ser berhemên wî wek belgenamêyên kurdî hin şîroveyan bikin û binirxînin. Herdu berhemên Erqetînî, digel berhema Teremaxî di dîroka edebiyata kurdî de cihekî gelek girîng digirin, çunkî di biwarê pexşanê de ji bo zimanê kurdî mînakên ewil in. Zurûf û Terkîb du kitêbên kurdî ne ku beşek ji rêzimana erebî rave dikin. Ji wan a ewil, li ser hokerên erebî radiweste û yek bi yek rave dike, halê xwerû û tewangiya wan nîşan dide. Herweha berhema wî ya Terkîb jî “Ewamil” a el-Curcanî bi awayekî berfireh analîz û şîrove dike (Narozî, 1996: 8-9).

2.2.3. Şêx Muhemed Qutbê Ervasî

Şêx Muhemed Qutib ji malbata Ervasiyan e. Di nêveka duyem a sedsala XVII-an de li Miksê jiyaye. Yek ji wan alim û mutesewifên mezin ên wê herêmê ye. Li medrese û tekyaya Ervasiyan de perwerdeya ilmî ditiye û herweha di seyr û sulûka tesewifê de gihîştîye meqamekî pir bilind ku jê re gotine “Qutib”. Wî jî wekî bav û kalên xwe li ser medrese û tekyeya Ervasiyan de maye û ew bi rê ve birine, lê derbarê jiyana wî de agahî nîne. Îroroj li ber destdan ji bilî kitêbeke wî ya tîbbê, tiştêk tune. Vê berhemê di dîroka edebiyata kurdî de wek “Tibba Ervasî” deng daye ku mirov dikare bibêje di dawîya sedsala XVII-an yan jî serê XVIII-an de hatiye nivîsîn. Şêx Muhemed, xwestîye ku wekî Calînûs berhemeke bi kurdî binivîse (Qutib, 2019: 8-25). Şêx Muhemed di vî biwarî de bûye mînak, lewma em dibînin ku di tarîxa edebiyata kurdî de hin kitêbên tîbbê hatine nivîsîn. Bo nimûne yek ji wan berhemên li ser tîbbê “Muntexebatu’l-Kutûbi’l-‘Elam fi Şifai’l-Alamî we’l-Esqam” ya Mela ‘Ebduletîfê Berwarî ye ku dîsa jî vê herêmê derketiye (Berwarî, 2020: 14).

2.2.4. Mela Haşimê Miksî

Alimekî din ê vê herêmê Mela Haşim e ku ji mezra Hemdan a Miksê ye. Cara ewil li ber destê bavê xwe Mela Ehmedê Tinîsî dest bi perwerdeya medreseyê kiriye. Bapîrê wî Hacî Mela Muhemed yek ji wan muderîsên mezin ên ji medreseya Mîr Hesênê Welî bû. Dîsa jî malbata wî, bapîrê wî yê çaran Hecî Ûsivê Tinîsî ye ku ew jî birayê Feqiyê Teyran e (Taşkın, 2016: 67). Mela Haşim, gava ku li ba bavê xwe xwendîye Mela Xelîlê Sêrtî (1754-1843) jî digel wî bûye, lewma herduyan hevaltî kirine û di heman serdemê de xwendine. Li dor vê zanîne em wek texmînî dikarin bibêjin ku Mela Haşim jî di navbera salên 1750 û 1850an de jiyaye. Çend berhemên Mela Haşimê Miksî hene nayê zanîn, bes berhema wî ya bi navê “Terîqu’-n-Necat” gihîştîye roja îro. Ev berhem bi kurdî ye, eqîdeyeke menzûm e û ji aliyê naverokê ve behsa şertên Îslamê dike ku nêzî 330 beytan pêk hatiye. Ji aliyê uslûbê û şewazê ve ketiye bin bandora “Nehcu’l-En’am” a Mele Xelîlê Sêrtî (Taşkın, 2016: 69).

3. Miks ji aliyê Edebî ve

Şeref Xan di Şerefnameyê de behsa gelek mîran dike ku di qesr û dîwanên xwe de cih dane civatên îşret û şevbihêrkan, di dîwanên wan de edîb û şair kêr nebûne¹⁹. Mirov ji wan îfadeyan fehm dike ku di mîrekiyên kurdan de edebiyat û şî‘rê, qedr û qîmetek ditiye, lewma jî digel aliman, edîb û şair

19 Evliya Çelebî (2000) di gelek mîrekiyên kurdan de behsa mutrîb, sazende, carîye, bende, kole, qesr, xan, himam, kultura nêçîrvaniya dike. Herweha wî diyar kiriye ku mîrekiyên mezin ên wekî Bedlîs, ‘Ezîzan, Şenbû-Hekkarî û Behdînan bûne cih û warê edîb û şairan. Ev hemû bi zelalî ji me re nîşan didin ku jiyana civakî û bajarvanî di mîrekiyên kurdan de çiqasî pêş ketiye û çawa bûye cihê ilim, zanîn û edebiyatê. Wek nimûne di Şerefnameyê (1860: 212) de li beşa Emîr Dawudê mîrê Hîzanê binêrin.

jî di qesr û qonaxên wan de piştevanî dîtine. Helbet vê yekê jî kiriye ku edebiyat li wan deran pêşve biçe û geşedanekê nîşan bide. Bi heman rengî, çawa ku tê zanîn, di serdema Osmanî de muhîten edebî piranî li dora seraya padişah pêk hatine. Li dereceya duyem qesr û qonaxên axa, burokrat û paşayên girîng cih girtine. Hawirdorên ku bûne cihê têkiliya hamî û şair, rê li ber edîban vekirîye ji bo ku bi hêsanî berheman hilberînin (Bnr. İpekten, 1996). Bi heman rengî, em têkiliya hamî û şairan di qesrên fermanarên mîrektiyên kurdan de dibînin ku li Miksê, şair Weda‘î di vî warî de mînakeke girîng e ku di qesra mîrên Miksê de hîmaye dîtiye.

Gava ku em li Miksê dinêrin bi heman rengî em dibînin ku dîwan û şevbihêrkên li wan deran bûne cihê herî girîng ên şairan. Bo nimûne Feqiyê Teyran di şî‘rên xwe de behsa mîrê Miksê kiriye, Weda‘î ji bo hakimê Miksê gelek medhiye nivîsine û piştî mirina wan jî mersiye gotine. Bi wan nimûneyan mirov dibîne ku kêma zêde têkiliyek di navbera şair û mîrên vê herêmê de çêbûye ku ew jî bi awayekî rengê xwe daye qesîdeyên şairan. Ev hemû nîşan didin ku mîrên Miksê girîngiyek mezîna daye ilim û edebiyatê, û herweha bûne piştevan û hamiyên şairan. Di encama van tiştan de em bi rihetî dikarin bibêjin ku herêma Miksê bûye navendeke cazîb a ilim û edebiyatê. Em dibînin ku kevneşopîya edebî ya ku di serdema mîrektiyên de gihîştîye lûtkeyê, piştî rûxandina mîrektiya Miksê (1846) jî li wir dom kiriye.

Sala 1915, di dîroka Miksê de cihekî muhîm e. Wê demê mudîrê qezayê Miksê, ji mala began, Mîr Muhtila/Mutî‘ullah Beg xwedî li ermenan derdikeve. Lebelê bi tena serê xwe nikare vê yekê bidomîne (Bnr. Alakom, 2013: 62-72). Di vê salê de bi çûyîna ermenan re nufûsa bajêr gelek kêma dibe. Li gor amarên ku Orbelî diyar kirine nêzikî nivê nifûsa Miksê ji wan pêk dihat (Orbelî, 2011: 51; Karayan, 2016: 230-231). Piştî ku rûsan ev der dagir kiriye, medreseya Ervasan hatiye şewitandine û herweha medreseya Mîr Hesênê Welî jî bêxwedî maye û hilweşiyaye. Bi damezirîna komarê re bi qanûna “tedris-i tedrisat” a tirkî, tekyaya û medrese hatin qedexekirin. Lê dîsa jî li Miksê çanda medrese û tekyayê bi awayekî nepen lê qelstir dewam kiriye. Lewma em dibînin ku di sedsala XX-an de jî hin mutesewif, edîb û şairên din jî gihîştine. Li vir em ê derbarê wan şair û edîben ku ji Miksê derketine hinek agahî bidin ku bi rêzê weha ne.

3.1. Feqiyê Teyran

Navê wî Muhemed e lê bi mexlesa “Feqiyê Teyran” deng daye. Herweha di şî‘rên xwe de mexlesên wek Feqî, Mîm û Hê, Miksî û Mîr Mihê jî bi kar anîne. Ew di sedsala XVI û XVII-an de li Miksê hatiye dinê. Wî jî ihtimaleke mezîna di ciwanîya xwe de berê xwe daye Cizîrê ji bo perwerdeyê û piştê jî demekê li Finikê di medreseya Mîr Nasir de muderîstî kiriye. Di wê serdemê de bi Melayê Cizîrî re muşa‘ereyek gotiye ku Mela pesnê wî daye (Teyran, 2014: 16-17). Ev muşa‘ere û muderîstî hem ji aliyê edebî ve hem jî ji aliyê civakî be gelek girîng e. Ji aliyê edebî ve girîngiya vê ew e, nîşanî me dide ku têkiliya şairên kurd bi hev re çêbûne, ji aliyê civakî ve jî girîngiya vê ew e ku têkiliyek di navbera mîrektî û cografyayên kurdan de ji aliyê ilmî û edebî ve hebûye.

Herçiqas şî‘rên Feqî di bin navê “Dîwan”ê de hatibin komkirin jî piraniya şî‘rên wî wenda bûne, gelek şî‘rên wî di van deh salên dawî de wek kitêb hatine nivîsîn. Di dîwana wî de gelek qesîde, xezel, qit‘e û çarîne hene ku vê yekê rengeke xweş û dewlemendiyek daye edebiyata kurdî ya klasîk. Lewma jî Feqiyê Teyran bi şêwaz û uslûba xwe ya bêhempa bûye yek ji şairên bingehîn ên edebiyata kurdî

ya klasîk. Ew herêma ku dikeve navbera sêgoşeya Miks, Hîzan û Îspayirdê piraniya şî‘r û qesîdeyên Feqiyê Teyran di nav xelkê wê derê de hatine jiberkirin. Herweha wekî aşîq, sofî, welî û dostekî Xwedê jî hatiye nasîn ku li ser wî gelek qîsse û çîrok çêbûne. Ji wan qîsseyan yek ji wan jî çîroka evînî ya Sînema keça mîrê Hîzanê ye ku dilê Feqî dikeve wê (Bnr. Taşkın, 2018; 72-76). Dîsa gelek şî‘rên wî di medreyan de wek qesîde hatine gotin ku nemaze îro li Kavkazyayê di nav çanda kurdên êzîdî de xwedî cihekî girîng e. Şî‘r û qesîdeyên Feqiyê Teyran li welatên Kavkazya û Ermenistanê wek “Şayir û Aşîqê Cima‘etê” hatiye nasîn. Malbata Celîlan, li wan welatan di sehayê de gelek berhevkarîya kelepura kurdî kirine ku di wan xebatên xwe de gelek şî‘rên Feqî berhev kirine ku hin ji wan yên Feqî ne hin ji wan jî bi wî ve hatine nîsbetkirin (Celil O. û Celil C., 1978: 53-81). Ji ber ziman û uslûba Feqî ya hêsan û sade, qesîdeyên wî yên ku mijara xwe ji dîrok, folklor û tesewifê girtine, di nav gel de bûye ekol. Lewma gelek şair di bin bandora wî de mane ku em dikarin navên Bekir Begê Erizî û Feqe Reşîdê Koçer di nav wan de bihejmêrin. Bi kurtî, em ji bo Feqiyê Teyran dikarin bibêjin ku digel Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî û Melayê Bateyê yek ji wan çar erkanên edebiyata kurdî ya klasîk e.

Feqî li gundê Şandîsa ku dikeve navbera Miks û Hîzanê, di sala 1041/1631ê de wefat kiriye. Ji gora wî diyar e ku di dema xwe de navdar bûye. Ji ber ku merqeda wî ji aliyê Mîr Huseyn Begê kurê Mîr Şeref Begê Hîzanê ve hatiye çêkirin. Li gor belgenamayan hatiye gotin ku xelkên wê herêmê her roja înan û duşman merqeda wî ziyaret dikin (Adak û yd., 2014: 111) ku ew adet roja îro kêmbûye jî hê jî didome. Herweha gelek miriyên gundê derdorê di vê goristanê de seba xatirê Feqiyê Teyran û hin weliyên din tên çalkirin.

3.2. Weda‘î

Navê wî Mela ‘Evdilhemîd e. Di sala 1790î de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Di wextê xwe de bi ilim û zanîna xwe, û bi hakimiyeta xwe di zimanên erebî û farisî de derketiye pêş. Di serdema Mîr Şêxî Beg de bûye katibê dîwana wî. Di sala 1821ê de bi kuştina Şêxî Beg, Xan Mehmûd derbasî li ser textê mîrekiyê dibe ku hingê dîsa di wî meqamê de wek katib û şewirmendê mîr dixebite di qesra wî de (Sunkur, 2013: 74-76). Mela ‘Evdilhemîd, di şî‘rên xwe de wek mexles “Weda‘î” ji xwe re hilbijartîye. Wî di serdema katibî û şewirmendiya Şêxî Beg û Xan Mehmûd de li qesra mîr maye û ji bo wan hin qesîde û medhiye nivîsîne (Bnr. Dêreşî, 2012: 73, 95, 101, 110). Ji vî aliyê ve mînaka Weda‘î di edebiyata kurdî ya klasîk de yek ji mînaka herî baş e ku têkiliyeke patrîmonyal bi awayekî eşkere di navbera wî û mîrên Miksê de dixuyê. Di serdema hukûmdariya Xan Mehmûd de gava ku paytexta mîrekiyê diçe Kela Xoşebê ku kelayeke bi ezamet û îhtîşam e (bnr. Pêvek 3/Wêne 3-4), wî jî pesnê wê kelayê daye (Bnr. Dêreşî, 2012: 137-139). Herweha ji aliyê xezelên lîrik û qesîdeyên tesewifê ve jî dîwaneke xurt li dû xwe hiştiye.

Weda‘î şî‘rên xwe bi zimanê kurdî û farisî nivîsîne. Ji wan şî‘rên farisî û texmîsên wî yên li ser Hafîz û Mola Camî mirov têdigihîje ku ew di farisî de gihîştîye asteke bilind. Bi heman rengî di şî‘rên kurdî de jî hunereke mezin nîşan daye. Ber bi dawîya emrê xwe, ji katibîyê destê xwe kişandiye, xwe daye ibadet û tesewifê û herweha bûye yek ji muntelibên Şêx Tahayê Nehrî (kd. 1853) yê xelîfeyê Mewlana Xalîdê Şarezorî. Li gor texmînan li dor 1850an de bi emrê Xwedê kiriye ku gora wî li gundê Tinîsê ye (Acar, 2016: 297).

3.3. Laxer

Piştî hilweşandina mîrekiyên kurdan, ji bermayên ilmî û edebî helbet hinek tişt mabûn. Belku jî bi xêra vê yekê bû, em dibînin ku li Miksê di dawiya serdema Osmanî de du şairên mezin derdikevin ku yek ji wan Laxer e. Em behsa Mela 'Emerê Aşiq dikin ku di edebiyata kurdî ya klasîk de bi mexlesa "Laxer" hatiye nasîn. Di sala 1860î (?) de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Têdrîsata xwe ya dînî di despêkê de ji bavê xwe girtiye, piştê jî di medreseya Mîr Hesenê Welî û Ervas de domandiye. Piştî medreseyên Miksê, demeke li Westanê xwendiyê û berê xwe daye Cizîrê, li wir di medreseya Sor de xwendiyê. Li gor rîwayetan wî li Cizîrê gelek caran şevên xwe li ber merqeda Melayê Cizîrî buhurandiye û xwestiyê ku piçek be jî ji feyza wî para xwe bigire. Piştî vê yekê êdî bi navlêka "Aşiq" hatiye naskirin. Mela 'Emer cardin vegeyriyê Miksê û di medreseya Mîr Hesenê Welî de xwendina xwe biriyê serî û ji seydayê xwe Mela Şebanê Miksî îcazetnameya xwe di sala 1304/1860an de wergirtiye. Ew digel xwendina ilmî bi tesewifê re jî eleqedar bûye û li gundê Ervas, întisabê Seyîd Fehîmê Ervasî kiriye û bûye murîdê wî. Mele 'Emerê Aşiq, piştî temamkirina xwendina xwe di gundên wek Tinîs, Teremax, Îrçê, Xavesor û Sêvakrakê de melatî kiriye û herweha dersa feqîyan jî daye. Di sala 1927an de li gundê Zivistana Wanê koça xwe ya dawî kiriye (Yılmaz, 2019: 21-26).

Mele 'Emerê Aşiq li dû xwe dîwaneke murettêb hiştiye lêbelê ew bi temamî negihîştîye ber destan. Gava ku mirov li dîwanê dinêre dibîne ku ji aliyê şewaz û uslûbê ve xurt e û xwedî hin taybetiyên xusûsî ne. Herweha wî gelek caran bi farisî û erebî jî beytên xwe xemilandine ku vê yekê jî rengêkî cuda daye dîwanê (Bnr. Doskî, 2011).

3.4. Beyaz

Navê wî şairî Mele Xurşîd e. Piştî têdrîsata xwe ya Miksê, bi kurapê xwe Mele 'Emerê Aşiq re diçe Cizîrê û bi çend salan di medreseya Sor de dixwîne. Îhtimaleke mezin eşqa wî ya li ser şî'ran wê demê zêdetir dibe. Li gor gotinan rihê Mele Xurşîd gelek spî bûye lewma jî wî ev mexles jî xwe re daniye. Tenê çend şî'rên Mele Xurşîd roja îro hene ku ew jî bi xêra destnivîsên Laxer ji mirinê filitîne. Li gor wan çend şî'ran mirov dikare bibêje ku şairiya wî xurt e (Mela Muhemedê Gulnarê Miksî, hevpeyvîn, 12.11.2017).

3.5. Hemzeyê Miksî

Hemze di sala 1892an de li Miksê hatiye dinê. Wî di medreseya Mîr Hesenê Welî de dest bi perwerdeyê kiriye û piştê li medreseya Xorxor domandiye. Di vê medreseyê de ji Seîdê Nûrsî ders girtiye û bûye şagirdê wî. Ji ber ku Seîdê Nûrsî jî di medreseya Mîr Hesenê Welî de xwendiyê, belku jî ji ber vê yekê ku di navbera wan de têkiliyeke xurt çêbûye. Gava ku Seîdê Nûrsî diçe Stenbolê hingê dibe sebeba çûyîna Hemze jî. Hemzeyê Miksî li wir di zanîngeha Daru'l-Funûnê de di beşa ziman û edebiyata farisî de xwe qeyd dike û dixwîne. Piştî ku ji edebiyata farisî der diçe, mekteba Medresetu'l-Waizînê jî diqedîne. Hemzeyê Miksî, li Stenbolê di nav endamên Komeleya Xwendekarên Kurd-Hêvî [Kürt Talebe Cemiyeti- Hêvî] û Komeleya Bilindkirina Kurdistanê [Kürdistan Teali Cemiyeti] de bi awayekî çalak cih digire, bi nivîs û xebatên xwe tevkarî li kovar û rojnameyên wan komeleyan yên wekî *Hêvî*, *Rojî Kurd* û *Hetawî* Kurd dike. Di bin banê Komeleya Belavkirina Zanîn û Weşanên Kurdan [Kürt Tammim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti] de dibe mudîrê kovara *Jînê*. Dîsa li ser navê vê komeleyê, "Mem

û Zîn”a Ehmedê Xanî di sala 1919an de cara ewil dide çapê. Digel Mela Şefîqê Ervasî²⁰ di bin banê vê komeleyê de gelek klasîkên kurdî çap dikin û belav dikin. Piştî avabûna komarê diçe Mêrdînê, li Mehseretê demekê mamostetî dike, paşê jî tê girtin. Piştî ku ji girtîgehê derdikeve derbasî aliyê Binxetê dibe. Di Xoybûnê de beşdarî xebatên siyasî dibe û li aliyê din dîsa mamostetî dike. Di sala 1958an de li Hesîçê wefat dike (Aydeniz, 2000).

3.6. Mîrê Zirav

Di sala 1955an de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Yek ji wan şairên klasîk ê vê serdema dawî ye. Li cem bavê xwe dest bi xwendina medreseyê kiriye û di pey wefata wî de çûye cem seydayên mezin ên herêmê xwendina xwe domandiye. Di biçûkatiya xwe de bi jîrbûna xwe bala seydayan kişandiye lewma jê re wek zêdenav gotine “Mîrê Zirav”. Jixwe piştî em dibînin ku heman zêdenav dibe mexlesa wî. Mele Muhemedê Gulnar piştî ku îcazeya xwe digire li gundên Westan, Şax û Miksê li aliyekî melatî dike, li aliyê din ve jî feqîyan xwedî dike û dersa wan dide. Ew di nav xelkê jî wek Mîrê Zirav tê nasîn (Taşkın & Yeşilçınar, 2022). Dîwaneke murettab a Mîrê Zirav heye ku tê de digel kurdî, farisî û erebî jî şî‘r cih digirin. Wî di dîwana xwe de gelek xezel, qesîde, mersiye, mesnewî, çarîne û ferd nivîsîne ku ji vî aliyê ve berhemeke dewlemend e. Herweha uslûb û şêwaza wî jî reng û tehmeke xweş daye dîwanê.

3.7. Nacî Orhan

Di sala 1940î de li Miksê hatiye dinê. Siyasetmedar û şairekî vê deverê ye. Dibistana seretayî qedandiye, bi farisî û osmanî dizane. Cara ewil di sala 1978an de li nehiyeya Miksê bûye muxtar, piştî, ji 1989an heta sala 2009an bînavber bûye serekê şaredariya Miksê. Ji aliyê bav ve ji mala began, ji aliyê dê ve jî ji mala seyîdên Ervasiyan e ku herdu alî jî giraniyekê pê re çekiriye û bûye yek ji pêşengê civatê (Remzi Orhan, hevpeyvîn, 15.10.2017). Orhan gelek şî‘r bi zimanê kurdî û tirkî nivîsîne. Şî‘rên wî bêtir kîteyî ne û bi zimanekî sade hatiye honandin. Wî di şî‘rên xwe de bal kêşaye li ser rûdanên ku di bîra civakî de derketine pêş, kêşeyên civakî û nîrxên Miksê anîne zimên.

3.8. Îbrahîm Sunkur

Di sala 1953an de ji mezraya Şêxa ya Miksê hatiye dinê. Li deverên wekî Miks, Erdîş, Xesxêr û Hîzanê medrese xwendiyê. Li aliyekî din bi rêya fermî jî perwerdeya xwe temam kiriye û piştî li Westan, Qerqelî, Miks û Wanê mamostetî kiriye. Ji zimanên farisî û erebî gelek berhem wergerandine kurdî û tirkî. Di nav wan wergerên wî de mesnewiya Mem û Zîn û Şerefname balê dikêşin. Herweha dîwaneke wî ya şî‘ran jî heye (Sunkur, 2011).

20 Mela Şefîq Ervasî (1884-1970) jî bi malbatî ji gundê Ervasê ye. Lê ji gundê Pirmîsa nêzîkî Miksê hatiye dinê. Ji ber ku ew gund îro dikeve nav sînoren Hîzana Bedlîsê, lewma me ew ji derveyê zanayên Miksê de hişt. Mela Şefîq di sêrî de li gundê xwe û li gelek cihên din perwerdeya medreseyê dîtîye. Di medreseya Xorxor a Wanê de yek ji şagirtên Seîdê Nûrsî ye. Wekî Hemzeyê Miksî, çûye Stenbolê û li wir bûye endamê gelek komeleyên kurdan ên wekî Komeleya Xwendekarên Kurd Hêvî û Komeleya Tealî ya Kurdistanê. Di wan komeleyan de bi bi awayekî çalak xebitiye û di kovarên Kurdistan û Jînê de gotar nivîsîne. Mela Şefîq, di warê weşangeriyê de jî bi awayekî çalak cih girtiye. Dîwana Melayê Cizîrî (1922) tevî gelek berhemên klasîk ên kurdî çap kirine. Bi damezrîna komarê re li ser rewşenbîrên kurd zext û zor peyda dibe ku wê demê Mela Şefîq jî destê xwe ji her tiştî dikişîne û li navçeya Eyuba Stenbolê xwe dide tesewîfê li tekya Xosro Paşa (Aydeniz: 2013). Wekî Mela Şefîq Ervasî, ji vê malbatê Seyîd Evdilahê Ervasî (1894-1972) heye ku divê em behsa vî jî bikin. Malbata Seyîd Evdilahê Ervasî ji Miksê çûne hêla Erdîş û Panosê, paşê li Erdîşê cih bûne. Seyîd Evdilah, dîwanek li dû xwe hiştîye ku şî‘rên xwe bi kurdî, farisî û tirkî bi şêwaza klasîk nivîsîne. Mexlesa wî “Dilbirîn” e (Bnr. Taşkın, 2020: 68-71).

4. Herêma Şairên Nemir

Qesebetu'l-Muwehhdîn ku hewzeyeke ilmî, tesewifî û edebî ye, hertim bûye navenda alim û şairan. Di biwarê ilim û zanîn, şî'r û edebiyatê de hebûna edîbên mezin rê li ber gihîştina şair û edîbên nû vekirîye. Helbet di vê yekê de roleke mezin ketiye ser milên mîr, fermanîdar û rêvebirên wan mîrektiyan jî, çûnkî têkiliyên desthilatdarî deng û berhemên şair û edîban berbelavtir kiriye. Em dikarin di nav wan şairan de berî her kesî behsa Mela Huseynê Bateyî bikin ku di sedsala XVII û XVIII-an de di mîrektiya Şenbû-Hekkariyê de jiyaye. Bi gotina gotiyan wî jî di medreseya Mîr Hesênê Welî de xwendiyê û, navbera wî û mîrê Miksê baş bûye û lewma her sal ji bo serdana mîr hatiye Miksê (Yûsuf, 1988: 50). Di dîroka edebiyata kurdî ya klasîk de cihekî wî yê mustesna heye ku şairê mewlûda ewil e û di biwarê edebiyata dînî de serektî kiriye. Ji ber berhemên wî yê kurdî ew di edebiyata klasîk de yek ji wan şairên mezin hatiye hesabandin. Herweha wî jî di qesîdeyê xwe de behsa Miksê kiriye ku weha dest pê dîke (Sadî, 2011:131):

Ji çîrya paşê û pê da Melayê Bateyî kanê
Sefer kêşa bi Muksê da li ser wextê zivistanê

Şairekî din jî şairên Nemiran, Axayokê Bêdarî ye. Axayok, di sedsala XVIII-an de ji gundê Bêdar a Îspayîrdê ye ku wî di edebiyata kurdî ya klasîk de pêşengiya şî'rên rexne û hicwê kiriye. Lê ji şî'rên wî hejmareke kêr gihîştîye roja îro (Doskî, 2013: 44-47).

Şairekî din ê jî şaxa Hîzanê ya li herêma Nemiran jî Silêmanê Hîzanî ye ku di gelek çavkaniyan de navê wî wek Selîmê Silêman hatiye nivîsîn. Ew nivîskarê mesnewiya "Yûsuf û Zuleyxa" ye û di edebiyata kurdî ya klasîk de cihekî wî yê mustesna heye. Wî ev berhema xwe diyariyê Mîr Silêmanê hukûmdarê Hîzanê kiriye ku di çarçoveya patronajê de berhemê girîng e (Hîzanî, 1759/2013: 208-210).

Şêx Muşerref Xunokî (1926-2008) şair û mutesewifekî din ê vê herêmê ye ku bi dîwana xwe ya tesewifî navê xwe di edebiyata kurdî ya klasîk de di nav şairên nemir de nivîsiye. Wî li geliyê Nemiran medreseyek ava kiriye ku li aliyekî bi dersdayîne re mijûl bûye û li aliyê din ve jî gelek berhem nivîsîne. Dîwana wî di edebiyata kurdî ya tesewifî de cihekî girîng digire. Divê bê zanîn ku di wê malabatê de gelek alim û şair derketine Şêx Muhemed Nûrî, Eyyuhe'l-Weled, Şêx Munewwer (kd. 1977) û Şêx Hemdullah ku hin ji wan in ku heryek ji wan xwedî dîwan û gelek berhemên dînî û ilmî ne. (Kaya, 2019: 8-9).

5. Encam

Di dîroka kurdan de hin herêm yan jî bajar hene ku demeke dirêj ji ilim, tesewif û edebiyatê re navendî kirine. Bajarên bi vî rengî di dîroka kurdan û dîroka edebiyata kurdî de cihekî girîng digirin ku yek ji wan mekân Miks e. Di seyra dîrokî de Miks wekî navendeke girîng derdikeve pêşîya me. Şeref Xan devera Miksê di nav herêma Nemiran de hesab kiriye û navê wê digel Hîzan û Îspayîrdê daye. Îcar bi demê re hersê cih ji hev veqetiyane û her cihek bi tena serê xwe bûye navenda mîrektiyeke. Li gor tesnîfa Şeref Xan, mîrektiya Miksê di asta duyem de cih girtiye. Ji ber ku li ser navên mîrên xwe sikke çap nekiribin jî, li ser navên hukûmdarên ku girêdayî wan bûne, dane çapkirinê û herweha bi awayekî xweser di axa xwe de rêvebirîya welatê xwe kirine. Di vê çarçoveyê de me jî çend sikkeya

tesbît kirin ku li Miksê di serdema Osmanî de hatine çapkirin. Di serdema Osmanî de di nav sîstema îdarî de Miks wek “yurtluk-ocaklık” hatiye qeydkirin ku piştê gelek caran statuya wê guheriye.

Navenda mîrektiya Miksê, di dîroka mîrektiya kurdan de wekî Cizîr, Bazîd, Colemêrg, Amêdiyê û Rewandizê yek ji wan navendên girîng hatiye jimartin. Ji vî aliyê ve avahîsaziyên curbicur di vî navendê de bi destê mîran hatine çêkirin ku heryek ji wan nîşaneyên desthilatdariya wan in. Li Miksê di nav wan de em dikarin nimûneyan ji bo mizgeft, medrese, tekyaya, pir û xanan bidin. Di nav wan awahiyan de hin ji wan wek sazîyên perwerdeyê derketine pêş ku medreseya Mîr ‘Ebdaliye yan jî bi navê medreseya Mîr Hesenê Welî, medrese û tekyaya Ervasan, medreseya Teremax hin ji wan in. Helbet ev sazîyên perwerdeyê ji bo Miksê bûne cih û serekaniya ilim, irfan û edebiyatê. Lewma li wê herêmê gelek alim, mutesewif, edîb û şair derketine ku em dikarin behsa Mela ‘Eliyê Teremaxî, Mela Yûnusê Erqetînî, Şêx Muhemedê Qutib, Mela Haşîmê Miksî bikin. Helbet ji bilî wan aliman em wisa bawer dikin ku gelekên din jî derketine lê ji ber kêmasiya belge name û qeydan em nikarin vî îdiaya xwe piştrast bikin. Digel wan aliman, gelek edîb û şair jî ji Miksê derketine ku serê pêşîn em dikarin navê Feqiyê Teyran bidin. Herweha di serdema mîrektiyên de em rastî şairekî katib tîn ku ew jî Weda‘î ye. Piştî hilweşandina mîrektiyên jî li Miksê çanda edebiyatê dom kiriye ku em rastî Laxer, Beyaz, Hemzeyê Miksî tîn. Piştî serdema Osmanî jî şairên wek Mîrê Zirav, Nacî Orhan û Îbrahîm Sunkur ew kultur domandine. Em dîsa dikarin navên Seyîd Şefîq Ervasî û Seyîd Evdilahê Ervasî bikin ku ji malbata Ervasiyên in lê li derveyê Miksê mezin bûne. Herweha gava ku em ji çarçoveya teng a Miksê derdikevin û li herêma Nemiran dinêrin, hingê dibînin ku gelek edîb û şairên din ji wir derketine ku em dikarin behsa Mela Huseynê Bateyî, Axayokê Bêdarî û Silêmanê Hîzanî bikin. Herweha di sedsala bîstana de Şêx Muşerref Xunokî, Şêx Muhemed Nûrî, Eyyuhe’l-Weled, Şêx Munewwer û Şêx Hemdul-lah jî di edebiyata kurdî ya tesewifî de cihekî girîng girtine. Gava ku em bi gîştî li wan şairan dinêrin em dibînin ku ji çar erkanên edebiyata kurdî ya klasîk du hebên wan ji wê herêmê derketine ku yek ji wan Feqiyê Teyran e û yê din jî Melayê Bateyî ye. Lewma bi gîştî herêma Nemiran, bi taybetî jî devera Miksê, di edebiyata kurdî ya klasîk de ji aliyê edebî ve navendeke pir muhîm e.

Miks û dora wê bi çiyayên asê dorpêçkirî ye, lewma jî ji herêmên din veqetiyaye û bûye hewzeyeke girtî. Bi taybetî ji ber bilindbûna çiyayên dorê destûr nade ku şeş-heft mehan tîkiliya wê bi bajarên din re çêbibe. Vê girtîbûna hewzeya Miksê, bi awayekî rengê xwe daye xwarin û vexwarin, cil û berg, şîn û şahî, kişik û listikên din, çîrok, destan û metelokên vî herêmê û ev herêm ji cîran û derdorên xwe veqetandiye, kiriye ku di nav xwe de kultureke xweser pêk bîne. Lê dîsa jî bi mîmariyên xwe taybet, bazirganiya wir, neqîşandina kevir, dar, dîwar û hunerên din nîşanî me dide ku li Miksê kultureke bajarîbûnê çêbûye. Ji bilî van, medrese û tekyayên vî hewzeyê hatine çêkirin, rengêkî cuda daye Miksê, ji aliyê dîn û tesewifê ve bi sedan salan tesîreke mezin li xelkê wir kiriye. Lewma em vî yekê di nasnavê Miksê de jî dibînin ku ew jî “Qesebetu’l-Muwehhidîn” e.

Lebelê di sedsala XIX-an de bi navendîbûna Osmanî re mîrektî ji holê rabûn û lewma jî sazî û dezgehên curbicur ên mîrektiyên bêyî piştgiri nema karîn xwe îdame bikin. Ji ber vî yekê jî ji aliyê ilmî, zanistî, tesewifî û edebî ve paşde man. Lê tevî vî atmosfera neyînî, li Miksê kultur û muktesebata ilmî, tesewifî û edebî dom kir. Bi damezirandina komarê re, bi qanûnên li hember tekyaya û medreseyê re, bi avakirin û veguhestina navendên nû re bêxwedî ma û ji rewacê ket wekî Bazîd, Silîva, Cizîr, Colemêrg, Hîzan û bajarên din.

Çavkanî

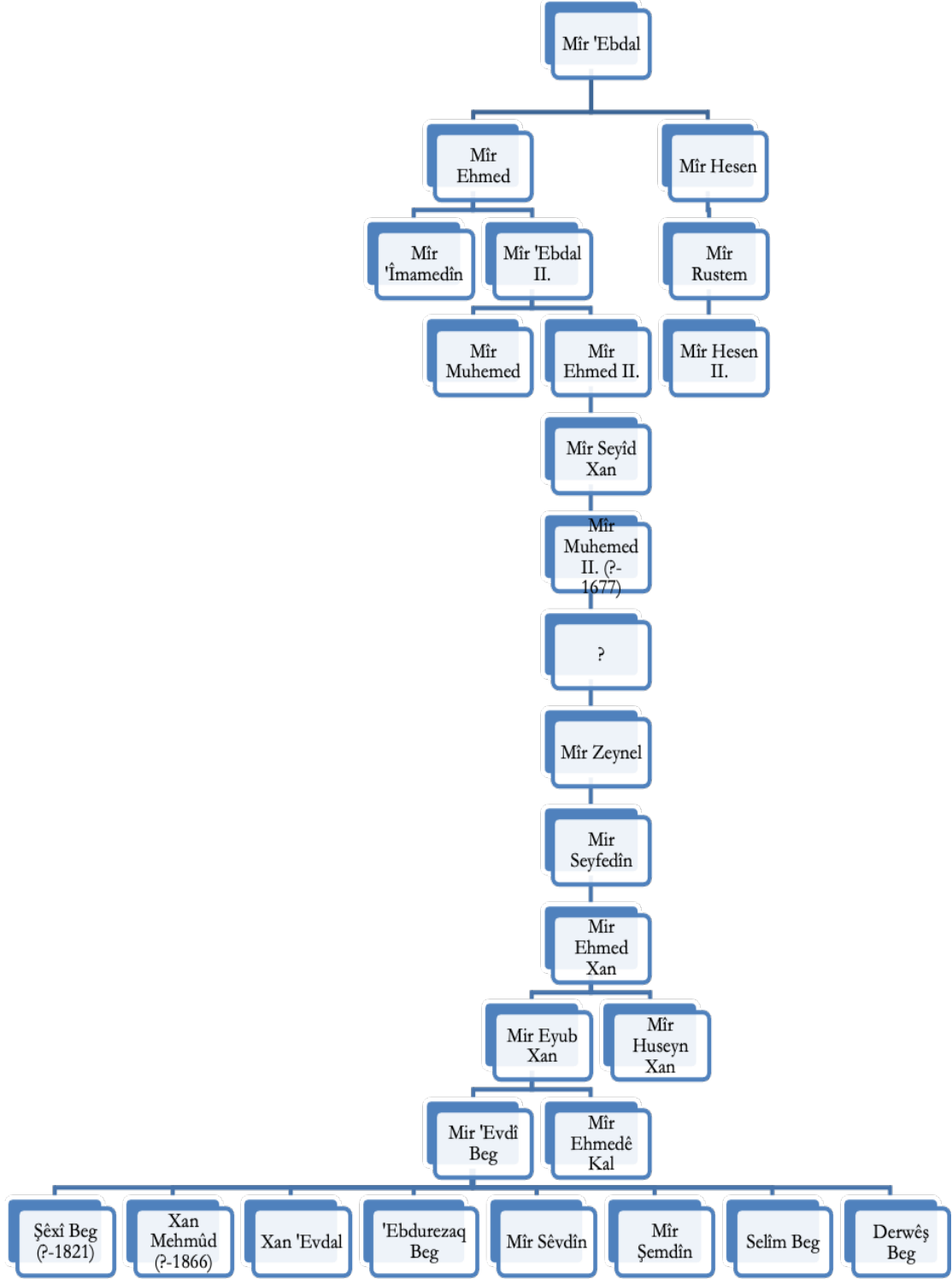
- Abdulmajid Mahmoud, N. (2015). *Ali Teramâhî'nin "Kitâbu's-Sarfi'l-Arabî bi'l-Lisâni'l-Kurdî" İsimli Eserinin İncelemesi*. Teza Masterê. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Abdurrahman. (1335). *Bediüzzeman'ın Tarihçe-i Hayatı*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Acar, H. (2016). Di Edebiyata Kurdî ya Klasik de Farisînûsî: Nimûneya Weda'î. *e-Şarkiyat*, Nisan-2016, c. 8, j. 1 (15). 297-326.
- Adak, A., Baluken, Y. & Acar, H. (2014). Gora Feqiyê Teyran, *Nûbihar Akademi*, c. 1, j. 1, 111-120.
- Alakom, R. (2013). Begê Began Muhtila Begê Moksî. *Kovara Dîrok War*. Payîz 2. 62-72.
- Arvas, S. B. (2008). *Bani-i Arvas Seyyid Muhammed Kutub Neseb ve Nesli*. Ankara: Meyil Ofset.
- Arvas, N. (2013). Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Etkileri. *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medrese (Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (c. I). Fikret Gedikli (Ed.). Konya: Muş Alparslan Üniversitesi. 481-493.
- Aydeniz, V. (2000). *Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi Hamza*. İstanbul: Kent Işıkları.
- Aydeniz, V. (2013). *Seyyid Şefik Arvasi*. İstanbul: Nûbihar.
- Aykaç, Y. (2020). *Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)*. Teza Doktorayê. Diyarbakir: Zanîngeha Dicle Enstitüya Zanistên Civakî.
- Bazîdî, M. M. (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî*. Ziya Avcı (Amd.). İstanbul: Lis.
- Berwarî, M. E. (2020). *Dehdehê Evîne (Ne't)*. Y. Aykaç û H. Taşkın (Amd.). Wan: Lorya.
- Celîl, O. û Celîl C. (1978). *Zargotina Kurda II*. Moskova: Naûka.
- Çelebi, Evliyâ (2000) *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (c. IV), Yücel Dağlı û Seyit Ali Kahraman (Amd.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Çelik, M. (2015). *'Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiyeya Mela Mehmûde Bazîdî*. Teza Masterê. Mardin: Zanîngeha Mardin Artuklu Enstitüya Zimanên Zindî.
- Çiçek, M. H. (2009), *Şark Medreselerinin Serencâmı*, İstanbul: Beyan.
- Demirkent, I. (1992). Bizans. *DİA*. (c. VI. 230-244.)
- Dêreşî, S. (2012). *Dîwana Weda'î*, İstanbul: Nûbihar.
- Doskî, T. Î. (2011). *Parçeyek ji Dîwana Laxerî*. Duhok: Xanî.
- Doskî, T. Î. (2013). Axayokê Bêdarî Şa'irê Rexnegir. *Nûpelda*. Payîz 14. 44-47.
- Gül, A. û Özdemir, A. R. (2013). *Yer Adlarını İade Etmek mi, 'Kürdistan'a Sınır Çizmek mi?* Özel Rapor. (No: 18). Ankara: 21. Yüzyıl Enstitüsü.
- Hakan, S. (2002). *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İstanbul: Pêri.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*. Mehmet Moralı (Wer.). İstanbul: Metis.
- Hîzanî, S. (1759/2013). *Yûsuf û Zuleyxa*. Ayhan Geverî (Amd.). İstanbul: Nûbihar.
- İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*. İstanbul: MEB.
- Karayan, S. Y. (2016). Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*. Richard G. Hovannias (Ed.). İstanbul: Aras.
- Kaya, H. (2019). *Dîwana Şêx Muhemmed Nûrî (Metn û Lêkolîn)*. Teza Masterê. Zanîngeha Van YYÜ Enstitüya Zimanên Zindî, Wan.

- Kılıç, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van*. Van: Van Belediyesi.
- Leezenberg, M. (2014). Elî Teremaxî and Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan. *Routledge Iranian Studies*, 47: 5, 713-733.
- Marciak, M. (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West (Impact of Empire)*. Leiden: Brill.
- Masatlı, M. (2003). *Bahçesaray Adında Bir Gezegen*. İstanbul: Çekül.
- Mills, C. W. (2016). *Sosyolojik Tahayyül*. Ömer Küçük (Wer.). İstanbul: Hil.
- Narozî, E. (1996). "Pêşgotin". (di nav de) Mele Yünisê Helqetînî. *Terkib û Zurûf*. Emin Narozî (Amd.). Stockholm: Sara.
- Orbelî, İ. A. (2011). *Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane*. Têmûrê Xelil (Wer.). Sinan Hakan (Haz.). İstanbul: Nûbihar.
- Qeredaxî, M. E. (1998). *Bojûndenewey Mêjûy Zanayani Kurd*. (c. I). Bexda: Wemîd.
- Qutib, M. (2019). *Tibba Mela Muhemedê Ervasî*. Mela Birhanê Tarîni (Amd.). İstanbul: Dara.
- Sadinî, M. X. (2016). *Mela Huseynê Bateyî Jiyân, Berhem û Helbestên Wî*. İstanbul: Nûbihar.
- Sami, Şemseddin. (1316/1898). *Kamusu 'l-A'lam Tarih ve Coğrafya Luğatı*. (c. 6). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabrîz, Through Kurdistan, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. Vol. 8, 54-101.
- Sunkur, İ. (2011). *Sorgul*. İstanbul: Nûbihar.
- Sunkur, İ. (2013). Weda'î Kî ye?. *Kovara Dîrok War*. Payîz 2. 73-81.
- Şeref Xan b. Şemseddin Bedlîsî. (1276/1860). *Şerefname*. (c. I). V. Veliaminof Zernof (Ed.). St. Petersburg.
- Talay, A. (1998). *Bizim Eller Van*. (çap II). Ankara: Van Belediyesi.
- Tarîni, M. B. (2011). *Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me*, Ankara: Lîs.
- Taşkın, H. (2016). Mela Haşimê Miksî û Dîtina Terîqu'n-Necata Wî. *Nûbihar*. Payîz 137. 66-71.
- Taşkın, H. (2017). Nivîsteka Medreseya Mîr Hesenê Welî. *Nûbihar Akademî*. c. 2, h. 8. 141-148.
- Taşkın, H. (2018). Qewlê Feqiyê Teyran û Sînem Xanê. *Nûbihar*. Zivistan 142. 72-76.
- Taşkın, H. (2020). Seyîd Abdullah Arvasî/Dilbirin û Dîwana Wî. *Nûbihar*. Payîz 153. 68-74.
- Taşkın, H. û Yeşilçınar, F. (2022). Jiyannameya Mîrê Zirav. (di nav de) *Dîwana Mîrê Zirav*, Nûbihar. (pirtûka çapnebûyî).
- Teremaxî, Mela Eliyê (2016). *Tesrîfa Teremaxî*. Merdan Newayî (Metn û Analîz). İstanbul: Nûbihar.
- Teyran, F. (2014). *Divan ∞ Dîwan*. (c. I). Kadri Yıldırım (Amd.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- van Koningsveld P. S. û al-Samarrai, Q. (1978). *Arabic Manuscripts, Localities and Dates in Arabic Manuscripts*, Leiden: Brill.
- Yıldırım, K. (2018). *Kürt Medreseleri ve Alimler*. (c. I). İstanbul: Avesta.
- Yûsuf Ziyaeddin Paşa. (1310). *el-Hediyetu'l-Hamidiye fî Luxeti'l-Kurdiye*. İstanbul: Dersaadet Şirketi Mürettebiye Matbaası.
- Yûsuf, A. (1988). *Şairên Klasik ên Kurd*. Uppsala: Jîna Nû.

Arşiv û Malperên Online

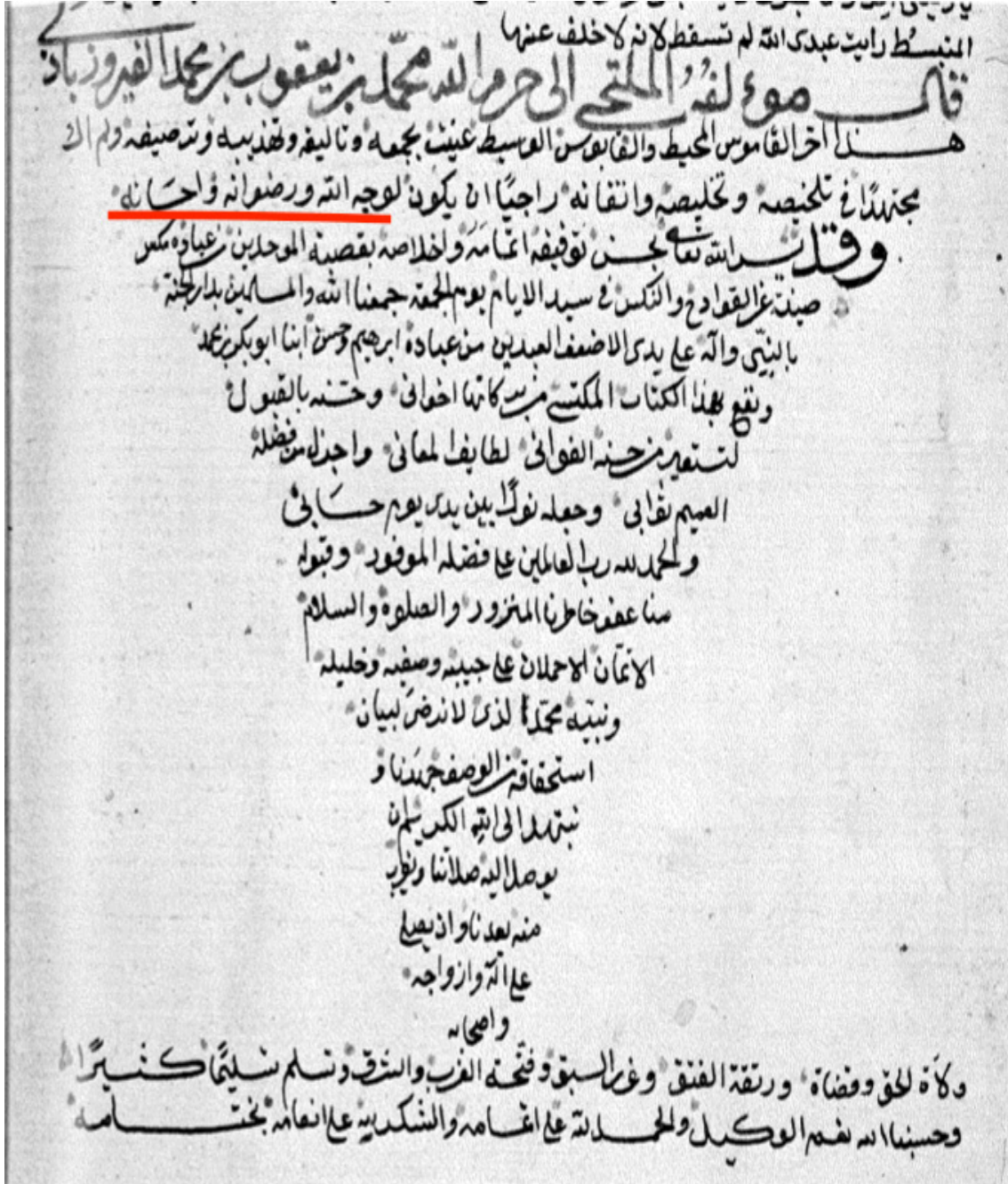
- Molla Resûl Zekî, İstanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955.
- Molla Yûnus Erqetînî, Şerhu'l-Ewamil, Ankara Millî Kütüphanesi, Yazmalar, No: A. 6739.
- Molla Yûnus Erqetînî, Şerhu'z-Zurûf, Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 4992/3.
- Pira Sor salên 1990an. <http://www.bahcesaray.gov.tr/kirmizi-kopru1> (10.11.2021).
- Sikke no: 1. http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157. (09.08.2017).
- Sikke no: 2. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55404> (09.08.2017).
- Sikke no: 3. http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926_i15117582 (09.08.2017).
- Sikke no: 4. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=66678> (09.08.2017).
- Verheij, J. Müküs/Moks (Bahçesaray) Beyleri (1830-1900). <https://www.youtube.com/watch?v=JNTMgXae11Y> (01.02.2022).
- Wêneya gravura kela Xoşebê, Robert Clive. (1852). <https://historyarchive.org/works/books/sketches-between-the-persian-gulf-and-the-black-sea-1852> (01.11.2021).
- Wêneya gravura kela Xoşebê. Thomas Félix. (1847). https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas_victor-place_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan_1853 (03.11.2021).
- Weneyên Pira Sor, Mutîulah Begê Miksê, Sûka Miksê û Xaniyê Mîr Mutîulah. (Arşîva taybet a Rohat Alakom).

Pêvek 1: Şecereya mîrên Miksê

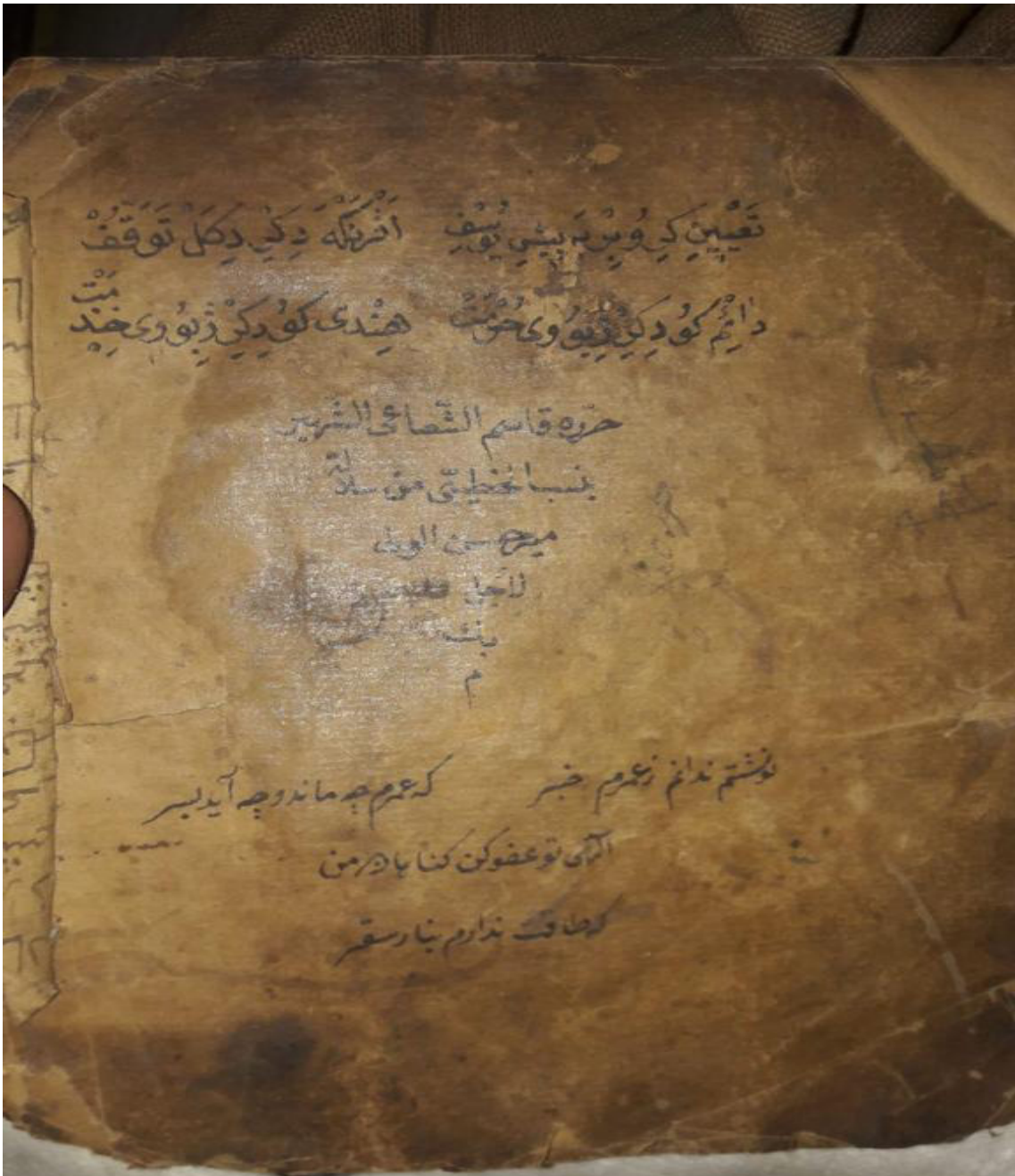
Şecereya Mîrên Miksê (Çavkanî: Şeref Xan, 1860; Hakan, 2002; Dêreşî, 2013).

Pêvek 2: Destnivîsên ku li Miksê îstînsax bûne

Destnivîs 1: Ferhenga “el-Qamûs al-Muhîw we’l-Qabûs el-Wasît” bi navê Îbrahîm û Hesên, ji aliyê du birayan ve li Miksê hatiye îstînsaxkirin. Di qîsma temmeta vê nusxeyê de sifeta vî bajarî bi awayekî eşkere weha hatiye nivîsîn: “Qesebetu’l-Muwehhidîn Muks” [قصة الموحدين من عباده مكس صينت عن]. (van Koningsveld û al-Samarrai, 1978: 22-23)²¹.

21 Ji bo vê belgenamêyê spasiya xwe ji Dr. Yusuf Baluken re dikim.

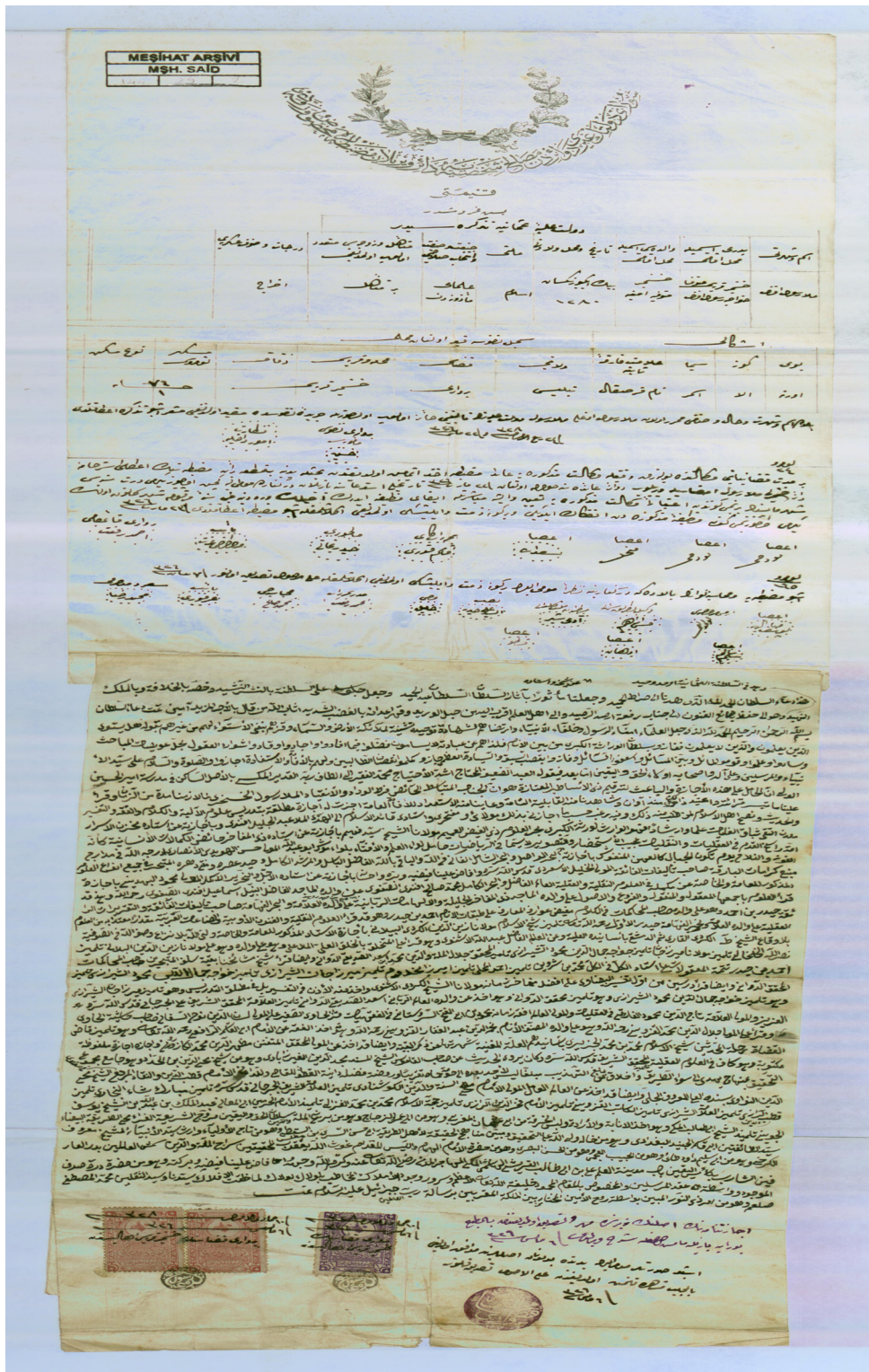

Destnivîs 2: Nimûneyeke ji destxeta mesnewiya Yûsuf û Zuleyxa ye bi zimanê kurdî. Ev mesnewî li Miksê hatiye îstînsaxkirin ku di qîsma temmetê de weha hatiye nivîsîn:

حرره قاسم الشقاغي الشهير بنسب الخطيبي من سلالة مير حسن الولي لأجل ؟ بك

Bi kurdî: Qasim Şiqaxî ji malbata Xetibî yê ji neseba Mîr Hesenê Welî ev nusxe nivîsî ji bo [?] Beg.²²

22 (Ji bo vê belgeyê spasiya xwe ji Mela Birhanê Tarînî re dikim).

Destnivis 3: İcazenameya Mela Resûl. 10 Cemaziye'l-Evvel 1328 (20ê Gulanê, 1910), (İstanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955)

Pêvek 3: Çend wêneyên kevn ên Miksê û derdora wê

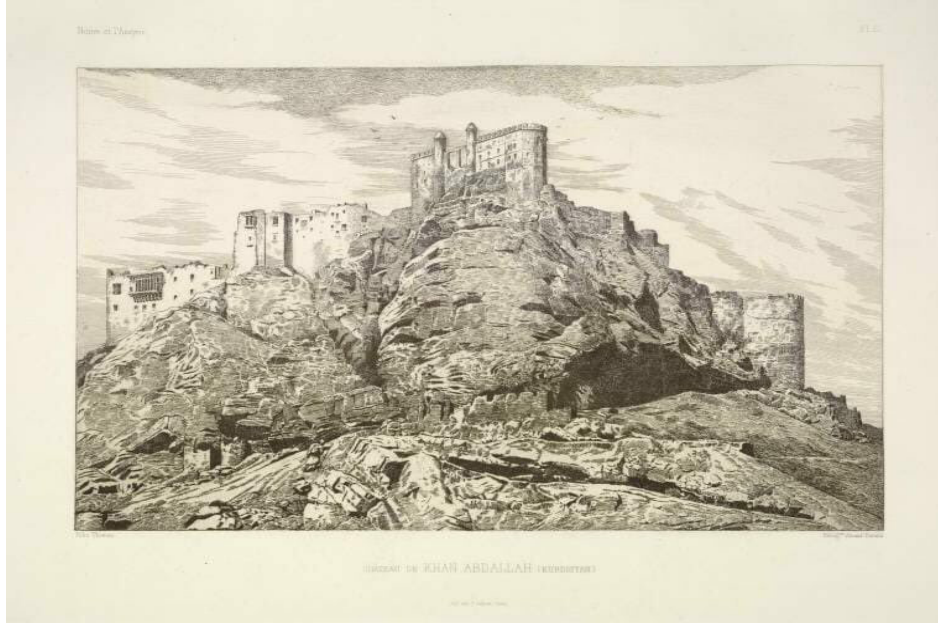

Wêne 1: Pira Sor li Miksê (ji kitêba Îosif Orbeli (1982), Фольклор и быт Мокса [Li Miksê Folklor û Jiyana Rojane], Moskow: Nauka²³)

Wêne 2: Pira Sor salên 1990î (Çavkanî: <http://www.bahcesaray.gov.tr/kirmizi-kopru1>)

23 Spasiya xwe ji mamoste Rohat Alakom dikim ku wî wêneyên taybet ên Miksê (wêne no: 1, 5, 6, 7, 8) bi min re parve kirin.

Wêne 3: Kela Xoşebê ku demekê paytextiya mîrekiya Miksê kiriye. Ev gravur bi destê T. Félix ve hatiye çêkirin ku di binê vê de weha dinivîse: 1847. Khan Abdallah (Kurdistan). (Çavkanî: https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas_victor-place_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan_1853).

Wêne 4: Kela Xoşebê. Bi destê Robert Clive (1725-1775) ve hatiye çêkirin û di sala 1852an de xebatên wî wek kitêb li Londonê çap bûye. (Çavkanî: <https://historyarchive.org/works/books/sketches-between-the-persian-gulf-and-the-black-sea-1852>).

Wêne 5: Mîr Mutîulah Begê Miksî (kesê ku li pêş û ortê rûniştiye).

Wêne 6: Cil û bergên ermenîyekî ji Miksê di serê sedsala XXan de.

Wêne 7: Sûka Miksê di Serdema Mutûulah Beg de. Sal 1910. (Foto: H. Magakyan, Arşîva Muzeya Neteweyî ya Ermenistanê)

Wêne 8: Xaniyê Mutûulah Begê Miksê (Xaniyê bi tena serê xwe)

Wêne 9: Mizgefta Sor a Miksê (ji derve û hundir) (Foto: Yakup Aykaç, 2017)

Wêne 10: Çend kêl û gorên neqîşkirî li goristana nav Miksê | Merqeda Feqiyê Teyran li gundê Şandîsê (Hîzan) (wêneya binî) (Foto: Yakup Aykaç, 2017)

Pêvek 4: Sikkeyên ku li ser navên sultanên li Miksê hatine çapkirin

Sikke no 1: Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Yavuz Sultan Selîm (1512-1520) li Miksê di sala 922/1516-1517an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157)

Sikke no 2: Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Yavuz Sultan Selîm (1512-1520) li Miksê di sala 922/1516-1517an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55404>)

Sikke no 3: Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Kanûnî Sultan Suleyman (1520-1566) li Miksê di sala 926/1520an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926_i15117582)

Sikke no 4: Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Kanûnî Sultan Suleyman (1520-1566) li Miksê di sala 926/1520an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=66678>)

KÜRTÇE ROMANIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Güneş KAN - Hacı ÖNEN

ÖZ

Kürtçe roman, birçok bakımdan dünya roman tarihi içinde çok özel bir yer tutmaktadır. Ortaya çıkış serüveni, bir tradisyona dönüşme çabaları, ortaya çıktığı coğrafyalar bakımından parçalı ve dağınık bir durum göstermesi gibi sebepler Kürtçe romanı kendine has bir örnek haline getirmektedir. Kürtçe roman, Batı romanı gibi toplumsal ve düşünsel değişimlerin bir sonucu şeklinde ortaya çıkmamıştır. Keza büyük imparatorluklardan ulus devletlere geçiş yapan Türk, Fars, Arap gibi Ortadoğu uluslarında roman yazılma dinamikleriyle de açıklanamaz. Kürtçe roman, anayurdundan çok uzak bir yerde, Sovyetler Birliği'nin azınlıklara yönelik ideolojik yaklaşımı çerçevesinde ilk örneklerini vermiştir. Daha sonra anayurduna dönmüş, ama burada Kürtlerin siyasi durumuna paralel biçimde parçalı ve dağınık bir mevcudiyet göstermiştir. Sovyetler Birliği örneğine benzer biçimde İsveç de Kürtçe roman yazımı için özel sürgün mekânlarından biri olmuştur. Diğer taraftan Kürtçe roman doğduğundan beri ontolojik bağlamda tartışmalı bir alan olmuştur. Kürtçe romanın varlığının sorgulandığı bu tartışma 1990'lara kadar çok yoğun bir seyir izlemekle beraber 2000'lere doğru dozu azalmıştır. Bu tartışmanın en büyük sebebi, anı, biyografî, deneme, karalama, yaşanmış gerçeklik gibi Kürtçe yazılmış yazıların roman adı altında yayımlanmasıydı. Ayrıca yayıncıların yayınladıkları

Güneş KAN, Arş. Gör.,
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Yaşayan Diller Enstitüsü,
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı,
e-mail: rojxun@hotmail.com,
ORCID: 0000-0002-7097-6047.

Hacı ÖNEN, Doç. Dr.
Dicle Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
e-mail: hacionen@dicle.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-9528-0209

Article Type/Makale Türü:
Research Article/Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 11.12.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 24.12.2021
Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022
Doi: 10.35859/jms.2022.1035572

Reviewing and Plagiarism:
This article has been reviewed by at least two
anonym reviewers and scanned by *intihal.net*
plagiarism website.

Citation/Atrf:
Kan G. ve Önen, H. (2022). Kürtçe Romanın
Doğuşu ve Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme,
The Journal of Mesopotamian Studies, 7 (1),
103-127,
DOI: 10.35859/jms.2022.1035572

1 Bu makale, yazarın "Kürtçe Romanda Anlatıcı Perspektif ve Söylem" isimli yayımlanmış doktora tezinden elde edilmiştir.

eserlerin teknik yetersizliklerini çoğunlukla göz ardı etmeleri idi. Günümüzde Kürtçe roman, ontolojik bir tartışma alanından kesin olarak çıkmış ve varlığı inkâr edilemez bir olgu haline gelmiştir. Diğer taraftan farklı coğrafyalarda yazılmasına rağmen yazarlar, edebiyat araştırmacıları ve okurlar tarafından Kürtçe romanı bütünlüklü bir fenomen olarak ele alma çabası görünmektedir. Son olarak da belirtmek gerekir ki Kürtçe roman, 1990'lardan günümüze doğru teknik bakımdan son derece yetkin bir seviyeye ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürtçe Roman, Kürtçe Romanın Ortaya Çıkışı, Kürtçe Romanın Mekânları, Tradisyon, Teknik.

Nirxandinek Derbarê Derketin û Geşedana Romana Kurdî De

KURTE

Romana kurdî, ji gelek aliyan ve di dîroka romana cîhanê de xwedî cihekî gelek taybet e. Sedemên wek serboriya derketina wê, hewildanên çêkirina tradîsyonekê, ji aliyê cografyayên ku jê derketî nîmandina rewşeke perçeyî û belawela romana kurdî dike mînakeke xwemal. Romana kurdî, wek romana Rojava di encama guherînên civakî û fikrî dernehatiye. Her wiha ew nikare bi dînamîkên nivîsîna romanê ya netewên Rojhilata Navîn ên wek tirk, ereb û farisan bê şîrovekirin ku ji împaratoriyan mezîna veguheriyane netewe dewletan. Mînakên ewil ên romana kurdî, li cihekî gelek ji welêt dût, di çarçoveya nêzîktêdayîna îdeolojîk a Yekîtiya Sovyetan a bo kêmayetîyan de tîn dayîn. Dû re ew veguheriyaye welatê xwe, lê li wir paralelî rewşa kurdan a siyasî rewşeke perçeyî û belawela rapêş kiriye. Mîna mînaka Yekîtiya Sovyetan Swêd jî yek ji mekanên taybet ên sirgûnê ye bo nivîsîna romana kurdî. Li aliyê din, ji derketina romana kurdî pê ve di peywenda ontolojîk de ew bûye qadeke binîqaş. Ev nîqasha ku derbarê hebûn û nebûna romana kurdî de bû, ligel ku heya 1990î pir gur bû ber bi 2000an sist bûye. Sedema herî mezîna a vê nîqashê, di bin navê romanê de çapkirina nivîsên kurdî bû yên wek bîranîn, jînenîgarî, ceribandî, gelale, serborî û hwd. Her wiha sedemek jî ew bû ku weşangeran bi pîranî kêmasiyên teknîkî yên berhemana diavêtin pişt guhê xwe. Di roja îroyîn de romana kurdî, bi temamî ji qadeke binîqaş derketiye û bûye fenomenek ku hebûna wê nikare bê înkarkirin. Li aliyê din, nivîskar, vekolerên wêjeyê û xwîner, ligel rewşa wê ya belawela, pîrzaravayî û pîrelfabeyî dixwazin romana kurdî wek fenomeneke hevgirtî binirxînin. Herî dawîn divê bê gotin romana kurdî, ji 1990î ta roja îroyîn ji aliyê teknîkî ve xwe gihandiye asteke gelek bilind.

Peyvên Sereke: Romana Kurdî, Derketina Romana Kurdî, Mekanên Romana Kurdî, Tradîsyon, Teknik.

An Evaluation on Emergence and Development of Kurdish Novel

ABSTRACT

The Kurdish novel take very special place in history of the world novel in many respects. It shows a fragmented and scattered situation in terms of adventure of its emergence, efforts to become a tradition and place of emergence. And this makes the Kurdish novel a unique example. Unlike the Western novel, the Kurdish novel didn't emerge as result of social and intellectual changes. Likewise, this

cannot be explained by the dynamics of the novel writing in Middle Eastern nations such as Turks, Persians and Arabs, who transitioned from great empires to nation-states. The Kurdish novel brought its first examples forth within the framework of the Soviet Union's ideological approach towards minorities, in a place far from its homeland. It later returned to its homeland, yet here it become apparent as fragmented and scattered parallel to the political situation of Kurds. Similar to the example of the Soviet Union, Sweden has also been one of the special exile space for writing Kurdish novels. On the other hand, the Kurdish novel has been a binary in the ontological context since its emergence. Although this binary, in which the existence of the Kurdish novel was questioned, followed a very intense course until the 1990s, it decreased towards the 2000s. The main reason for the discussion was that the articles written in Kurdish, such as memories, biographies, essays, scribbles and lived realities were published under the name novel. Besides, it was the fact that publishers more often ignored the technical inadequacies of the writings they published. Today, the Kurdish novel has definitively pass out from an ontological discussion area and its existence has become an undeniable phenomenon. On the other hand, despite the fact that it was written in different geographies, there seems the effort by writers, literature researches and readers to consider the Kurdish novel as a complete phenomenon. Finally, it should be noted that the Kurdish novel has reached a technically competent level from the 1990s to the present.

Keywords: Kurdish Novel, Emergence of Kurdish Novel, Spaces of Kurdish Novel, Tradition, Technique.

EXTENDED SUMMARY

As all other fields related to Kurds, the Kurdish novel has been the subject of discussion from the beginning to the present. The Kurdish novel come into existence on the platform of discussion in parallel with the historical, cultural and socio-political situation of the Kurds. Therefore, the Kurdish novel has been studied mostly in political and sociological contexts, its aesthetic aspect has often been overlooked. There are some fundamental problems in the field of Kurdish novel. These are: external and internal factors that delay the emergence of the Kurdish novel and prevent it from developing in a regular period; the question of whether the Kurdish novel should be considered within the scope of minör literature or within the scope of a national literature; the question of what kind of criteria should be used to define and categorize it and how practical any criteria is.

The first point that every researcher who studying on the Kurdish novel will notice is the fragmented, scattered, non-continuous and disintegrative structure of Kurdish novel. To put it more clearly, different and distinct answers can be given to the question of "What is a Kurdish novel?" This situation impress researchers very hard and prevents them from accomplish a entire, comprehensive and satisfactory research. The situation in question is related to the geographical and lingual contentof Kurdish novel. What space should come to mind when we say Kurdish novel? Is it a novel written in any part of Kurdistan such as Iraq, Iran, Syria or Turkey, or is it a novel written in the diaspora? From a different viewpoint, which exactly does Kurdish novel correspond to the Sorani, Kurmanji or Kirmancki dialects? How and where did the Kurdish novel emergence? What line of development did it follow? With what kind of dynamics and motivations did it emergence? What spaces did it settle in? What

kind of effects did the Hawar Ekol have on the Kurdish novel? Do the other Kurdish newspapers and journals have any role in development of the Kurdish novel? In this article, we will try to find answers to questions like those.

This study aims to carry out a general evaluation about the Kurdish novel. First, the categorization problem, which makes studying on Kurdish novels tedious, will be mentioned. The factors that make the categorization of the Kurdish novel problematic will be addressed. and it will be explained what kind of categorizations previous researchers used. Immediately afterwards, it will be stated that what kind of method this study follows in categorizing the Kurdish novel. After that, when, where and under what sort conditions the Kurdish novel emerged will be examined. In the next phase, the emergence and development of the Kurdish novel in different spaces where it is written will be handled separately. While considering the different spaces where the Kurdish novel was written, chronological categorization will be followed in general terms. Particular put will be emphasis on the contribution of the Hawar Ekol, where not a single novel has been written, to the writing of Kurdish novels. Besides, the role of other Kurdish newspapers, journals, institutions, if any, in the educating of Kurdish novel writers will be examined.

Giriş

Kürtlerle ilgili diğer bütün alanlarda olduğu gibi Kürtçe roman konuşulmaya başlandığı günden bugüne tartışma konusu olmuştur. Kürtçe roman; Kürtlerin tarihsel, kültürel, sosyo-politik durumlarına paralel bir biçimde tartışma düzleminde varlık gösterir. Bu yüzdendir ki Kürtçe roman, şimdiye kadar yapıtların gerektirdiği ölçüde çoğunlukla siyasi ve sosyolojik bağlamlarda incelenmiş fakat çoğunlukla estetik yönü göz ardı edilmiştir. Kürtçe romanın doğuşunu geciktiren ve düzgün bir periyotta gelişmesini engelleyen dışsal ve içsel etkenler; minör edebiyat kapsamında bir ulusal edebiyat ürünü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği²; tanımlanması ve kategorileştirilmesinin ne tür kriterlere göre yapılması gerektiği ve herhangi bir kriterin ne kadar elverişli olduğu gibi konular en dikkat çeken ve daha da uzun süre devam edeceğe benzer temel sorunsal noktalara işaret eder.

Alanla ilgili araştırma yapan her araştırmacının ilk fark edeceği husus, Kürtçe romanın parçalı, dağınık, kesintili, süreksiz ve bütünlükten uzak yapısıdır. Daha açık bir ifadeyle “Kürtçe roman nedir?” sorusuna verilen birbirinden ayrı ve bağımsız cevaplar, aynı zamanda araştırmacıları epey zorlayan ve bütünlüklü, kapsamlı, tatmin edici bir araştırmaya engel olan etmenlerdir. Söz konusu durum Kürtçe romanın hem coğrafik hem de dilsel kapsamı ya da kapsamazlığı ile ilgilidir. Kürtçe roman deyince Kürdistan’ın Irak, İran, Suriye ve Türkiye gibi herhangi bir bölümünde yazılan roman mı ya da bunların dışında diasporada yazılan roman mı anlaşılmalı? Başka bir açıdan Kürtçe roman, Soranî,

2 Arapça, Farsça, Türkçe gibi Kürtler’in yaşadığı ulus devletlerin dili ile yazan Kürt yazarların minör edebiyat kapsamında ayrı bir kategori olarak Kürt edebiyatına dâhil edilip edilemeyeceği veya sadece Kürt diliyle yazılan ürünlerin mi Kürt edebiyatı olarak kabul edilmesi gerektiği yönündeki tartışmalar, Kürt edebiyatı ve romanıyla ilgilenen birçok araştırmacının kafasını meşgul etmiştir. Bu yönde kapsamlı bir okuma için Bkz. Ali Chooqee Eedo, “Are Novels Written by Kurdish Novelists in Arabic, Persian and Turkish Considered Kurdish Products in Terms of Content?”, *International Journal of Kurdish Studies* içinde, 1(2), s. 28-34. ; Seren Üstündağ, *At The Intersection Of Center And Periphery: Kurdish Language In The Turkis Monolingual Sphere*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, İhsan Doğramacı Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara, 2019. s. 4-10.; Remezan Alan, *Bendname li ser Ruhê Edebiyatekê*, Avesta, İstanbul, 2009, s. 61-80. Bizim bu konudaki fikrimiz, minör edebiyatın söz konusu ulus devletlerin edebiyat alanıyla ilgili olduğudur. Dolayısıyla Kürt edebiyatı üzerine çalışanlardan ziyade Arap, Türk ve Fars edebiyat araştırmacılarının bu konuyu değerlendirmeleri, dilleriyle yazan azınlık yazarları nasıl konumlandırmalarına karar vermeleri gerekir.

Kurmancî veya Kirmanckî diyalektlerinden tam olarak hangisine denk gelmektedir? Kürtçe romanla ilgili çalışmaların, bütünlüklü değerlendirmelerin önünü kesen bu karışıklık hem dışsal hem de içsel engellerin bir sonucudur.

Bu çalışma, Kürtçe roman hakkında genel bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. İlk olarak Kürtçe roman üzerinde çalışmayı meşakkatli hale getiren sınıflandırma sorununa değinilecektir. Kürtçe romanı sınıflandırmayı problematik hale getiren sebeplere değinilecek ve daha önceki araştırmacıların ne tür sınıflandırma yöntemlerini baz aldıklarından söz edilecektir. Akabinde bu çalışmanın Kürtçe romanı sınıflandırma konusunda ne tür bir yöntem izlediği belirtilecektir. Daha sonra Kürtçe romanın ne zaman, nerede, ne tür koşullarda ortaya çıktığı irdelenecektir. Bir sonraki aşamada ise Kürtçe romanın yazıldığı farklı mekânlar, genel hatlarıyla kronolojik sınıflandırmaya uyularak ayrı ayrı ele alınacaktır. Tek bir romanın dahi yazılmadığı Hawar Ekolü'nün Kürtçe roman yazımına katkısı üzerinde ise özellikle durulacaktır. Ayrıca, başka Kürtçe gazete, dergi ve kurumların, eğer varsa, Kürtçe roman yazarı yetiştirmesindeki rolü incelenecektir.

1. Kürtçe Romanın Parçalı Durumu ve İzlenebilecek Sınıflandırma Metotları

Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kürdistan coğrafyası birbirine komşu dört ulus devlet arasında paylaşılmıştır. Kürtler zorunlu olarak aralarında paylaşıldıkları Irak, İran, Suriye, Türkiye devletlerinin farklı politikalarına maruz kalmış ve diğer birçok şeyin yanı sıra Kürt edebiyatı da bu devletlerin kendileriyle ilgili farklı politikaları doğrultusunda şekillenmiştir. Bunun sonucu olarak Kürtlerle ilgili her şey gibi Kürt edebiyatı ve romanı da en az dörde bölünür. Kürtçe romanın coğrafik olarak parçalı bir görünüş sergilemesinin temel sebeplerinden biri, Kürtlerin egemenliği altında yaşadığı devletlerin Kürtlerle ilgili farklı politik, sosyal, kültürel ve eğitimsel politikalarının Kürtçe romana yansması ve ayrıca Kürt yazarlarının ayrı ayrı bu devletlerin edebiyatlarından etkilenmesidir. Bunlara Kürtlerin göç etmek zorunda olduğu Sovyet Rusya ve İsviçre gibi devletlerin diasporik topluluklara yönelik politikalarının ve edebiyatlarının Kürtçe romana etkisi eklendiğinde durum daha parçalı ve karmaşık bir hal alır. Farklı devletlerin farklı politikaları Kürtçe romanı tanımlama ve sınıflandırmaya direngen hale getiren dışsal etmenleri oluştururken, Kürtçe romanın bütünlüklü değerlendirilmesini zorlaştıran alfabe ve diyalekt farklılıkları da büyük oranda içsel etken sayılabilir. Çok alfabeli (Arap, Kiril, Latin) ve çok diyalektli (Sorani, Kurmancî, Kirmanckî) oluşu, Kürtçe romanın etkileşim alanını daraltan içsel engellerdir. Ancak alfabe ve diyalekt seçimleri büyük oranda dışsal engel de sayılabilir. Sovyetler Birliği'nin diğer bütün azınlıklar gibi Kürtleri de Kiril alfabesiyle yazmaya mecbur kılması ve bu bölgedeki Kürtlerin herhangi bir bölgedeki diğer Kürtlerle kültürel, edebi alışverişinin engellenmesi buradaki Kürtlerin ve çalışmalarının izole olmasına sebep olmuştur. Başka bir bölgede, Irak Kürdistanı'ndaki, Kürtler arasında Sorani diyalektinin kültürel ve edebi alanda kullanımı, İngiliz manda hükümeti tarafından teşvik edilerek Kurmancî'nin egemenliği kırılmış ve İngiliz politikasının başarılı olmasıyla Kürt dili iki standartlı bir dil olmuştur (Hassanpour, 2005: 190-209,255-271). Bizce Kürtçe edebiyat ve romanının önündeki en zorlayıcı engel, diyalekt ve alfabe bariyeridir. Farklı diyalektler ve alfabelerde yazılması, Kürtçe romanı birbirinden uzaklaştıran ana faktördür.

Farklı coğrafyalar, alfabeler, diyalektler ve devlet politikaları arasında bölünmüş Kürtçe romanı tanımlamak, konumlandırmak ve sınıflandırmak imkânsız olmasa da epey zahmetli bir iştir. Değin-

diğimiz ve detaylara girince belki de birçok alt sebep yüzünden Kürtçe roman, doğal olarak sınırları net ve bütünlüklü bir çalışmaya karşı koyar. Her bir sınıflandırma çabası, ister istemez başka sınıflandırmalarda öne çıkabilecek bazı yönleri göz ardı etmekle sonuçlanacaktır. Diyelim ki Kürtçe romanı coğrafya bağlamında ele alıp Türkiye’de yazılan Kürtçe romanlardan bahsedilsin. Bu durumda Kürtçe romana her biri çok önemli katkılarda bulunmuş Irak, İran, Suriye ile Kafkas ve İsveç Kürtçe romanı dışarıda bırakılacaktır. Böyle bir sınırlandırma, 1930’lu yıllardan beri varlık gösteren Kürtçe romanın yaklaşık 64 yıllık geçmişini görmezden gelip 2000’li yılların eşliğinde başlatmak anlamına gelir. Ki bu, Kürtçe romanda devasa bir boşluk bırakma ve red-i miras ile eşdeğer bir yaklaşım olur.

Peki, Kürtçe romanın incelenmesi ve kategorileştirilmesinde nasıl bir metot izlenmeli? Coğrafyaya dayalı ekoller şeklinde mi, her bir dönemi kendi içinde ortak özellikler gösteren kronolojik ulusal bir edebiyat olarak mı, yoksa Kürtçenin farklı diyalektleri bağlamında mı ele alınmalı? Bu üç metot da farklı araştırmacılar tarafından Kürtçe romanın doğuş ve gelişimini göstermek için kullanılmıştır. Ancak söz konusu metotlardan birini kullanmak, Kürtçe roman incelemelerinin önündeki engellere takılmamayı garantilemez. Az önce verilen örneğe ek olarak coğrafyayı baz alan bir metotla Irak Kürdistanı’ndaki Kürtçe romanı ele alalım. Bu tarz bir inceleme, Irak Kürdistanı’nda kullanılan diyalekt bariyerlerine takılacaktır. Bu nedenle, başarılı bir incelemede Irak Kürdistanı’nda kullanılan Soranî ve Kurmancî romanlar şeklinde alt sınıflandırmalar yapılması gerekecektir. Bundan anlaşılıyor ki dil bariyeri sadece farklı ülkelere bölünmüş Kürtler arasında değil aynı ülkedeki Kürtler için de geçerlidir. Bu bağlamda Irak Kürdistanı’nda çoğunlukla Soranî diyalektinde yazılan romanlar dışında Behdînan bölgesinde Kurmancî’nin Behdînan ağzıyla yazılan romanlar ilgi çekici bir örnek teşkil eder. Irak Kürdistanı’ndaki Kürtçe roman ile ilgili doktora çalışmasında Omar, bu bölgedeki Kürtçe romanın ihmal edildiğini ileri sürer. Behdînan bölgesindeki Kürtçe romanın, Irak Kürdistanı’nda Soranî lehçesini kullanan Kürtler tarafından diyalekt farkı yüzünden okunmadığı, Kurmancî lehçesini konuşan Türkiye ve Suriye Kürtleri tarafından da alfabe farkı nedeniyle okunmadığının altını çizer (Omar, 2016; 88-90). Bu çerçevede Behdînan bölgesi romanının büyük oranda içine kapalı ve yazıldığı bölgeyle sınırlı kalan bir roman olduğu iddia edilebilir.

Kürtçe roman, bölgesel olduğu kadar sınırların ötesindedir de. Kürtçe romanın sınırları aşan özelliği de kategorileştirme konusunda kafa karıştırıcı bir etkidir. Bu doğrultuda bazı yazar ve ürünlerini nereye konumlandırmak gerekir? Yazarın doğduğu yer mi, yaşadığı yer mi yoksa ürünlerini yayımladığı yer mi belirleyici olacaktır? Suriye Kürtlerinden olup Almanya’da yaşayan ve romanlarını Türkiye Kürdistanı’nda yayımlayan Helîm Yûsiv ve Jan Dost, konumlandırma konusundaki bu kafa karışıklığına en tipik örneklerdendir. Örnekler çoğaltılabilir, ancak kategorileştirme konusundaki kaosu ortaya koyması açısından verilen örnek yeterlidir.

Kürtçe romanı bütünlüklü bir şekilde değerlendirmek niyetinde olan bu çalışma için çok genel hatlarıyla kronolojik sınıflandırma ve yanı sıra coğrafya ve diyalekt farklılıklarının göz önünde bulundurulması, en doğru yaklaşım olacaktır. Kronoloji, coğrafya, diyalektler üzere bütün metotları bir arada kullanarak Kürtçe romanı incelemek, çok iddialı bir tavır olarak algılanabilir. Bu geniş kapsamlı bir çalışma, uzun süreli araştırma ile çok dilli ve çok alfabeli bir donanım ister ki bu, çalışmamızın sınırlarını aşar. Ancak çalışmamızın amacı; her bölge, diyalekt ve alfabedeki Kürtçe romanı

her detayıyla incelemek değil, genel hatlarıyla bütünlüklü bir resim elde edebilmektir. Bu çerçevede genel hatlarıyla değerlendirildiğinde Kürtçe romanın ortaya çıkışı, gelişim aşamaları ve günümüzdeki durumu için panoramik bir resim elde edilebileceğine inanıyoruz.

2. Kürtçe Romanın Doğuşunu Sağlayan Dinamik ve Motivasyonlar

Ne tür dinamik ve motivasyonlar Kürtçe romanın ortaya çıkışını, uzun ara verişler ve istikrarsızlığına rağmen devam edişini sağlamıştır? Her şeyden önce şunu belirtmeliyiz ki Kürtçe roman, ortaya çıkış serüveni ve var olma direnişinin arkasındaki motivasyonlar, çok diyalektli, çok alfabeli ve çok merkezli oluşu bakımından dünya edebiyatı çerçevesinde apayrı, kendine özgü bir örnektir. O yüzden Kürtçe romanın doğuşu doğrudan Batı romanının ortaya çıkışını sağlayan toplumsal ve epistemolojik değişimlerin sonuçlarıyla açıklanamaz. (Ahmadzadeh, 2015: 223). Keza Kürtçe romanın doğuşu, yıkılan devasa imparatorlukların üzerine kurulan Türk, Arap, Fars gibi Ortadoğu'nun ulus devletlerinde romanı ortaya çıkaran dinamiklerle de açıklanmaktan çok uzaktır. Batı toplumlarında büyük toplumsal ve ekonomik değişimler, bireyin ortaya çıkışı, gündelik hayat alışkanlıklarının yer değiştirmesi, kadınların boş zaman bolluğu gibi sebepler roman gibi tek oturuşta bitmeyen türlere zemin hazırlamıştır. Ortadoğu'da ise ulusal ve modern devletlerin temelleri atılırken yıkılan veya yıkılmak üzere olan imparatorluklara ait her şey genellikle reddedilir. Çağdaşlaşma peşinde koşan ve eskiye dair her şeyi gömmek isteyen ulusların, eski edebi türlerin yerine yeni türleri ve bu türlere uygun yeni bir dil çıkarılmaları gerekmektedir ki roman bu türlerin en başında gelir.³ Kürtçe roman ne Batı'daki gibi düşünsel dönüşümler, büyük ekonomik ve toplumsal değişimlerin doğal bir sonucu ne de Ortadoğu'nun yeni uluslarının eski-yeni, geri-çağdaş savaşında eski türlerin karşısına çıkarılan, Avrupa'dan ithal edilmiş bir modernleşme ürünüdür. Kürtçe romanın ortaya çıkışı, doğal bir sürecin gerektirdikleri veya Avrupa'yı örnek alan entelektüelin ulusal bilinci ve çağdaşlaşma motivasyonu ile gerçekleşmemiştir. Bu roman, kendisiyle pek de ilgisi olmayan bir ideolojinin sonucunda, kendi anavatanından uzak bir coğrafyada doğmuştur. Bolşevizm'in başarısıyla 1917'de kurulan Sovyetler Birliği'nin azınlıklara geniş kültürel, dilsel haklar tanıyan ideolojisi, Kürtçe romanın doğuşuna zemin hazırlar. İlk Kürt romanları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya kaçmak zorundan kalmış Êzdî Kürtler⁴ tarafından Sovyetler Birliği'nde devletin resmi ideolojisinin kültürel ve edebi ifadesi olan sosyalist realizm tekniğiyle yazılır. Bu romanlarda da Ortadoğu ülkeleri romanına, örneğin Türkiye, benzer biçimde eski-yeni çatışması görülür. Fakat Türk romanında görülen eski-yeni çatışması, geri kalmışlık-çağdaşlaşma, doğu-batı çerçevesinde vücut bulurken sosyalist realizmle yazılan diğer bütün romanlar gibi, bu dönem Kürtçe romandaki eski-yeni çatışması sınıfsal bir mahiyettedir. İlk Kürt romanlarında feodalite ve devrim karşılaştırılır, Sovyet ideolojisinin sağladığı nimetler övülür, adet ve töreler reddedilir, devrimci karakterler idealize edilerek öne sürülür, parti politikalarının propagandası yapılır.⁵ Sovyet Kürt yazarlarının

3 Bu konuda tipik bir örnek olan Türk romanının ortaya çıkış serüveni için Bkz. Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995.

4 1895 ve 1915 aralığında Kars, Ağrı, Bitlis, Van, Siirt gibi yerleşim yerlerindeki neredeyse bütün Êzdî Kürtler, Hamidi Alayları'nın saldırılarına uğramamak için Ermenilerle birlikte Transqafqasya'ya kaçmak zorunda kaldılar. Bkz. Flint, Aktaran: Birgül Açıkyıldız Şengül, *Ezidiler, Bir Toplumun, Kültürün ve Dinin Tarihi*, çev. Zülal Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87. Başka dönemlerde de Osmanlı Devleti'ndeki Ezdî Kürtlerin buraya kitlesel göçleri olmuştur. Êzdî Kürtler'in farklı dönemlerdeki göçleri ve sebepleri için bkz. Celilê Celil, *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, çev. Hasan Kaya, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2007.; Hêjarê Şamîl, "Sovyet Kürtleri" Hakkında Tarihi ve Güncel İnceleme *Diaspora Kürtleri*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005.; Birgül Açıkyıldız Şengül, *age*.

5 Sovyet Kürt edebiyatı ve romanı için Bkz. Tosinê Reşid, "Sovyetler Birliği'nde Kürt Edebiyatı", (Der.) Vecdi Erbay, *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat İçinde*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.; Têmûrê Xelîl, *Antologiya 35 Helbestvan û Nivîskarên Kurd ên*

romanlarını sosyalist realizmle yazmalarının onların kişisel seçimi olmaktan ziyade Sovyet ideolojisinin bir dayatması olduğunu tekrar vurgulamadan geçmeyelim.

Kürtlerin sosyalist realizm anlayışıyla roman alanına giriş yapması, roman ile uluslaşma arasında yakın bir ilişki olduğunu iddia eden teorilere genel itibarıyla ters düşen bir örnek teşkil eder.⁶ Bununla birlikte adet ve töreleri reddeden ve milliyetçi öğeler barındırmayan bir anlayışla yazılan bu romanlarda çoğunlukla devrim sonrası komün yaşamının güzel tarafları işlenirken, genel durumla çelişen örnekler de verilmiştir. Örneğin Eliyê Evdilrehman'ın *Şer Li Çiya* romanı konusunu en önemli Kürt isyanlarından biri olan Ağrı İsyanı'ndan alır ve yazarın her ne kadar Ermeniler ile Kürtler arasında halkların kardeşliğine dair bir söylem geliştirse de Türk milliyetçiliğinin karşısına Kürt milliyetçiliğini konumlandığı söylenebilir. Yazar, *Xatê Xanim*'da ise savaştı Kürt kadını üzerinden ulusal bir bilinç yaratır. Erebe Şemo *Dimdim*'da daha da ileriye gider, milliyetçiliğin esamesinin okunmadığı bir tarihteki olay ve karakterleri dönemin ruhuyla çelişir biçimde milliyetçi bir kılıf içinde sunar (Alan, 2009: 138). Heciye Cindî'nin *Hewari*'si ise devasa bir folklor ansiklopedisi gibidir. Kürtlerin adet ve töreleri, deyim ve atasözleri, inanış ve feodal ilişki biçimleri açısından oldukça zengin olan eser, sosyalist realizmin adet ve töreleri reddeden yönüyle kısmen çelişir. Kürtçe romanın ilk örneklerini oluşturan bu romanların doğal olarak edebi yönden çok iyi oldukları söylenemez. Bu dönem yazarları, edebi kaygılar yerine sesini duyurma, şahit olduklarını kayıt altına alma ve yeni ideolojinin propagandasını Kürtler arasında yaymak için yazmışlardır. Dolayısıyla ilk Kürt romanları; içsel motivasyon, ulusal bilinç ya da edebi kaygılar yerine içinde buldukları şartların gerektirdiği doğrultuda toplumsal ve ideolojik görev duygusu ve sorumluluğu ile yazılmışlardır. Tüm teknik zayıflıklarına rağmen bu ilk Kürt romanları, birçok açıdan Kürt edebiyat tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Kürtçe roman genel olarak geç kalmış ve bu yüzden de endişeli ve telaşlıdır. Bununla birlikte özellikle Kürtçenin yoğun baskılar altında kaldığı parçalardaki Kürtler tarafından yazılan romanlar, söz gelimi İsveç, Türkiye ve Suriye Kürtlerinin romanları, ontolojik, tepkisel ve öfkeli de. Kürtlerin yaşadığı coğrafyadaki komşuları, yani Ortadoğu romanı da geç kalmışlık duygusuyla bir an önce kervana katılma telaşında iken Kürtçe roman, bu telaştan önce dilinin varlığını ispatlamak mecburiyetindedir. Dolayısıyla Kürtçe de bir romanı meydana getirmek için gerekli donanımlara sahip olduğunu göstermelidir. Özellikle Kürtçenin baskıcı politikalara maruz kaldığı bölgelerde Kürtçe roman, roman sanatı ve estetiğinden önce dilsel kaygılar taşır. Şunu herkese göstermek ister: "Benim dilim bir roman yazılacak kadar gelişmiş ve zengindir". Dolayısıyla bastırılma, küçümsenme, horlanma, inkâr edilme

Sovyeta Berê, weş. Na, İzmîr, 2014.; Eskerê Boyîk, *Çanda Kurdên Sovêtê*, weş. Deng, Stenbol, 2012.

6 Roman ve ulus ilişkisine dair genel kaynaklar için ve Kürtçe roman ile ulusal bilinç ilişkisine dair birkaç inceleme için Bkz. Haşim Ahmedzade, *Ulus ve Roman Fars ve Kürt Anlatışal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*, Pêri Yay., İstanbul, 2004 ve Haşim Ahmedzade, *Romana Kurdî û Nasname*, Avesta yay., İstanbul, 2011. Yanlış bir anlamayı önlemek için belirtelim, Kürtçe romanın diğer evreleri için milliyetçilik ve roman yazımı arasında doğrudan ve çok güçlü bir ilişki vardır. Hatta devletsiz bir ulus olan Kürtler'in roman yazmadaki ısrarı, özellikle Kürtçe roman bir fenomen olarak tanınana kadar, Kürt dili ve dolayısıyla Kürt ulusunun varlığını ispat etme amacıyla yazılır. Bu bakımdan Kürtçe roman, Kürt milliyetçiliğinin doğrudan bir sonucudur. Nitekim, Kürtçe roman farklı konaklarda ilk başlarda Kürt siyasetinde aktif rol alan şahsiyetler tarafından yazılır. İlk Kürtçe roman yazarlarından İbrahim Ehmed ve Rehîmê Qazî farklı Kürt coğrafyalarında tanınan siyaset adamlarıdır. İsveç'teki roman yazarları, Türkiye'deki farklı siyasi hareketlerden gelen kişilerdir. Bu yazarların çoğu ömür boyu, bazıları belli bir dönem Kürtler'in ulusal hakları için mücadele etmiş ve romanları milliyetçi öğeler açısından oldukça zengin malzeme barındırır. Diğer taraftan Sovyet Kürt yazarlarının hepsi de partinin üyeleri olup bazıları partide aktif görev yapar. Ancak onların siyasetle bağları daha çok sınıfsal mücadele zeminindedir. Dolayısıyla Sovyet Birliği Kürtçe romanları, romanın ulusal bilincin ürünü olduğunu iddia eden teorilere belli bir ölçüde anti-örnek teşkil eder. Ancak Sovyet Kürtçe romanlarında dolaylı yollardan ulusal bilincin izlerine rastlanabilir.

ve görmezden gelmeye karşı bir direniş içindedir. Bu yüzden Kürtçe roman yazmanın en temel motivasyonu, uzun bir süre boyunca karşı koyuş ve sorumluluk duygusu olmuştur.

3. Kürtçe Romanın Mekânları ve Hawar Ekolü'nün Özel Yeri

a. Sovyetler Birliği'nde Kürtçe Roman

Sovyetler Birliği politikalarının sağladığı koşul ve imkanlar dâhilinde yazılan *Şivanê Kurmanca*, ilk Kürtçe romandır. 1935 yılında yayımlanan bu ilk roman vesilesiyle Erebe Şemo, “Kürtçe romanın babası” olmaya layık görülür ⁷ (Naci Kutlay, 1996: 58; Ahmedzade, 2011: 48). Dünyadaki ilk roman örneklerinden yaklaşık 300 yıl sonra ve aynı coğrafyayı paylaştığı Ortadoğu devletlerindeki ilk roman örneklerinden yaklaşık 50-70 yıl sonra yazılmasına rağmen Kürt realitesi göz önünde bulundurulduğunda 1935 yılı, ilk Kürtçe roman için görece erken bir tarihtir. Çünkü bu yıllarda Kürtler, kendi topraklarında bırakın roman yazmayı gerçek anlamıyla varlık yokluk mücadelesi veriyorlardı. Egemenliği altında yaşadıkları yeni ulusal devletlerin baskıcı ve yasaklayıcı politikaları yüzünden dil ve kültürleri yok olmakla karşı karşıyaydı. Eğer Sovyetler Birliği'nin azınlık hakları çerçevesinde Kürtler'e tanıdığı imkân ve fırsatlar olmasaydı, Kürtçe roman muhtemelen İbrahim Ehmed'in *Janî Gel* romanı ile başlayacaktı. Bu da Kürtçe romanın zaten çok da erken olmayan doğuşunu 37 yıl daha geciktirerek 1972 yılına çekecekti.⁸ O yüzden Sovyetler Birliği siyasetinin Kürtçe roman ve geniş çerçevede Kürt kültürü, müziği, tiyatrosu ve edebiyatına katkısı oldukça fazladır.

Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nin azınlıklara imkân ve fırsat yaratan politikalarının değiştirilmesiyle Kürt çalışmaları da birkaç istisna dışında durma noktasına gelir. İlk Kürtçe roman olan *Şivanê Kurmanca*, uzun yıllar boyunca tek Kürtçe roman olarak kalmıştır. Stalin döneminde tek bir Kürtçe roman yazılmamakla beraber Stalin sonrasında baskıların kalkmasıyla Kürt yazarlar bıraktıkları yerden üretmeye devam ederler. Haksız yere uzun süre Sibirya'da sürgünde çetin şartlar altında yaşayan Erebe Şemo, yazmayı bırakmaz. Tam tersine sürgünden döndükten sonra çok daha yüksek tempoda üretmeye başlar. Diğer alanlardaki çalışmaları bir yana, sürgünden sonra *Dimdim* (1965), *Jiyana Bextewar* (1959), *Berbang* (1958) ve *Hopo* olmak üzere dört roman daha yazar. Sovyetler Birliği Kürt edebiyatının en üretken yazarlarından Eliyê Evdilrehman da *Şer Li Çiya* (1989), *Gundê Mêrxasana* (1968) ve *Xatê Xanim* (1959) adındaki üç romanı Kürt edebiyatına kazandırmıştır. Evdilrehman, romanlarında çoğunlukla Kürtlerin görece yakın tarihinden olayları anlatır. Kürt dili ve folkloruyla ilgili onlarca eseri bulunan Heciyê Cindî'nin tek romanı, *Hewarî* (1967) birçok bakımdan kaynakça niteliği gösteren bir eserdir. Sehîdo İbo'nun *Kurdê Rêwî* (1979) ve özellikle de Egîdê Xudo'nun *Dê û Dêmarî* (1986) adlı eseri diğer romanlara nispeten daha başarılı kurgu ve teknik kullanımıyla öne çıkar. Ahmedê Hepo ise hem kişiliği hem de eserleriyle Sovyetler Birliği'ndeki diğer tüm yazarlardan

7 Allison Şivanê Kurmanca'nın romandan ziyade otobiyografik bir eser olduğuna dikkat çeker. Bkz. Christine Allison, "Otobiyografi, Serborî û Romana Kurdî: Erebe Şemo û Peyrewên Wî", *Wêje û Rexne*, j. 2, 2014. s. 139. Fakat yoğun otobiyografik öğeler taşıması, eserin roman sayılmaması için bir sebep olamaz. Nitekim otobiyografik roman türü şeklinde başlı başına sınıflandırma mevcuttur.

8 *Janî Gel*'den önce Rehîmê Qazî'nin 1961 tarihli *Pêşmerge* romanı var. Ancak Rehîmê Qazî ve romanının kaderi de Sovyet Birliği ve politikalarıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Rehîmê Qazî, Sovyetler Birliği'nin doğrudan kaderine müdahil olduğu Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin vatandaşı ve Cumhurbaşkanı Qazî Mihemed'in akrabasıdır. Rehîmê Qazî, M.K.C.'de aktif çalışmalarda bulunmuştur. Cumhuriyetin yıkılışından sonra R. Qazî, M.K.C.'de öncü görevlerde bulunmuş bazı kişilerle birlikte Sovyetler Birliği'ne sığınır. *Pêşmerge*'yi de Sovyetler Birliği'nde yazmıştır. (Rehîmê Qazî'nin yaşam serüveni için bkz. Mehmed Uzun, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, weş. İthaki, Stenbol, 2011, r. 55-56. Bu yüzden bu romanın da Sovyet Birliği himayesinde ortaya çıktığı iddia edilebilir.

farklı, hatta zıt bir profil oluşturur. Söz konusu yazarların hepsi Ermenistan’da yaşayan Êzdî Kürtler iken, Ahmedê Hepo Azerbaycan’da yaşayan Müslüman Kürtlerdendir. Ahmedê Hepo azınlıklar ve dolayısıyla Kürtlere yönelik Sovyet politikalarını sert biçimde eleştirirken diğer bütün yazarlar bu politikaların günlük hayata, ekonomik ve toplumsal ilişkilere etkisini çok olumlu karşılar. Ayrıca azınlıklara tanınan haklara kendi ülkelerinde her tür ifade biçiminden yoksun olan Kürtler için sonuna kadar kullanılması gereken fırsat gözüyle bakarlar (Kan, 2019: 23-24; 26; 63-65). Nitekim bu fırsatı çok verimli bir şekilde kullanmışlardır.

Sovyet Kürt edebiyatı ve romanı edebiyat ve dil dışı faktörlerin, yani ifade özgürlüğü ve yasal bir destekçi varlığının edebi ürünlerin üretimini önünü nasıl açtığını gösteren bir örnektir (Ahmedzade, 2011: 49). Sovyetler Birliği’nde birçok alanda olduğu gibi Kürt edebiyatı ve romanı alanında da çok önemli çalışmalar yapılmakla birlikte bu çalışmalar uzun süre boyunca diğer parçalardaki Kürtlere ulaşamadı. Bunun en büyük sebebi, 1940’larda Stalin dönemi SSCB’deki bütün halkların Kiril alfabesini kullanmaya mecbur bırakılmasıdır. Bu politika nedeniyle Kürtler gibi küçük halklar diğer ülkelerdeki soydaşlarından izole edildi. Nitekim Sovyet Kürtlerinin edebi ve diğer çalışmaları, diğer parçalardaki Kürtler arasında geç keşfedildi. Bu durum Kürtçe romanın bir tradisyona dönüşmesini engelleyen ilk bariyerdir. Genel çerçevede Kürtçe roman tradisyonunun oluşumu kesintiye uğrasa da Sovyetler Birliği’ndeki Kürtçe roman, kendi içinde bir ekol oluşturacak denli ortak özellikler barındırır ve tatmin edici bir niceliğe haizdir.

b. İran’da Kürtçe Roman

Diğer parçalardaki Kürtler tarafından yazılan romanlar arasında aslında kısmen Sovyet Kürtçe roman tradisyonuna ekleyebileceğimiz bir istisna vardır. İran Kürdistanı’nda yazar ve siyasetçi Rehîmê Qazî ve romanı *Pêşmerge*’nin serüveni kaçınılmaz bir biçimde araştırmacıları Sovyetler Birliği’ne kadar götürür. Rehîmê Qazî kısa ömürlü Mahabad Kürt Cumhuriyeti’nin 1946’da eğitim amacıyla Sovyetler Birliği’ne gönderdiği birkaç gençten biridir. Orada tarih bölümünde doktora tahsisini tamamlayan Qazî, M.K.C.’nin yıkılışından sonra Sovyetler Birliği’nde kalır. Yazarın Bakü’de yazdığı *Pêşmerge*, 1961’de Bağdat’ta basılır (Ahmedzade, 2011: 55).⁹ Rehîmê Qazî; İran devletinin Kürtlere yönelik baskıcı politika ve pratikleri sebebiyle Sovyetler Birliği’ne sığınmış, orda eğitim görmüş, sosyalist realist Rus romanının etkisinde romanını yazmıştır. Bu yönüyle Sovyet Kürt yazarlarıyla ortak özellikler gösterir. Fakat Kürt milliyetçiliğinin sembol sıfatlarından olan “pêşmerge” adını koyduğu romanında Kürtlerin ulusal mücadelesini işlemesi ve Irak Kürdistanı’nda yayımlaması yönüyle onlardan ayrılır. *Pêşmerge*, Soranî diyalektinde yazılmış ilk Kürtçe roman olması dolayısıyla da özel bir yere sahiptir,¹⁰ diğer taraftan İran’da Kürtler tarafından yazılan ilk Kürtçe romandır.

9 Ancak *Pêşmerge*’nin Lîs’ten çıkan baskısında, öncesinde 1959’da Erivan’da ve sonra 1963’te de Bakü’de yayımlanmış olduğu belirtilir. Bkz. Rehîmê Qazî, *Peşmerge*, Lîs yay., İstanbul, 2007.

10 İlk Kürtçe roman meselesi, özellikle Irak Kürdistanı’nda oldukça ihtilafli bir meseledir. İhtilafıya yol açan örnekler bakıldığında edebi ürünleri kategorileştirme kriterleri ve türlerin net ayrımı konusunda tam bir kafa karışıklığının olduğu açık bir biçimde görülür. Söz gelimi, bir eserin yazıldığı tarihe mi yoksa yayımlandığı tarihe göre mi sınıflandırılması gerektiği, eserin roman mı yoksa uzun öykü mü olduğu vb. konusundaki farklı görüşler, Irak Kürdistanı’nda farklı eserler arasında “birincilik” yarışına yol açmıştır. Daha ilginç olanı ise üç bölümü bir dergide tefrika edilmiş, ama ne dergide tefrika olarak ne de daha sonra basılı bir eser olarak tamamı basılmayan yazıların da “ilk roman” olmaya hak kazanmak için yarışa dâhil olmasıdır. İlk roman iddiasındaki eserlere gelince, 1927 ya da 1928’de Ahmed Muxtar Caf tarafından yazılan *Meseley Wîjdan*, bazılarının göre ilk Kürtçe romandır. Ancak bu eserin ilk Kürtçe roman olmasını engelleyen iki husus vardır. İlki, bu eserin roman mı öykü mü olduğuna dair tartışmadır, ki öykü türüne daha yakındır. İkincisi ise *Meseley Wîjdan* yazılışından 42-43 yıl sonra basılmıştır. Bu durumda kitabın basım tarihi

Devletin dillerine yönelik politikaları yüzünden İran Kürtleriyle Türkiye Kürtlerinin roman serüveni birbirine benzer. Bu iki farklı coğrafyadaki Kürtler tarafından ilk romanlar sürgünde yazılmıştır. Diğer bir ortak nokta da ilk romanlardan sonra bu iki bölgedeki Kürtler arasında epey uzun bir süre roman üretiminin olmamasıdır. Nitekim ilk roman *Pêşmerge*'den yaklaşık 30 yıl sonra, 1990'larda İran Kürtleri tarafından Kürtçe roman yeniden yazılmaya başlar. Fakat bu sefer ülkesinde yazılıp orda basılır. İran Kürdistanı'nda basılan ilk Kürtçe roman, Fetah Emîrî'nin *Hawarebere* (1990) isimli eseridir. Geç yazılmasına rağmen Kürtçe roman, 1990lardan sonra İran Kürdistanı'nda hem sayısal hem de nitelik olarak gözle görülür bir gelişme göstermiştir (Ahmedzade, 2011: 111-126). Özellikle Eta Nehayî, edebiyat teorisi ve roman sanatı alanındaki birikimi ve kurgu tekniklerini başarılı kullanımı açısından tüm parçalardaki Kürt yazarları içinde ön sıralarda yer alan bir yazardır. Nehayî'nin *Gulî Şoran* (1995), *Balindeyên li ber Bê* (2003), *Helale* (2008) gibi eserleri yazdıkları roman teknikleri bakımından önemlidir.

c. Kürdistan Bölgesi'nde Kürtçe Roman

Irak Kürtleri tarafından yazılan ilk Kürtçe roman, yazar ve siyasetçi İbrahim Ehmed'in *Janî Gel* romanıdır. İbrahim Ehmed 1956 yılında romanını yazar, fakat roman 16 yıl sonra 1972'de Süleymaniye'de yayımlanır.¹¹ Ehmed, sansürden kaçınmak için romandaki olay ve mekânları Kürdistan yerine başka bir yere ait olay ve mekânlar biçiminde tasarlamıştır. Romanı Filistin savaşçılarına hediye ettiği için tasarladığı kurgu dünyasının Filistin olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak yabancı ve baskıcı egemenlere karşı ülkenin silahlı güçlerinin direnişi, romanın pêşmergeyle Irak hükümeti arasındaki çatışmanın düşünülerek yazıldığını çok açık gösterir. Yazar 1969 yılında romanın üç bölümünü *Rizgarî* dergisinde yayımlarken karakter isimlerini değiştirerek Kürtçe yapar (Uzun, 2011:51-53; Ahmedzade, 2011: 52-53). *Janî Gel* de Sovyet Kürtçe romanı ve *Pêşmerge* gibi sosyalist realizm sanat anlayışıyla yazılmıştır. İlk roman örneği olması nedeniyle doğal olarak edebi açıdan çok başarılı olduğu söylenemez.¹²

1969-1971 yılları arasında bir tarihe denk gelir. Edebiyat tarihçileri arasındaki ortak uzlaşa, edebi eserlerin basım tarihlerine göre değerlendirilmesi yönündedir. Bu açıdan bakıldığında hem basım tarihi hem de, bizce asıl bu yüzden, türü konusundaki muğlaklık *Meseley Wîjan*'ın ilk Kürtçe roman, hatta roman sayılmasını engeller. İlk Kürtçe roman varsayımına konu olan bir diğer eser, Mihemed Elî Kurd tarafından yazılan *Nazdar ya Kiçî Kurd le Ladê*'dir. 1936'da *Rûnakî* dergisinde üç bölümü basılan *Nazdar ya Kiçî Kurd le Ladê*'nin dergi kapanınca devam bölümleri gelmez. Ancak yazarının roman olarak adlandırdığı bu girişimin daha sonra da tamamlanmış hali basılmamıştır. Dolayısıyla tamamlanmamış bir eserin bu tür tartışmalara dâhil edilmesinin anlamsızlığı ortaya çıkar. Bu eser en fazla "neden tamamlanmadı?" ya da "tamamlandı, ama diğer parçaları kayıp" şeklindeki tartışmalara konu olabilir. Şimdi diyalekt ve yazılıp basıldığı coğrafyayı göz önünde tutarak tekrar ilk Kürtçe romanın tespitine yaklaşalım. Kurmancî lehçesinde *Şivanê Kurd*, Soranî lehçesinde ise *Pêşmerge* ilk Kürtçe roman payesini alır. Irak Kürdistanı'ndaki ihtilafı "ilk roman" tespiti çalışmaları bağlamında diyalekt kriteri doğal olarak aradan çıkacağı için, Irak Kürtleri tarafından yazılan ilk roman olarak karşımıza yazar ve siyasetçi İbrahim Ehmed'in *Janî Gel* romanı çıkar. Irak Kürdistanı'ndaki ilk Kürtçe roman polemikleri için bkz. Haşim Ahmedzade, *Romana Kurdî û Nasname*, wer. Fahriye Adsay, weş. Avesta, Stembol, 2011, s. 50-55. İlk Kürtçe roman deyince aslında daha geniş kitlelere sesini duyurduğu ve dünya çapında popüler olduğu için, ilk akla gelen yazar Mehmed Uzun ve etrafında dönen tartışmalardır. Ancak Mehmed Uzun, daha sonra göreceğimiz gibi tartışmanın farklı bir boyutunda yer alır. O yüzden ilk Kürtçe roman tartışmaları bağlamında burada Mehmed Uzun'dan bahsetmeye gerek görmedik.

11 Mehmed Uzun, *Janî Gel*'in Soranî diyalektinde yazılan ilk Kürtçe roman sayılabileceğini iddia eder. Bkz. Mehmed Uzun, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, (3. baskı) weş. İthakî, İstanbul, 2011, s. 51. Muhtemelen Uzun, İbrahim Ehmed'in söyledikleri doğrultusunda, iddiasına dayanak olarak romanın yazılma tarihini baz almıştır. *Janî Gel*, Soranîce yazılmış ilk Kürtçe roman olamaz, zira *Pêşmerge* ondan önce basılmıştır.

12 Bütün parçalardaki ilk Kürt romanları, genellikle roman sanatı bağlamında değil Kürt dili ile yazdıkları için dikkat çeker. Bu ilk dönemler, Kürtçe yazabilmek roman yazabilmek için yeterli kriter gibiydi. Bu durum bütün parça veya ekollerdeki ilk Kürt romanlarının sanatsal ve anlatıbilimsel yetersizliklerinin açıklayıcısıdır. Bu romanlarda nasıl anlatıldığı ve hatta ne anlatıldığından çok Kürtçe ile yazılmış olmaları önemlidir. Dolayısıyla estetik unsurlar önemsenmemiştir.

Irak Kürdistanı'ndaki Kürtçe roman, 1980'li yıllarda görece bir gelişme sürecine girerken 1990'lerden sonra bu gelişme daha güçlü ve istikrarlı bir çizgiye girer. Bu, Kürt bölgesinde 1990'lardan sonra romandaki canlanma, Körfez Savaşı, Irak'taki siyasi gelişmeler ve Kürtlerin fiili egemenliği ile yakından bağlantılıdır. Hisên Arif, *Şar*, *Endêşey Mirovek* ve *Hêlane*; Mihemed Mukrî ise *Heres*, *Segwar*, *Tole* ve *Ejdiha* adlı eserleriyle Irak Kürdistanı'ndaki Kürtçe romanın gelişiminde öncü rol oynamışlardır (Ahmedzade, 2011: 51-53). Günümüzde ise ünü ve başarısı Kürdistan dışında da takdir edilen ve birçok dile çevrilen romanlarıyla Bextiyar Elî, adeta Kürtçe romanın Kürdistan Bölgesi'ndeki temsilcisidir. *Mirina Tekanê Duyem* (1997), *Êvara Perwaneyê* (1998), *Dawîtirîn Hinara Dinyayê* (2002), *Bajarê Moziqarên Spî* (2006), *Xezalnivîs û Baxên Xeyal* (2008), *Koşka Balindeyên Xemgîn* (2009), *Apê Min Cemşîd Xan* (2010) gibi romanların yazarı Elî, büyülü gerçekçilik tekniğinin çok başarılı bir uygulayıcısıdır. Profesyonel bir biçimde yazarlık mesleğini icra eden Elî, son romanlarında artık sadece Kürt okura değil evrensel bir okur kitlesine hitap eder (Üstündağ, 2019: 80). Elî, bütün Kürt yazarları içinde yazdığı romanlardan yüksek meblağlarda maddî kazanç elde eden ve ayrıca Nobel edebiyat ödülü alması gerektiğine inanılan bir Kürt yazardır (Ahmedzade, 2011: 89).

Kürdistan Bölgesi Kürtçe romanı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken ancak genellikle göz ardı edilen Behdînan Bölgesi romanından da bahsetmek gerekir. Bu bölgedeki romanların yukarıda bahsedilen romanlardan farkı, Kurmancî'nin Behdînan ağızıyla yazılmasıdır. Bu bölgedeki yazarlar bazen Arap alfabesi bazen de Latin alfabesiyle yazmaktadır. Behdînan bölgesinde yazılan ilk Kürtçe roman, Kerîm Biyanî'nin *Deravê Teng* (1988) romanıdır. Bunun dışında bu bölgede onlarca Kürtçe roman basılmıştır (Yûsiv, 2011: 63-67). Behdînan bölgesinde yazılan bazı Kürtçe romanlar, Türkiye'deki ve İsveç'teki Kürt yayınevleri tarafından yayımlanmıştır.

d. Hawar Ekolü ve Kürtçe Roman

Kürtçe romanla ilgili incelemelerde en çok ihmal edilen konu Hawar Ekolüdür. Hawar Ekolü Sovyetler Birliği'nden sonra, aslında aşağı yukarı eşzamanlı olarak, Kürt edebiyatının diasporadaki ikinci durağıdır. Kürt edebiyatı, dili, kültürü ve folklorunun gelişmesinde çok önemli bir misyona sahip olan bu ekol; *Hawar* (1932-1943), *Ronahî* (1942-1945) ve *Roja Nû* (1943-1946) dergileri etrafında toplanan edebi ve entelektüel çevreyi ifade eder. Hawar Ekolü, bu hareketin öncüsü olan yazar ve dilbilimci Celadet Alî Bedir-Xan başta olmak üzere Kamuran Alî Bedir-Xan, Nûredîn Zaza, Osman Sebrî, Qedrîcan, Cegerxwîn gibi modern Kürt edebiyatı ve dilinin yaratılıp geliştirilmesinde çok önemli rol oynayan şahsiyetleri bünyesinde barındırır (Dilgeş, 2012: 49-62). Bu ekolün ifade alanları olan dergilerde öykü, tiyatro, çeviri, adaptasyon, serbest şiir gibi nerdeyse modern edebiyatın tüm türleri yazılmasına rağmen roman yazılmamıştır. Doğrudur, Hawar Ekolü roman türünde herhangi bir üretimde bulunmamıştır ama kendinden sonra özellikle İsveç diasporası, Suriye ve Türkiye'deki Kürtler için romanın Kürtçe olarak yazılması için gerekli en temel kaynak ve motivasyonları temellendirmiştir. Scalbert Yücel'in de belirttiği üzere Hawar ekolü, Kürtçe yazarların dilbilimsel ve edebi açıdan biçimlenmesinde merkezi bir konum olan dergi geleneğinin temelini oluşturur (2018: 187). Nitekim *Nûdem* başta olmak üzere İsveç diasporasında çıkan Kürtçe dergiler ile *Jiyana Rewşen* başta olmak üzere Türkiye'de çıkan Kürtçe dergiler, diğer başka şeylerin yanında Kürt yazar yetiştirme misyonunu *Hawar*'ın "okul" gibi çalışma anlayışından alır (Scalbert Yücel, 2018: 181-200).

Peki *Hawar Ekolü*, Kürt yazar ve dolayısıyla roman yazarının ortaya çıkmasında nasıl etkili olmuştur? Dört parçada yok sayılan Kürtler’de ulusal bir kimlik yaratarak; Kürt dilinin korunması, kullanılması ve geliştirilmesi bağlamında bir dil bilinci oluşturarak; Kürt dilini, kültürünü, edebiyatını yok olmaktan kurtarmak için yazılı kayıt altına almaya vesile olacak Celadet Bedir-Xan’ın “[b]u alfabe bir bayraktır, edebi varlığımızın bağımsızlığının alfabesidir.” (1998:688) diye tanımladığı Kürt diline özel bir alfabe hediye ederek Kürt yazarın oluşmasında etkin rol oynar. Dolayısıyla Kürtçe bir roman yazmak için gerekli olan malzemeleri *Hawar* zaten hazırlamıştı: Ulusal bilinç, standart bir dil (Kürtçe kelime hazinesi ve Kürtçe yazmanın rehberi olan dilbilgisi) ve yok sayılmaya karşı entelektüel bir direniş. *Hawar*, belli bir ölçüde Kürt dilinin Kurmancî diyalektinin yok olmasını önlemiş, Kürt dili ve edebiyatını korumuş ve geliştirmiştir. Uzun’un Celadet Bedir-Xan şahsında söylediklerini *Hawar* ekolünün tümüne genelleyebiliriz: Eğer *Hawar* bünyesindeki üretim ve bilinçlendirme çabaları olmasaydı Kurmancî diyalektiyle yazmak imkânsız olmasa bile çok daha zor olacaktı (Uzun, 2011: 74). Dolayısıyla bugün için İsveç diasporası, Türkiye ve Suriye özelinde muhtemelen bir Kürtçe roman hakkında konuşulmayacak, konuşulsa bile büyük olasılıkla karşımıza birçok yönden zayıf örnekler çıkacaktı. Bu yüzden *Hawar* ekolünün Kürtçe roman yazımına etkisi, göz ardı edilemeyecek kadar önemli ve üzerinde durulmaya değerdir.

e. İsveç’te Kürtçe Roman

Modern Kürt edebiyatı ve özellikle romanı, siyasete paralel bir çizgide ilerler. Buraya kadar değindiğimiz örneklerin dışında bu varsayımı doğrulayacak en önemli örneklerden biri, İsveç Kürtçe romanını¹³ mümkün kılan şart ve koşullardır. Sovyetler Birliği ve *Hawar* ekolünden sonra Kürt sürgün edebiyatının üçüncü konağı olarak karşımıza çıkan İsveç ekolü, 1980 darbesinden¹⁴ kısa bir süre önce veya darbe esnasında gönüllü olarak göç eden ama çoğunlukla kaçmak zorunda kalan Kürt entelektüellerinin oluşturduğu edebi çevreyi ifade eder (Laleş, 2012: 370). Bu göçler, Scalbert Yücel’in deyişiyle bir bakıma “siyasi militanların göçüdür.” Şöyle ki, oraya göç edenler edebi değil siyasi şahsiyetlerdi. Örneğin *Hesenê Metê*, *Rizgarî* ve *Ala Rizgarî*’de faaliyetlerde bulunmuş, Türkiye’den

13 İsveç Kürtçe romanın Kürt ulusal hareketinin edebiyattaki karşılığı biçiminde ortaya çıktığı söylenebilir. Kürt ulusal hareketleri, temelde Türk milliyetçiliği ve Kürtlerin yadsınmasına karşı “bir cevap” olarak ortaya çıkar”. Bkz. Clémence Scalbert Yücel, *Kürt Edebiyatının Anatomisi*, çev. Yeliz Der Garabedian, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 238. Edebiyat ve özellikle Kürtçe roman, Kürtlere yönelik inkârı geçersiz kılmayı amaçlayan Kürt ulusalcılığının farklı bir boyutudur.

14 1980 askeri darbesi Kürt edebiyatının oluşum ve gelişiminin dolaylı bir biçimde tetikleyicisi olmuştur. Darbe, kendi ülkelerinde kalsalardı belki siyasi faaliyetlerinden ve Kürtçenin yasaklı olmasından dolayı yazamayacak şahıslar için Kürt yazar olma koşul ve motivasyonunu yaratmıştır. (Scalbert Yücel, 2018; 177) İsveç devletinin azınlık hakları ve politikaları çerçevesinde basım ve yayıncılık yardım ve desteği burada profesyonel Kürt yazarının yetişmesi ve modern Kürt edebiyatının yoğun bir canlanma ve gelişme dönemi yaşamasına zemin hazırlamıştır. İsveç devletinin bu çeşit yardım ve destekleri için bkz. Scalbert Yücel, *age*, s. 157-166. İsveç diasporası örneği, devlet yardımı ve desteği açısından ilk bakışta Sovyet diasporası ile benzerlik gösterebilir. Ancak bu iki ekol, deneyimleri ve geride bıraktıkları ülkeleri ile ilişkileri bakımından son derece birbirinden farklıdır. Sovyet Kürt yazarların çoğu, kendi ülkelerindeki yaşamlarını hatırlayamayacak kadar küçükken aileleriyle Rusya’ya kaçmak zorunda kalmışlardı. Birçoğu açlık, savaş gibi sebeplerden dolayı ailesini yollarda kaybettiği için Sovyetlerdeki yetimhanelerde büyümüş ve orayı ülke olarak benimsemişlerdi. İsveç Kürt yazarları ise ülkelerini terk ederken çoğunluğu 20-30’lu yaşlardaki yetişkinlerdi. Hayatlarının en faal, en yoğun yıllarını ve hayata dair ilk tecrübelerini anavatanlarında yaşamışlardı. O yüzden kendi ülkelerinden daha konforlu ve elverişli koşullara sahip olsalar da yabancılık, yalnızlık ve vatan özlemi, hissettikleri en güçlü duygulardı. Bu yazarlar, Türkiye’deki Kürt entelektüel çevrelerle de sürekli etkileşim halindeydi ve ayrıca Avrupa’da ilk kez karşılaştıkları İran, Irak, Suriye Kürtleriyle etkileşime girdiler. Sovyet diasporasında Kürt edebiyatı, devlet politikalarının da etkisiyle dünyadaki diğer Kürtlerden izole, içine kapanık bir edebi ortamda gelişir. İsveç diasporasındaki Kürt yazarları ise, terk ettikleri Türkiye’deki Kürt çevreleri ile organik bir ilişki içinde olup diğer parçalardaki Kürtlerin edebi ve kültürel tecrübelerini tanıma fırsatı bulmuştur. Diğer taraftan Sovyet Kürt edebiyatı, mecburi bir biçimde Sovyet devletinin sanat politikaları ile şekillenirken İsveç Kürt edebiyatı üzerinde devletin bu yönde herhangi bir tasarrufu ya da hükmü söz konusu olmamıştır. Bu sebeplerden dolayı İsveç Kürt edebiyatı ve romanında Kürt kimliği ön plandadır ve 1990’lardan sonra Türkiye Kürdistanı’nda yazılmaya başlayan edebiyat ve roman ile birbirini tamamlar.

Irak Kürdistanı'na geçip pêşmergeler içinde 3 yıl geçirmiş, en nihayetinde İsvaç'e geçmiştir. PSK üyesi olan Lokman Polat 10 yıl hüküm yemiş ve çareyi ülkeyi terk etmekte bulmuştur. Keza Rizgarî'de faaliyetlerde bulunan Mehmed Uzun, mahkûm edildiği için İsvaç'e geçer (Scalbert Yücel, 2018; 177). Hesenê Metê'nin dediği gibi İsvaç'te yazar olacak bu şahsiyetler genellikle "hapishaneden, siyasetten veya dağdan geçmiştir" (Scalbert Yücel, 2018; 177).

Lal Laleş, İsvaç ekolünün en önde gelen yazarı Mehmed Uzun'un dengbêjlik, Hawar ekolü ile Erebe Şemo, Eliyê Evdilrehman, İbrahîm Ehmed ve Rehîmê Qazî gibi ilk Kürt yazarlarından beslendiğini söyler (Laleş, 2012: 370). Mehmed Uzun'un roman anlayışının belirleyici unsurlarından biri olan dengbêjlik geleneğini bir yana bırakırsak, aslında ilk Kürt roman örnekleri ile Hawar ekolü, İsvaç ekolünün diğer roman yazarları için de temel besin kaynakları olmuştur. Bununla birlikte İsvaç ekolü kendini ağırlıklı olarak Hawar ekolünün dili ve Kürtlük bilinci üzerine inşa etmiştir. Celadet Bedir-Xan başta olmak üzere Hawar ekolü üyelerinin düşünce ve çalışmaları, İsvaç Kürt yazarları üzerinde çok derin etkiler bırakmıştır. Hawar ekolünün yoğun etkileri, bu yazarların eserlerinde rahatlıkla görülebilmektedir. Mesela Mehmed Uzun'un en başarılı romanlarından biri, *Bîra Qederê*, Celadet Bedir-Xan'ın kaderine ve yanı sıra kısacık yaşamına sığdırdığı çok sayıdaki önemli ve ciddi çalışmalarına yoğunlaşır; *Hawara Dîcleyê*'de Uzun Bedirxanî'lere tekrar dönerek bu sefer İstanbul'a sürgün edilişlerini işler; *Rojek Ji Rojên Evdalê Zeynikê*'de ise romanın anlatıcı konumuna Bedirxanî'lerin dengbêjî F. Kiki'yi tayin eder. Fırat Cewerî de *Li Mala Mîr* isimli kitabını kendisiyle Celadet Alî Bedir-Xan arasında geçen ve Kürtlere dair birçok sorunu masaya yatırdıkları hayali bir diyalog üzerine kurgular. Keza, Kürt öykücülüğünün en başarılı örneklerinden olan Hesenê Metê'nin *Êş* öyküsünde öykünün kahramanı Darînê Daryo derdini, sıkıntısını odasında asılı portredeki Celadet Alî Bedir-Xan'a uzun bir monolog halinde döker. Aşireti, annesi, babası Daryo'dan Kürtçe kalın bir kitap yazmasını beklemektedir. Çünkü diğer aşiretlerdeki bilmem kimin oğlu aşiretini ve ailesini kalın kitaplarla onurlandırmıştır. Kendisinden beklendiği şekilde yazamayan Daryo, Kürtçe yazmaya bakışını ironik bir biçimde Celadet Bedir-Xan'a anlatır. Görüldüğü üzere Hawar ekolünün kurucusu Celadet Alî Bedir-Xan, İsvaç ekolünün yol gösteren, zor zamanlarda kendisine sığınılan ileri görüşlü ve şefkatli "baba"sı konumundadır.

İsvaç ekolünün Hawar ekolünü kendine örnek almasının ve *Hawar*'ın açtığı yoldan gitmesinin doğal sebebi büyük olasılıkla kendi kaderleri ile *Hawar* yazarları arasında kurdukları özdeşleşmedir. Hawar ekolü yazarları, çoğunlukla Şeyh Sait ve Ağrı isyanlarında yer almış veya onları desteklemiş olup isyanların başarısızlığa uğramasını takiben Suriye'ye kaçmak zorunda kalmışlardır. Fransız himayesindeki Suriye'de siyasi alanda pasifize olan bu aydın ve yazarlar Kürtçeyle ilgili diğer çalışmalarla birlikte çoğunluklu kendilerini edebi üretime vermişlerdir. Benzer biçimde yarım asır sonra çoğunluğu farklı siyasi faaliyetlerde yer almış bir grup Kürt aydını, çoğunlukla Türkiye'deki siyasi atmosfer ve kısmen 1980 darbesi nedeniyle İsvaç'e zorunlu olarak göç etmişlerdir. Onlar da tıpkı öncülleri gibi İsvaç'te siyaseti bir yana bırakıp yoğun bir biçimde edebi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte bu iki ekolün yazarlarının politik olmadıklarını düşünmek bir yanılgıdır. Zira sadece politik araçları dönüşüme uğramıştır, artık tek ve biricik araçları Kürt dilidir. Hawar ekolü Kürt dili, kültürü, sözlü edebiyatı, klasik edebiyatı ve romanı dışında modern edebiyatın neredeyse tüm türlerini kuşatmıştır. İsvaç ekolünün ise bunlara ek olarak en yeni ve en iddialı üretim alanı roman türüdür.

İki ekol arasındaki belirleyici fark olan roman türü, aynı zamanda iki ekolün edebi üretimlerinin temel aracı olan Kürt diline yaklaşımındaki farkın temel nedenini de oluşturur. Şöyle ki Hawar ekolü Kürt dilini yok olmaktan ve unutulmaktan korumak ve Kürtçe'nin zenginliğini savunmak için sözlü edebiyat ürünlerini derler, eski edebiyat metinlerini bulur ve modern edebiyat türlerinde metinler yazarak *Hawar* ve diğer dergilerde kayıt altına alarak korur. *Hawar*'ın yaptığı işlerin önemini keşfeden İsveç ekolü, roman türü bağlamında Kürt yazarının anadiline yaklaşımında bir adım öteye geçer. Roman yazımı özelinde İsveç ekolü, artık Kürt dilini koruma ve savunmaktan Kürt dilinin zenginliği ve gücünü ispatlama konumuna geçmiştir. Roman yazarak dilinin varlığını, zenginliğini ispatlamak gayretinde olan Kürt yazarının ikinci hedefi dünya edebiyatı içinde bir yer alabilmektir. Bu çerçevede İsveç ekolünün en büyük özelliği Kürtçe roman yazmaya yoğun ve özel bir ilgi göstermesidir.¹⁵

Kürtçe romana dünya romanı içinde bir yer açmak için çabalayan ve bu isteğini her fırsatta dile getiren Mehmed Uzun, İsveç ekolünün en üretken ve en tanınan yazarıdır. Yaşadığı dönem boyunca Mehmed Uzun'un İsveç Kürtçe romanı ve hatta tüm Kürtçe romanın temsilcisi gibi görüldüğünü söylersek yanlış olmaz. Belki de bu temsiliyet yüzünden ve Mehmed Uzun'un "Kürtçe romanı oluşturma ve yaratma" (Rojbiyanî, 1993: 16). ifadesinde olduğu gibi Kürtçe romandan bahsederken özellikle 'yaratma' kelimesini çok kullanması, Kürtçe romandan bihaber kesimlerde yanlış bir biçimde ilk Kürtçe roman yazarı olduğu yönünde bir algı oluşturmuştur.¹⁶ Mehmed Uzun'un kendisi her ne kadar Kürtçe roman 'yaratma' istek ve amacını çok sık dillendirse de çoğu yerde "Kürtçe romanın babası" Erebe Şemo, Eliyê Evdilrehman, Seîdê İbo, İbrahîm Ehmed, Rehîmê Qazî, Hisên Arif (Uzun, 1996; 41-42, 51, 84-85, 106) gibi ilk Kürtçe roman yazarlarına göndermede bulunur. Hatta Seyidixan Kurij'in kendisiyle yaptığı bir söyleşide, Kürtçe romanın olmadığı yönündeki iddialara çok açık ve net cevap verir: "Kürtçe roman vardır, dün de vardı, bugün de var" (Kurij, 1995; 105). Sonrasında Erebe Şemo'dan başlayarak ilk Kürtçe romanları anar.¹⁷ Kürtçe romanın olmadığını iddia edenleri de

15 İsveç ekolü, özellikle Kürtçe romanın gelişimindeki rolüyle dikkat çekicidir. İsveç ekolü, istisnalar olmakla birlikte ağırlıklı olarak Türkiye'deki Kürtler ve onların edebi üretimlerini kapsar. Türkiye'deki Kürtler için Kürtçe roman o dönemde her haliyle yeni bir fenomendir. Kürt dili üzerinde herhangi bir yasak veya inkârın olmadığı ve aldıkları devlet destekleri sayesinde düşünmek ve yazmak için bol zamanlarının olduğu İsveç'te Türkiye'den kaçmış Kürt aydınlarının dikkati uzun soluklu bir tür olan romana yönelir. Devlet desteği ve zaman bolluğu aynı zamanda profesyonel Kürt yazarın İsveç'te ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. (Scalbert Yücel, 2018; 179) İsveç'te Kürtçe roman üretimine katılan yazarlar şöyledir: Mehmed Uzun, Mahmut Baksî, Hesenê Metê, Fırat Cewerî, Bavê Nazê, Lokman Polat, Laleş Qaso, Suleyman Demir, Mustafa Aydoğan, Enwer Karahan, Bûbê Eser. Bu yazarların yazdıkları romanların temaları çok genel itibarıyla iki grupta toplanabilir: Yazarın ülkedeki siyasi faaliyetleri ve hayatına odaklanan anı ve roman arasında kalan metinler; ve roman kahramanlarının diasporadaki yalnızlık, yabancılaşması etrafında işlenen sürgün teması. (Scalbert Yücel, 2018; 198)

16 Bununla birlikte Ljung bir makalesinde Mehmed Uzun'un bir televizyon programında ilk Kürt roman yazarı olduğunu söylediğini iddia etmiştir. Bkz. Akt. Haşim Ahmedzade, *Romana Kurdî û Nasname*, s. 51. Bu yanlış algıya özellikle yabancı araştırmacıların çalışmalarında gözlemlenir. Örneğin Scalbert Yücel de Uzun için "ilk çağdaş Kürtçe roman yazarı" ifadesini kullanır. (2018; 203) Uzun'un verdiği röportajlarda tercih ettiği ifadeler ve *Küllerinden Doğan Dil ve Roman, Bir Dil Yaratmak* gibi çok iddialı kitap isimlerinin bu yanlış algıya yardım ettiği söylenebilir.

17 Tam bu noktada, Uzun'un Kürtçe romanın kurucusu olduğunu iddia eden araştırmacılarının (Scalbert, 2018; 203; Bodur, 2009; Yılmaz, 2017; 118) amacının, Mehmed Uzun'u doğrudan ilk Kürtçe romanın yazarı olarak göstermekten ziyade Kürtçe romanın kurulmasındaki rolüne atıfta buldukları söylenebilir. Araştırmacıların bu eğilimi, muhtemelen Uzun'un Kürtçe romanı istikrarlı bir yola sokma isteği ve çabasıyla ilgilidir. Mehmed Uzun'dan önce Kürtçe roman elbette var, ama uzun kopuşlarla hep kesintiye uğradığı için bir tradisyon oluştuğunu söylemek güçtür. Ayrıca, Uzun'dan önce Kürtçe romanın altı kalın çizgilerle belirginleşmiştir. Bunun dışında Uzun'dan önceki Kürtçe romanların teknik açıdan pek de yetkin oldukları söylenemez. Sovyet Kürt romanları, *Pêşmerge*, *Janî Gel* gibi romanların teknik ve estetik bakımlardan yetkin olduklarını söylemek gerçekçi değildir. İlk Kürtçe roman örnekleri, yazarının yaratma isteği ile değil bir çeşit yükümlülükle, genellikle edebiyat dışı, yazılmışlardır. Öyle görünüyor ki Kürt edebiyatı bağlamında roman sanatı, kurgu dünyası ve anlatım metotları üzerine ciddi anlamda düşünen ve yazarlığı profesyonel bir iş haline getiren ilk yazar Mehmed Uzun'dur. Uzun da Kürt dilinde roman yazmayı bir nevi görev olarak görmüştür. Ancak Uzun ile kendinden önceki Kürt roman yazarlarının görev tanımlaması birbirinden farklıdır. İlk Kürt yazarları benimsedikleri ideolojinin sanat anlayışı doğrultusunda Kürtçe roman yazmayı bir görev olarak bilirken Uzun'un amacı Kürtçe yetkin romanların

iki gruba ayırır: Kürtleri küçük, vahşi ve cahil olarak göstermek isteyen Kürt düşmanları ile ya Kürt edebiyatını bilmeyen ya da siyasi, ideolojik ve şahsi sebeplerle körleşmiş Kürtler (Kuriş, 1995: 105).

Çok açıktır ki Mehmed Uzun'un ilk romanı ne bölge bazlı (diaspora veya Kürdistan'ın herhangi bir parçası) ne de diyalekt bazlı (Sorani, Kurmanci, Kirmancki) ilk Kürtçe roman değildir (Ahmedzade, 2004: 205). Zaten araştırmalarımız çerçevesinde ilk elden yazarın bu yönde bir iddiasına da denk gelmedik. Mehmed Uzun'un asıl önemi; Kürt diliyle roman yazılabileceğini ispat etme, Kürtçe romanı geliştirmek, dünya romanı standartlarında Kürtçe roman yaratma çabası ve en önemlisi Kürtçe romanı sürekli gündemde tutarak dünyaya tanıtmaktır.

Bodur'un tespit ettiği üzere sözlü kültür (özellikle dengbêjlik geleneği), Kürt yazını (klasik Kürt edebiyatı ve Kürt dergiciliği), sürgün edebiyatı ve modernleşme Uzun'un romanlarının temel besin kaynaklarıdır (Bodur, 2009). *Tu* (1985) Uzun'un ilk romanıdır. Diğer romanları: *Mirina Kaleki Rind* (1987), *Siya Evîne* (1989), *Rojek Ji Rojên Evdalê Zeynikê* (1991), *Bîra Qederê* (1995), *Ronî Mîna Evîne Tarî Mîna Mirinê* (1998), *Hawara Dicleyê* (2001). İsveç'te uzun yıllar yaşamasına rağmen Uzun'un yüzü hep ülkesine dönüktü, asıl amacı kitaplarını Türkiye'deki potansiyel okur kitlesine ulaştırmaktı. Nitekim Türkiye'de Kürt dili üzerindeki baskılar kalkar kalkmaz Uzun'un romanları Türkiye'de yeniden basılan ilk Kürtçe romanların arasında yer almıştır. *Hawara Dicleyê* romanı ise ilk defa doğrudan Türkiye'de basılmıştır (Scalbert Yücel, 2018: 203). Uzun'un bir amacı da Türkiye'deki Kürtçe bilmeyen okurlara ulaşmaktır. Bu sebeple her bir kitabının Türkçe çevirisine çok özen göstermiştir (Üstündağ, 2019: 88-93). Türkiye'de Uzun'un Türkçe çeviri ve Türkçe yazılmış kitapları Kürtçe kitaplarının satışıyla kıyaslanamayacak denli çok satmıştır. Uzun, bir dönem Türkiye'de ve belli bir ölçüde dünyada en çok tanınan ve bazı kesimler tarafından bilinen tek Kürtçe roman yazarı olmuştur.

Siyasi kişiliğiyle de tanınan Mahmut Baksî'nin gençlik çağı romanı *Hêlin* (1984) İsveç'teki Kürt diasporası tarafından yayımlanan ilk Kürtçe romandır. (Ahmedzade, 2004, 205)¹⁸ Sendikacı ve TİP'in Batman şubesinin başkanı olan Mahmut Baksî, Kürtçülük ve iki kitabı nedeniyle 15 yıla mahkûm edilir. 1970'te Almanya'ya göç eden Baksî, 1971'de İsveç'e yerleşir. *Hêlin* dışında Baksî'nin *Gundikê Dono*, *Serhildana Mala Eliyê Ünis*, *Lawikê Xerzî* isimli romanları vardır (Baksî, 2018). Baksî'nin romanlarında Türkiye edebiyatındaki 'toplumcu gerçekçilik'in etkisi gözlemlenebilir.

Mehmed Uzun'un (2011: 82) genç ve umut verici olarak işaret ettiği Hesenê Metê; bazı Rus yazarlarından yaptığı çeviriler, halk masalları uyarlaması olan *Ardû* ve öykü kitabı olan *Smirnoff* ile Uzun'un övgüsüne mazhar olur. Çok değil iki yıl sonra çıkardığı *Labirenta Cinan* romanıyla sadece

yazılabileceğini dünyaya göstermekti. Uzun, Kürtçe roman yazmayı uzun erimli bir proje olarak önüne koymuştur. Bu bağlamda Uzun'un iki önemli özelliği ortaya çıkıyor: düşünür ve yaratıcı. İlk roman teorisi üzerine çalışan, dünya romanını yakından takip eden, Kürt edebiyatı ve romanıyla ilgili inceleme ve araştırmalar yapan, nasıl bir Kürtçe roman ortaya koymak gerektiği üzerine düşünen ve ikinci olarak da Kürtçe roman üretiminde bulunan Mehmed Uzun. Dolayısıyla Uzun yaptığı için gayet farkında olan ve o için teorisini de yetkinlikle yapan bir yazardır. Uzun sadece romanlarıyla değil Kürt dili, edebiyatı ve romanıyla ilgili yazılarıyla da yol gösterici ve ufuk açıcı olmuştur. Bir dönem Kürt entelektüelleri tarafından çokça taşlanan Uzun'un kendine özgüveni çok da yersiz değildir. Kürtçe romanın "baba"sı olmasa da Kürtçe romanı dünya romanının yanına taşımak için bilinçli bir gayretle çalışan ilk kişidir, denebilir. Yanı sıra Kürtçe romanın Kürtler arasında ve dünyada tanınması için yoğun mesai harcamıştır. Uzun'un bir diğer özelliği Kürtçe romanda ilk modernist ve postmodernist açılımlar yapan yazar olmasıdır. Yılmaz, Uzun'a "modernist ve postmodernist Kürtçe romanın babası" payesini verir. (117) Kendinden önceki Kürtçe romanların neredeyse tamamı sosyal gerçekçilik anlayışıyla yazılmıştır. Bu bakımdan Uzun, Kürtçe romana yeni yollar açarak Kürtçe roman geleneğini şekillendirici bir rol oynamıştır.

18 İsveç'teki gibi edebi bir diasporanın oluşmadığı Almanya'da Birîndar'ın *Keça Kurd Xanê* isimli romanı 1982'de, *Soro* romanı 1983'te yayımlanır.

öykü alanında değil roman alanında da Kürt edebiyatının en etkili yazarlarından biri olduğunu ispatlayarak Uzun'un övgüsünün yersiz olmadığını gösterir. Metê; dili kullanma biçimi, ironik bakış açısı ve gerçek ile hayal arasında gidip gelen kurgu dünyası ile Kürt edebiyatındaki en özgün yazarların başında gelir. Metê'nin *Tofan*, *Gotinên Gunehkar*, *Li Dêrê*, *Hefsar* adında dört romanı ve *Kitêba Salê* adında bir öykü kitabı daha vardır. Metê aynı zamanda Türkçe'ye en çok çevrilen yazarlar arasındadır.

İsveç devletinden en fazla finansal destek alan yazarların başında gelen Fırat Cewerî'nin Kürt edebiyatı alanındaki asıl başarısı *Nûdem* dergisi ve yayınlarıdır. Çevirmenlik, şiir ve öykü yazarlığının yanında Cewerî, aynı isimdeki yayınevi ve dergi çalışmalarını da aktif bir şekilde yürütmüştür. *Nûdem* yayınevi birçok Kürtçe eseri yayımlarken 40 sayı çıkan *Nûdem* dergisi de İsveç'teki Kürt diasporası çevresinde edebi bir atmosfer ve canlılık yaratmış ayrıca her görüşten Kürt yazarını bir araya getirme rolü oynamıştır. Dergi 1990'ların ikinci yarısında Türkiye'ye ulaştığında etkisi oraya da sirayet etmiştir (Scalbert Yücel, 2018: 195-198). "Cafe Nûdem" şeklinde hayali bir isim verilen, yayınevinin bir odasında gerçekleşen edebi buluşma ve görüşmeler de İsveç'te Kürt yazarının oluşması ve biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır (Scalbert Yücel, 2018: 215). 2001 yılında *Nûdem* dergisinin yayımına son verdikten sonra roman yazmaya yönelen Cewerî'nin ilk romanı *Payîza Dereng*'tir. İlk romanı *Ez ê Yekî Bikujim*, *Lehî* ve *Marîa Melekek Bû*, *Derza Dilê Min* izler.

İsveç ekolü içinde de adı anılan Bavê Nazê, Kürt yazarının yersiz yurtsuzluğuna en iyi profili oluşturur. 1946'da Mardin'de doğan yazar; 1957'de Suriye'ye geçer, 1969'da da Sovyetler Birliği'ne geçiş yapar. 1980'de Moskova Üniversitesinde doktorasını tamamladıktan sonra 1981'de Suriye'ye döner ama 1983'te yine Sovyetlere gitmek zorunda kalır. Yazar 1985'te İsveç'e geçer ancak 1988'de tekrar Sovyetlere döner. Sovyetlerde farklı gazetecilik faaliyetlerinde bulunan yazar, 2003 yılında Kürdistan Bölgesi'ne giderek Duhok Üniversitesi'nde edebiyat dersleri vermeye başlar ve halen oradadır. Nazê'nin oldukça hareketli yaşam serüveni, onu hangi edebiyat evresinde konumlandırmak gerektiği konusunda araştırmacıların kafasını karıştıracak mahiyettedir. Ama en azından kısa bir dönem için de olsa adı İsveç ekolü içinde anılır. Gerçekçilik anlayışının en iyi uygulayıcılarından biri olan Nazê'nin ilk romanı, *Çiyayên Bi Xwînê Avdayî* ilk olarak 1978'de Arapça, 1981'de Rusça ve nihayet 1988'de Kürtçe yayımlanır. *Miriyê Heram*, *Dara Pelweşiyayî*, *Stokholmê Te Çi Dîtiye Bêje* (1985) yazarın romanlarından birkaçıdır.

f. Türkiye'de Kürtçe Roman

İsveç diasporasında Kürtçe roman iyi bir gelişim dönemi yaşarken Türkiye'de değil Kürtçe roman yazmak tek bir Kürtçe cümle yazmak bile ağır cezalara sebep olabiliyordu.¹⁹ Zira Türk kanunlarında Türkçe dışında herhangi bir dilde yazmak yasaktı. Bu yüzden 1960'lı yıllara kadar Türkiye'de Kürtçe adına herhangi bir üretim yoktur. Ancak bütün yadsıma, yasaklama ve yok saymalara rağmen Türk kanununda yasal düzenlemeye gidilmeden önce de tek tük Kürtçe kitaplar yazılmıştır. Bir yazısında Kürtçe bir stranın birkaç dizesine yer verdiği için tutuklanan Musa Anter, ironik bir biçimde tutuklandığı hücrede tamamı Kürtçe bir piyes yazar. Yazar piyesi 1960'ta yazmasına rağmen piyesin basılması

19 Abartılı gelebilir, ancak gerçekten de öyleydi. Musa Anter'in 1959 tarihli *Kıml* kitabı bu durumun en somut örneğidir. Anter, İleri Yurt gazetesindeki yazılarını bu kitapta bir araya getirir. Hepsini Türkçe yazılmış gazete yazılarından birinin adı *Kıml*'dir. Söz konusu yazıda Anter, Kürtçe bir stranın birkaç dizesine yer vermiştir. Türkiye'nin en büyük gazeteleri durum hakkında son derece olumsuz haberler yapar. Çok geçmeden Anter ve İleri Yurt'un sorumlusu Canip Yıldırım'a dava açılır. Ardından Anter tutuklanır. (Uzun, 2011; 78) İşin ironisi şudur ki Anter tamamı Kürtçe olan *Birîna Reşî* gönderildiği hücrede kaleme alır.

1965'i bulur. Türkiye'de yayımlanan ilk Kürtçe kitap, *Birîna Reş*'tir (Scalbert Yücel, 2018: 169: Uzun, 2011: 79). Bunu Mehmet Emin Bozarşan'ın 1978 yılında yayımladığı *Meyro* isimli öykü kitabı izler. Türkiye'deki bu ilk Kürtçe kitapların ana temaları; genellikle kırsalda yaşayan Kürtler'in sert yaşam koşulları, çaresizlik, geri kalmışlık, cahillik ve bunların yol açtığı sorunlardır (Scalbert Yücel, 2018: 170-171: Uzun, 2011:80). Türkiye'de Kürtçenin yasaklı olduğu dönemlerdeki Kürtçe yazma çabasından bahsederken yayın serüveni Diyarbakır'da başlayıp İsviçre'de sonlanana kadar düzenli aralıklarla çıkan *Tirêj*²⁰ (1979-1980) dergisi atlanmamalı. İlk Kürtçe çiftleheçli (Kurmancî-Kirmanckî) dergide yazan Rojen Barnas, Berken Bereh ve Arjen Arî çağdaş Kürt şiirinin ağır kilometre taşlarıdır. Rojen Barnas ve Arjen Arî, derginin Türkiye'deki yayımı durunca şiirlerini diasporadaki Kürtçe dergilere gönderir (Scalbert Yücel, 2018: 174: Laleş, 2012: 371). Dergide yazıları yayımlanan ve daha sonra İsviçre'ye yerleşen Malmîsanij ise özellikle Kirmanckî, Kürt aydınları, Kürt cemiyetleri ve Kürt gazeteciliği ile ilgili inceleme ve araştırmalarıyla Kürdoloji alanına önemli kazanımlarda bulunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1992 yılına kadar yani 69 yıllık uzun bir süre zarfında Türkiye'de yayımlanmış tek Kürtçe roman Erebe Şemo'nun *Şivanê Kurd* eseridir.²¹ *Şivanê Kurd*, 1935 yılındaki Sovyetlerdeki ilk baskısından yıllar sonra nihayet 1977'de Türkiye'de basılır (Ahmedzade, 2004: 212).

Türkiye'den gitmek zorunda kalan Kürtler tarafından 1935'te ilk örneği verilen, Sovyetler Birliği ve İsviçre diasporası olmak üzere diasporanın iki kanadı üzerinden geliştirilen Kürtçe roman, 60 küsur yıllık bir aradan sonra en sonunda Türkiye'de de varlık gösterir. Türkiye'de Kürt dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili diğer gelişme ve serbestleşmelerle birlikte Kürtçe romanın yazılmasını mümkün kılan asıl etken, 1991'de Turgut Özal başkanlığında 1983 tarihli 2932 sayılı yasanın yürürlükten çıkarılmasıdır. Böylece Kürt dili kullanımı ve tanınması önündeki engeller büyük oranda ortadan kalkar ve Kürt edebiyatının gelişmesi için fırsat doğar (Blau, 2017: 36). Buna rağmen yasal düzenlemeden ancak 8 yıl sonra Kürtçe roman Türkiye'de yayımlanır. Günlük yaşam ve resmi kurumlarda kullanılmayan, yazılı ve basılı materyallerin olmadığı, olsa da ulaşmanın çok zor olduğu, sadece ev içinde kullanılan bir dil ile hem görece uzun bir zaman hem de yetkin ve esnek bir dil isteyen bir tür olan roman yazmak elbette kısa sürede mümkün olmayacaktı.

Kürt dili üzerindeki yasak ve baskının kaldırılmasıyla birlikte Kürt dili, edebiyatı ve kültürüyle ilgili diğer çalışmalar bu kadar sabırlı olmayacaktı. 1991'de İstanbul'da kurulan *MKM (NÇM)* ile 1992'de İstanbul'da kurulan İstanbul Kürt Enstitüsü; Kürt dili, edebiyatı, kültürü, tarihi, sanatı, müziği ile ilgili çalışmaların merkezi olur.²² Kısa bir süre sonra Kürtçe yazmaya başlayan yazarların ya doğrudan ya da dolaylı olarak yolları bu merkezlerden geçmiştir. Nitekim *MKM* gerek Kürtçe kursları gerekse de bünyesinde çıkan *Rewşen* (1992-1996), *Jiyana Rewşen* (1996-2001) ve *Rewşen-name* (2003) dergileri yoluyla adeta okurlarının yazılı Kürtçe'yi öğrenme ve konuştukları Kürtçeyi geliştirmenin ana kaynakları olur.²³ İstanbul Kürt Enstitüsü'nün çıkardığı Türkçe-Kürtçe (2000) ile Kürtçe-Türkçe

20 Derginin sadece 4 sayısı Türkiye'de yayımlanmıştır. (Scalbert Yücel, 2018: 175)

21 1991 yılına kadar Türkiye'de yayımlanan toplam Kürtçe kitap sayısı ise sadece 13'tür. Scalbert Yücel, hazırladığı tabloda kitap adı ve türünü vermeden sadece yıllara göre kitap sayılarını gösterir. Muhtemelen o zamana kadar yayımlanan kitap sayısı, Musa Anter'in *Birîna Reş*, M. E. Bozarşan'ın *Meyro* ve Kürt alfabesi dışında *Tirêj*, *Dicle-Fırat*, *Deng*, *Roja Newe* gibi dergileri ve başka çalışmaları da kapsıyor. (Scalbert Yücel, 2018: 246)

22 Kısa süre sonra *MKM*'nin Türkiye'nin farklı büyük kentlerinde şubeleri açılır. 2000'li yıllardan sonra Kürt yayınevleri, dergileri gibi İstanbul Kürt Enstitüsü de Diyarbakır'a yönelir ve bir şubesini orda açar.

23 Kürt dergiciliğinde özel bir yeri olan ve en uzun süreli yayınlardan biri olan *Nûbihar* dergisinin (1992) de Kürt dili öğrenimi ve gelişmesinde önemli bir yeri olmakla birlikte bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Modern edebiyatın bir türü olan Kürtçe romanın ortaya çıkması ve gelişiminde etkili olan çalışmaların incelendiği bu çalışmada *Nûbihar*, dini misyonu, klasik edebiyata olan meyli sebebiyle konu dışı kalmaktadır.

(2004) geniş kapsamlı sözlükler, Kürtçe kelime dağarcığını geliştirmek isteyenlerin başucu kitapları olur (Scalbert Yücel, 2018: 119-120). Bu dergiler ve sözlükler Kürtçe okur ve yazarını, neredeyse eş zamanlı olarak yetiştirir. Bu dergilerdeki Kürtçe metinleri okumak isteyen okurun en büyük yardımcısı sözlükler olacaktır. Yazılı Kürtçeyi büyük oranda bu dergilerden öğrenen Türkiye'nin ilk Kürtçe okur kitlesi sayılan bu okurlar, kısa süre sonra başlarda amatör olan yazılarını bu dergilere göndereceklerdir. *Hawar* ile başlayan Kürt yazar yetiştirme misyonu, İsveç diasporasında *Nüdem* dergisi ile takip edilir. Türkiye'de 90'larda çıkan dergiler, özellikle *Rewşen* grubu dergileri, bu misyonu yoğun bir biçimde yürütür. *Rewşen* grubu dergilerinde yazıları yayımlanan Kawa Nemir, M. Zahir Kayan, Dilawer Zeraq, Cihan Roj, Yaqob Tilermenî, İrfan Amîda, Rênas Jiyan, Çiya Mazî, Berken Bereh, Salih Kevirbirî, Serkeft Botan, Edîp Polat, Şêxmûs Sefer, Lal Laleş, Arjen Arî, Remezan Alan, Osman Mehmed, Dost Çiyayî gibi bazıları sonradan Türkiye'deki modern Kürt edebiyatının belirleyicileri olacak isimler bu dergi geleneğinde yetişir. Arjen Arî ve Berken Bereh gibi bazı isimler hariç bu isimlerin çoğunluğu Kürtçe okuma-yazmayı 90'lı yıllarda öğrenmiş, 90'lı yılların ortalarında yazmaya başlamış ve 2000'li yılların başında kitaplarını yayımlamışlardır. Bu yazarların geneli o dönemde üniversite okumakta ya da üniversiteyi yeni bitirmiş, devlet memuru ve hatta çoğunluğu öğretmendi. Bu yazarlar, "Rewşen Kuşağı" olarak adlandırılmıştır. Zaten *Jiyana Rewşen* ve devamındaki *Rewşen-name*'nin amacı, yeni bir nesil/ekol meydana getirmektir. Türkiye'deki ilk Kürt yazarların yaratılmasında büyük rolü dikkate alındığında bu amaca ulaşıldığı görülür. *Rewşen* kuşağı yazarları daha sonra Sî, Bajar, Belkî ve Lîs yayınevleri ile *W* dergisi gibi alanlarda yeniden şekillenecektir (Scalbert Yücel, 2018; 184-188/199-200).

Türkiye'de Kürtçe romanın ortaya çıkmasında *Rewşen* grubu dergilerinin rolü hiçbir surette yadsınmaz.²⁴ Bir bakıma Kürtçe okur-yazarlık eğitim merkezi olan bu dergiler, modern edebiyatın şiir, kısa düzyazı, tiyatro gibi türlerinde yazabilen yazarlara kapı açar. 1990'ların sonuna gelindiğinde ise bu dergiler, yazarlarını artık roman yazabilecek donanımlarla donatmışlardır: Kürtçe kelime dağarcığı, görece standart bir Kürtçe ve edebi bir dil. Romanlar doğrudan buralarda tefrika edilmese de bu dergiler, Türkiye'de Kürtçe roman yazmanın zeminini hazırlayan bir rol oynamışlardır. Nitekim Türkiye'deki ilk Kürtçe roman yazarları bu dergi çevrelerinden çıkmıştır: İbrahim Seydo Aydoğan, Remezan Alan, Yaqob Tilermenî, Mîran Janbar. Benzer biçimde bu dergilerde yazan ve daha sonra şair kimliğiyle tanınan bazı şahsiyetler günümüzde şiiri bırakıp roman yazmaya yönelmişlerdir. Dilawer Zeraq, İrfan Amîda, Rênas Jiyan gibi Türkiye'deki modern Kürt edebiyatında şair kimlikleriyle öne çıkan kişilerin peş peşe roman çıkarmaları, roman türünün günümüzde daha çok talep görmesiyle açıklanabilir. Benzer durum *okuma gruplarına* katılan bazı okurların Kürtçe yazmaya öykü yazmakla başlayıp roman türüne yönelmesinde de görülür.

Kürtçe roman ile ilgili inceleme ve tartışmalarda problematik bir durum arz eden konulardan biri, bir Kürtçe roman geleneğinin olup olmadığıdır. Haşim Ahmedzade'nin de altını çizdiği gibi ulusal bir

24 Dergilerin (özellikle *Hawar*, *Nüdem*, *Rewşen* grubu) Kürtçe romanın ortaya çıkmasındaki rolü ile bazı Ortadoğu ülkelerinde, örneğin Türkiye, gazete ve dergilerin romanın ortaya çıkışı ve gelişmesindeki rolü birbirine karıştırılmamalıdır. Türk romanları, doğuşundan uzun bir süreye kadar çoğunlukla önce bir gazetenin ya da derginin her sayısında parça parça yayınlanır, daha sonra genellikle kitap olarak çıkarıldı. Türk edebiyatında tefrika roman geleneği, 1950'li yıllar gibi, geç bir döneme kadar devam eder. Örneğin Yaşar Kemal'in *İnce Memed* romanı tek parça olarak çıkmadan önce *Cumhuriyet* gazetesinde 1953-54 yılları arasında tefrika olarak basılır. Bkz. Tefrika yoluyla yayımlanan Türk Romanları. <http://edebiyat.k12.org.tr/listeler/Tefrika+Yoluyla+Yay%C4%B1mlanan+T%C3%BCrk+Romanlar%C4%B1/6>. Kürt edebiyatında tefrika roman olgusuna, örneğin Kürdistan Bölgesi'nde, rastlanmakla birlikte bu, bir gelenek oluşturmayacak kadar istisnai bir durumdur. Bununla birlikte Kürt gazeteciliği ve dergiciliği, Kürtçe romanın ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir. Kürt gazete ve özellikle edebi dergilerinin önemi, Kürt yazarını roman yazabilecek donanım ve birikimle donatmasından gelir.

vatanın sınırları dâhilinde dolayısıyla kültürel, toplumsal ve siyasi bağlamlarda organik bağlar ile düz çizgisel hatta ilerleme anlamında ulusal bir Kürt edebiyatı ve dolayısıyla Kürtçe roman geleneğinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak Kürtçe romanın uzmanları ve tarihçileri genellikle coğrafik, diyalektik ve alfabetik farklılıkları görmezden gelerek Kürtçe romanı bir bütün olarak değerlendirme çabasıdır (2011: 128). Kürtçe roman yazarlarının ortak dil, kültür ve geçmişe ait olmaları ve Kürt yazarın diğer parçalardaki Kürtçe romanlarına ulaşma ve onlardan beslenme çabası, bir dereceye kadar bir Kürtçe roman geleneğinden bahsetmeyi mümkün kılar. Ancak Kürt edebiyatını ulusal ve bütünlüklü bir fenomen olarak görme niyet ve çabalarının ötesinde modern Kürt edebiyatı ve romanını mikro bazda organik ilişkiler ve doğrudan birbirinden beslenme bağlamında Irak-İran Kürdistanı ile Diaspora (Sovyetler Birliği, Hawar ve İsveç ekolleri)-Türkiye-Suriye Kürdistanı olmak üzere iki gelenek şeklinde ele almak daha gerçekçi olacaktır.²⁵ Bu bağlamda Türkiye'deki modern Kürtçe edebiyat ve roman; Sovyetler Birliği, *Hawar* ve İsveç Kürt edebiyatından beslenir. Ancak bir taraftan da kendinden önceki bu ekollerin oluşturduğu gelenek içinde kendine yeni bir yol bulmak adına onlardan ciddi anlamda bir kopuş da gerçekleştirir (Laleş; 2012: 372). Kendinden önceki gelenekten gerektiği kadarıyla beslenir ama eğer hiçbir değişiklik ya da yenilik yapmadan onların çizgisinden gitseydi bir taklitten ibaret olacaktı. Bu sebeple beslendiği kaynaklara eleştirel bir bakış ve kaynaktan belli sapsmalar kaçınılmaz olur. Bu çerçevede Türkiye'deki Kürtçe roman, Kafkas ve İsveç romanının belli bir ölçüde devamı ve bir ölçüde de bu gelenekten bir kopuş olarak değerlendirilmelidir.

1980'ler boyunca Stockholm'u mesken tutan Kürt edebiyatı ve yazarları 1990'lardan sonra yavaş yavaş İstanbul'a yönelir. 1990'larda Kürt gazete ve yayınevlerinin neredeyse tamamının İstanbul'da konumlanması, İstanbul'u Kürt entelektüel ve yazarlarının vazgeçilmez merkezi yapmıştır. 2000'li yıllarının başında OHAL'ın kaldırılması ve Kürt siyasetindeki gelişmelerin de etkisiyle Diyarbakır Kürt yazar ve entelektüel, yayınevi, dergi ve kurumlarının hâkim mekânı olur. Birbirinin devamı olan bu merkezler aynı zamanda birbirleriyle bir çeşit rekabet halinde olmuşlardır. Nihayetinde Kürt edebiyatının başkenti hali hazırda Diyarbakır'dır (Scalbert Yücel, 2018: 214). Diasporada doğup gelişen Kürtçe roman artık gerçek anlamda yurdunda yeşermeye başlar.

Türkiye'de ortaya çıkan Kürt yazarların diasporadaki Kürt yazarlardan en önemli farklarından biri siyasi bir parti veya çevreyle doğrudan bağlantılı olmamalarıdır. Doğrudan bir siyasi partinin üyesi olan veya aktif siyasi faaliyetlerde bulunanlar olsa bile istisnadır (Scalbert Yücel, 2018: 186).²⁶ Yeni dönem Kürt yazarını İsveç Kürt yazarından ayıran asıl fark Kürtçe yazma motivasyonundaki dönüşümdür. Bize göre yeni dönem Kürt edebiyatı ve özellikle romanının en kritik özelliği, Kürtçe yazma motivasyonunun yer değiştirmesidir. Mehmed Uzun'un şahsında İsveç Kürt yazarının asıl amacı, Kürt diliyle roman yazılabileceğini ispat etmektir. O dönemdeki yazar söyleşileri veya romanla ilgili incelemelere bakıldığında Kürtçe romandan bahsedilirken Kürt dili vurgusunun çokça yapıldığı gö-

25 Mehmed Uzun, modern Kürt edebiyatını Irak-İran, Sovyetler Birliği ve Türkiye-Suriye olmak üzere üç farklı grupta inceler. (Uzun, 2011) İsveç ekolünü ayrı bir dönem olarak almaz, Türkiye'de üretilen edebiyatın içinde gösterir. Bizce, İsveç ekolü farklı dinamik, şart ve motivasyonların ürünü olarak değerlendirilmeye birlikte Sovyetler Birliği, İsveç, Suriye ve Türkiye Kürtçe romanı bir arada incelenmelidir.

26 Scalbert Yücel'in bu iddiası, bir dereceye kadar doğru olsa da Türkiye'deki Kürt yazarların Kürt siyasetinden tümüyle uzak olmadığını not düşelim. Her ne kadar siyasi partilerde doğrudan aktif rol almaktan uzak dursalar da Kürtçe yazmaları bile başlı başına siyasi bir duruş anlamına geliyordu. Nitekim Türkiye'deki çoğu Kürt yazarın tam da siyasi duruşları nedeniyle bir cezai, hiç olmasa gözaltı serüveni olmuştur.

rülecektir. Temel amaç, dünyadaki diğer milletlerin katıldığı kervana “uygar ve kadim bir dili” olan Kürtlerin de katılabileceğini dünyaya ilan etmektir. Kervana daha önce, 1935’te girilmişti zaten ama İsveç Kürtçe romanı hem bu kervana biraz daha gelişmiş örnekler katmak hem de katıldığını dünyaya yüksek sesle duyurmak bakımından misyonunu başarıyla yerine getirmiştir. Diaspora Kürtçe romanından beslenen ve belli bir ölçüde devamı sayılabilen Türkiye’deki Kürtçe roman bir adım öne geçer. 1990’lar sonrası Kürt yazarları, Kürtçe romanın kervana dâhil olduğunu bilir ancak diğer millet ya da dillerin romanıyla kıyaslandığında çok az Kürtçe roman yazıldığını fark eder. Bu çerçevede 1990’ların sonunda ilk örnekleri çıkaran Türkiye’deki Kürt yazarının roman yazmasının temel motivasyonu, “gecikmişlik duygusunu” telafi etmeye yöneliktir. Diaspora Kürtçe romanı Kürtçe’nin varlığı ve yetkinliğini ispatlarken; 1990’lar sonrası Kürtçe romanı çok sayıda örnekle gecikmişliğin acısını çıkarmak ister. Kürtçe roman artık daha sabırsız ve acelecidir, Kürtçe roman açısından artık kendi şahsında Kürt dilini ispat etmek değil bizzat kendini ispat etmenin zamanı gelmiştir.

Türkiye’deki Kürtçe romanın başlangıç yılları olarak varsayabileceğimiz 1999 ve 2009 yılları arasında yazılan roman ve yazarları şöyle sıralanabilir: *Reş û Spî* (1999) - İbrahim Seydo Aydoğan, *Kejê* (2001) ve *Mişextî* (2009) - Adil Zozanî, *Saturn* (2002) - Remezan Alan, *Li Qeraxê Şevê* (2002) - Kemal Örgün, *Gulên Azadiyê* (2003) - Qahir Firat, *Ardûda* (2004) - Mîran Janbar, *Jar Lê Sermest* (2004) - Lokman Ayebe, *Sêbareya Mêrdînê* (*Kitim* 2005, *Qerebafan* 2009, *Bavfileh* 2009) - Yaqob Tilêrmenî, *Bêhna Axê* (2005) - Omer Dilsoz, *Nameyek Ji Xwedê Re* (2007) - Yunus Eroğlu, *Ristemê Zal* (2007) - Edîp Polat, *Rojnivîska Spînoza* (2008) - Şener Özmen, *Gîtara Bêtêl* (2009) - Cihan Roj.

Türkiye’de Kürtçe romanın ortaya çıkmasında önemli rol oynayan bu yazarlardan bazıları ilk romanlarıyla yetinmiş, bazıları birer roman daha yazmış, bazıları ise roman yazarlığını günümüze dek getirmiştir. Bu yazarlardan bazıları romanın yanı sıra Kürt edebiyatı, özellikle Kürtçe romanla ilgili akademik çalışmalarıyla da tanınır. Türkiye’de yaşayan Kürtler tarafından yazılan bu ilk romanların bazıları, örneğin *Saturn*, *Sêbareya Mêrdînê*, *Nameyek Ji Xwedê Re* ve *Rojnivîska Spînoza*, kurgulama ve anlatı teknikleri bakımından beklentilerin ötesinde ve şaşırtıcı derecede başarılıdır. Türkiye’deki bu ilk dönem Kürt yazarların İsveç ve onun üzerinden Hawar Ekol’nün kaynakları ve Kafkas romanı ile *Janî Gel*, *Pêşmerge* gibi diğer parçalardaki Kürt romanlarına ulaşması ve ayrıca Türkiye’de edebiyat dünyasındaki canlılık, bu ilk romanların başarısına belli derecelerde katkı sağlamıştır. Bu başarıda rol oynayan bir diğer etken, yazarların eğitim durumları ve muhtemelen aktif siyasetin dışında durup yazma edimini temel bir uğraşı olarak benimsemeleridir. Bu yazarların bazıları Türkiye’nin en iyi üniversitelerinde, hatta bazıları doğrudan farklı dillerin dil ve edebiyat bölümlerinde okumuş, üniversite eğitiminin dışında da kendini iyi yetiştirmiş bireylerdir. Bazıları eserleri orijinal dilinden çevirmek bazıları edebiyat ve roman teorisi üzerine yazmak suretiyle edebiyat ile içli dışlıdır.

Türkiye’deki durum bağlamında son on yılda aktif olan *okuma gruplarının* Kürt yazar yetiştirme misyonu bakımından önemli bir rol oynadığı söylenebilir. *Okuma gruplarının* Kürt yazarın yetişmesine katkısı birkaç açıdan kayda değerdir. İlk olarak dergi veya başka basılı bir ürün ile *okuma gruplarının* yazarlığın şekillenmesine katkısı arasında bir fark olduğu görülür. Basılı bir ürün okurken birey yalnızdır ve okuduğunu anlamlandırma sürecinde başka bir okurla etkileşimi söz konusu değildir. Düzenli aralıklarla, üzerinde anlaşılan bir romanın okunup gelindiği *okuma grupları* ise aynı metnin

farklı kişilerce anlamlandırıldığı ve analiz edildiği mekânlarıdır. Bu bakımdan yazarlık birikimi bu-ralarda şekillenen kişilerin edebi bir metnin okur tarafından alımlanma biçimlerinin farkında olarak yazacağı düşünülebilir. İkinci olarak *okuma gruplarına* bazı kişilerin sıradan bir okur olarak girip yazar olarak çıkması, okuma faaliyeti ile yazma arasında doğrudan bir ilişki olduğuna dikkat çeker. Tahir Taninha, Hesen İldiz, Erol Şaybak, Burhan Tek, Mem Zinistanî gibi son dönem Kürtçe roman yazarları, Diyarbakır başta olmak üzere farklı şehirlerdeki *okuma gruplarının* katılımcısı olmuştur. Bu şahsiyetlerin aktif olarak okuma günlerine katılmaları hatta bu etkinlikleri organize etmeleri, okuma faaliyeti ile yazma eylemi arasındaki ilişki bağlamında bu grup okumalarının Kürt yazarın yetişmesinde önemli bir rol oynadığını ortaya koyar.²⁷

Türkiye’de Kürt romanlarının tamamına yakını Kurmancî lehçesindedir ancak çok az sayıda da olsa Kirmanckî lehçesinde de roman yazılmıştır. İlk Kirmanckî romanı, Deniz Gündüz’ün 2000’de yayımladığı *Kilama Pepûgi*’dir. Diğer ilk Kirmanckî romanları sırayla şöyledir: *Gula Çemê Pêrre* (2007) - Munzur Çem, *Kilama Şilanê* (2007) - İlhami Sertkaya, *Zifqêra Berî* (2009) - Jêhatî Zengelan, *Soro* (2010) - Deniz Gündüz. Kirmanckî romanların Kurmancî romanlardan en büyük farkı politik angajman, ulusal alegorî ve dîdaktizmden uzak olmasıdır (Yûsiv, 2011; 69-72). Son olarak Pınar Yıldız Kirmanckî lehçesinde o zamana kadar yayımlanmış romanların bibliyografyasını²⁸ iliştiirdiği bir makalesinde, 14 tane Kirmanckî roman ve 7 tane de başka dillerden Kirmanckî’ye çevrilmiş roman tespit etmiştir (Yıldız, 2020: 74-97).

Türkiye’deki Kürtçe roman da genel Kürtçe roman gibi sorumluluk ve görev duygusu, gecikmişli-ği telafi etme motivasyonu ile yazılır. Diğer taraftan başlangıçtan bugüne Kürtçe roman, büyük oranda edebi kaygılardan çok ‘toplumsal fayda’ zemininde yazılmıştır. O yüzden anlatıbilim ve roman estetiği açısından değerlendirilebilecek çok iyi örnekler olmakla birlikte bunlar çok azdır. Kürtçe roman, çoğunlukla sosyolojik ve politik yani tematik incelemelere daha müsait bir alandır. Tematik bağlamda Kafkas, İsveç ve Türkiye’de yazılan Kürtçe roman, birbirinden ayrılır. Kafkas Kürtçe romanında daha çok sosyalist realizm çerçevesinde yeni vatan, yeni insan, komünizm propagandası, parti çalışmaları, geçmişin reddi ile şimdinin güzellemesi, halkların kardeşliği, okumaya övgü, cehaletin yok edilmesi, kapitalist düzene nefret, sınıf bilinci temaları ön plandadır. İsveç Kürtçe romanında ise yalnızlık, yabancılaşma, mistisizm, vatan özlemi, ünlü Kürt entelektüellerinin temsiliyeti, Türkiye’deki çatışma gibi konular işlenir. Türkiye’de yazılan romanlara gelince Türkiye’nin metropollerine göç etmek zorunda kalmış Kürt ailelerinin yaşadıkları maddi-manevi zorluklar, süregelen savaşın yarattığı bireysel ve toplumsal travmalar, Kürt folkloru, bireysel çıkmazlar, siyaset ile sosyal yaşam arasına sıkışmışlık, çatışma saflarına katılan gençler, Kürt düşmanlarının amansızlığı gibi temalara daha çok rastlanır (Alan, 2019: 16-17). Ayrıca şehirleşmeyle gelen modernleşmenin çarpıklığı ve günlük yaşamda Kürtçe kullanımının düşmesi dikkat çeken diğer temalardandır.

27 Kürtçe okuma grupları hakkında ayrıntılı bilgi ve istatistikler için bkz. İlyas Suvağci, “Lêkolînek li ser Komên Xwendinê yê Kurdî”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, s. 61-79, C. 6, S. 1, 2021.

28 Kürtçe roman üzerine lehçe temelinde başka bibliyografik çalışmalar da mevcuttur. Özellikle Kurmancî romanlarla ilgili farklı tarihlere farklı araştırmacılar tarafından bibliyografik listeler hazırlanmıştır. 2020’de yayımlanan M. Emin Purçak’ın çalışması kendinden önce yapılan bibliyografik çalışmaları değerlendirmesi, listelediği romanların yayınevleri, basıldıkları şehirler, yazarların cinsiyeti gibi konular ile ilgili genel istatistikler oluşturması açısından dikkat çeker. Bununla birlikte Purçak’ın titizlikle hazırladığı liste, Kurmancî roman üzerine o zamana kadar yapılmış en kapsamlı liste özelliği de göstermektedir. Bu bibliyografik listede sadece Kurmancî lehçesinde o güne kadar yazılmış 533 roman tespit edilmiştir. Bkz. Mehmet Emin Purçak, “Xebateke Bîbliyografik ji bona Romanên Kurmancî”, *Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî*, j. 3, 2020.

Devletsiz bir ulus olan Kürtlerin genel durumu ve Kürtçe'nin statüsü göz önüne alındığında Kürtçe romanın günümüzde hem nicel hem de nitel bakımdan iyi bir durum sergilediği söylenebilir. Yazarlar genellikle roman sanatının gerekleri doğrultusunda yazarken yayınevleri de daha seçici davranmaktadır. 1990'larda yazmaya başlayan bazı isimler günümüzde de istikrarlı bir şekilde yazmaya devam ederken genç yazarların da ilk romanlarıyla öne geçtiği görülmektedir. Kürtçe yazmaya şiir ve öyküyle başlayan çoğu yazar, günümüzde roman türüne yönelmiş durumdadır. Kürtçe roman yazımı artarken buna paralel olarak okurun da son yıllarda bariz şekilde arttığı, romanların satışından gözlemlenebilmektedir. Günümüzde çok sayıda Kürt yazarın romanları başka dillere çevrilmektedir. Bu durum, bu romanların başarılı olduğunun bir kanıtıdır. Kürtlerin dünyanın dört bir yanına dağılmış olması beraberinde farklı kültür ve edebiyatlarla yoğun bir etkileşim içinde olmasını sağlamıştır. Bu durum da Kürtçe romanda zengin içerik ve farklı anlatım şekillerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu doğrultuda günümüzde yazılan Kürtçe romanın hem içerik hem de biçim bakımından oldukça zengin ve çeşitli olduğu iddia edilebilir. Diğer taraftan günümüzde, farklı bölgelerdeki Kürt yazarların birbirlerinin çalışmalarını yakından takip ettiği görülmektedir. Bu durumun farklı lehçelerde yazan Kürt yazarların doğrudan birbirinden beslenmesine yol açacağı düşünülmektedir.

SONUÇ

Dört ulus devlet arasında parçalanmış ve dili üzerinde farklı ölçülerde baskıcı politikalar uygulanmış olan Kürt toplumunda roman türünün yazılmasının gecikmesi anlaşılır bir durumdur. Kendi yurdunda romanın yazılmasını engelleyen sebepler, ironik bir biçimde Kürtçe romanın görece erken doğuşuna zemin hazırlamıştır. İlk Kürtçe romanlar, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde belirli azınlıklara uyguladığı politikalar yüzünden farklı tarihlerde Rusya'ya sığınmış Êzdî Kürtler tarafından kaleme alınmıştır. Bu ilk Kürtçe romanlar, Sovyetler Birliği'nin azınlıklara yönelik politikaları ve ideolojisi çerçevesinde yazılmıştır. Sonrasında Kürtçe roman, anavatanın farklı parçalarına farklı tarihlerde dönüş eğilimi göstermiş ancak uzun süre bir tradisyon oluşturacak denli çok sayıda ve art arda örnek ortaya konulamamıştır. Bununla birlikte 1990'lardan sonra Kürtçe roman, anavatanının dört bir yanında sayısal olarak artış göstermiştir. Ayrıca roman sanatı bakımından daha yetkin örnekler verilmiştir. Kürtçe roman yazımı bağlamında önemli diasporik mekânlardan olan İsveç'teki çalışmalar, Kürt Dili'nin anavatanının bazı parçalarında yasaklı olduğu 1980 ve 1990'lı yıllarda Kürtçe romanın görünür olmasını sağlamıştır. Kürtçe roman örneğinin olmadığı Hawar Ekolü ise Kürtçe yazım için gerekli araçları yaratması bağlamında genelde modern Kürtçe edebiyatın oluşması ve özelde de Kürtçe roman yazımına önemli katkılarda bulunmuştur.

1990'lardan sonra Kürtçe roman alanında çok başarılı örnekler verilmiştir. Günümüzde farklı dillere de çevrilen çok sayıda Kürtçe romandan söz edilebilir. Ancak belirtmeden geçmeyelim her ne kadar Kürt yazar ve edebiyat araştırmacıları, bütünlüklü bir fenomen olarak görme eğiliminde olsalar da Kürtçe romanın bir bütün olarak değerlendirilme ve sınıflandırılması konusunda bazı sıkıntılar devam etmektedir. Bu durumda çoğunlukla genel hatlarıyla değerlendirme daha elverişli bir yöntem olarak öne geçmektedir.

Kaynakça

- Açıkyıldız Şengül, B. (2015). *Ezidiler Bir Toplumun Kültürün ve Dinin Tarihi*. Kılıç, Zülal (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ahmadzadeh, H. (2015). Stylistic and thematic changes in the Kurdish novel. Marie Carlson, IngaBrandell ve Önver A. Çetrez içinde, *Borders and the Changing Boundaries of Knowledge*. İstanbul: Swedish Research Institute in Istanbul, vol. 22, 219-239.
- Ahmedzade, H. (2004). *Ulus ve Roman Fars ve Kürt Anlatsal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*. Azad Zana Gündoğan (çev.). İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Ahmedzade, H. (2011). *Romana Kurdî û Nasname*. Stembol: Weşanên Avesta.
- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Alan, R. (2009). *Bendname Li ser Ruhê Edebiyatekê*. Stembol: Avesta.
- Alan, R.(2019). *Keşkül. Stenbol: Weşanên Peywend*.
- Allison, C.(2014). “Otobiyografi, Serborî û Romana Kurdî: Erebe Şemo û PeyrewênWî”. *Weje û Rexne*. j. 2. (133-152)
- Baksî, M. (2018). *Hêlîn*. (çapa 2). Diyarbakır: Weşanên Lîs.
- Blau, J. (2017). *Kürt Edebiyatı*. Blau, Joyce; Alexie, Sandrine; Vali, Shahab; Ahmed, Amr Taher; Hashimzadeh, Ahmed; Bréteque, Estelle Amy de la; Haig, Geoffrey; Dehqan, Mustafa, Kürt Edebiyatı İçinde. (11-42). Bucak, Heval (çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Bodur, E. (2009). *Modern Kürt Romanında Bir Kurucu Yazar: Mehmed Uzun*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırmalı Edebiyat Yüksek Lisans Programı.
- Boyık, E. (2012). *Çanda Kurdên Sovetê*. Stenbol: Weşanên Deng.
- Celil, C. (2007). *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*. Kaya, Hasan (çev.). İstanbul: Evrensel Yayınları.
- Chooqee Eedo. A. “Are Novels Written by Kurdish Novelists in Arabic, Persian and Turkish Considered Kurdish Products in Terms of Content?”. *International Journal of Kurdish Studies*, 1(2), 28-34.
- Dilgeş, F. (2012). Celadet Ali Bedirxan ve Hawar Ekolü. Erbay, Vecdi (Der.). *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat İçinde* (49-62). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*. Bingöl, İbrahim, Gündoğan, Cemil (çev.). İstanbul: Avesta.
- Kan, G. (2019), *Îmaja Ermenî di Romanên Kurdî yê Sovyetê de*, Stenbol: Peywend.
- Kurij, S. (1995). Nivîskarê Kurd, Mehmed Uzun re Hevpeyvînek. Uzun, Mehmed (1996), *Ziman û Roman İçinde* (97-109). Stockholm: Weşanên Çanda Nûjen.
- Laleş, L. (2012). Türkiye’de Kürtçe Edebiyat. Erbay, Vecdi (Der.). *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat İçinde* (368-373). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Omar, A. A. (2016). *The Iraqi Kurdish Novel, 1970-2011: A Genetic-Structuralist Approach*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. the University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Kurdish Studies.
- Purçak, M. E. (2020), “Xebateke Bibliyografik ji bona Romanên Kurmancî”, *Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî*, j. 3, (1-28).
- Qazî, R. (2007). *Pêşmerge*. Stenbol: Weşanên Lîs.
- Reşîd, T. (2012). Sovyetler Birliği’nde Kürt Edebiyatı. Erbay, Vecdi (Der.). *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat İçinde*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Rojbiyanî, F.(1993). Nivîskarî û Romana Kurdî. Uzun, Mehmed (1996). *Ziman û Roman* İçinde (9-59). Stockholm: Weşanên Çanda Nûjen.
- Scalbert Yücel, C. (2018). *Kürt Edebiyatının Anatomisi*. Yezaz Der Garabedian (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Suvağci, İ. (2021). Lêkolînek li Ser Komên Xwendinê yên Kurdî . *The Journal of Mesopotamian Studies* , 6 (1) , 61-79 . DOI: 10.35859/jms.2021.831033
- Şamil, H. (2005). “Sovyet Kürtleri” Hakkında Tarihi ve Güncel İncelemeler *Diaspora Kürtleri*. İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Tefrika Yoluyula Yayımlanan Türk Romanları, <http://edebiyat.k12.org.tr/listeler/Tefrika+Yoluyula+Yay%C4%B1mlanan+T%C3%BCrk+Romanlar%C4%B1/6>
- Uzun, M. (1996). *Ziman û Roman*. Stockholm: Weşanên Çanda Nûjen.
- Uzun, M. (2011). *Destpêka Edebiyata Kurdî*. (çapa 3). İstanbul: İthaki.
- Üstündağ, S. (2019). *At The Intersection Of Center And Periphery: Kurdish Language In The Turkish Monolingual Sphere*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Department of Turkish Literature İhsan Doğramacı Bilkent University.
- Xelil, T. (2014). *Antologiya 35 Helbestvan û Niviskarên Kurdên Sovyeta Berê*. İzmir: Weşanên Na.
- Xwediyê Hawarê (1998). Dê Tarixên Hawarê (688-689). *Hawar 2*. S. 24-57 (1934-1943). Stockholm: Weşanên Nûdem.
- Yıldız, P. (2020). Sey Yew Romanê Verênî Kilama Pepûgî Ser O Analîzêk . *The Journal of Mesopotamian Studies*, Özel sayı - Zazakî ve Zazalar: Edebiyat, Kültür ve Dil, 74-97 . DOI: 10.35859/jms.2020.799692
- Yılmaz, M. (2017). *Serbilindî û Serkeftina Romana Kurdî*. İstanbul: Weşanên Ar.
- Yûsiv, H. (2011). *Romana Kurdî (kurmancî û zazakî 1930-2010)*. Amed: Weşanên Ronahî.

ZAZAKÎ DE ROMANO VERÊN: DÊRSİM'RA VE DARE ESTENE SEYİT RIZA¹

Nevzat ANUK - Yusuf AYDOĞDU

Nevzat ANUK, Doktora Öğrencisi
Bingöl Üniversitesi,
Yaşayan Diller Enstitüsü,
Zaza Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-mail: n.anuk@alparslan.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1712-5083

Yusuf AYDOĞDU, Dr. Öğr. Üyesi,
Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi,
e-mail: yaydogdu@bingol.edu.tr,
ORCID:0000-0003-1013-5278.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 17.09.2021

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 21.03.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

Doi: 10.35859/jms.2022.996892

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two
anonym reviewers and scanned by *intihal.net*
plagiarism website.

Citation/Atrf:

Anuk, N. ve Aydoğdu, Y. (2022). Zazakî de
Romano Verên: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit
Rıza, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7
(1), 129-151,
DOI: 10.35859/jms.2022.996892

KILMVATE

Na xebate, do sebebânê ereymendişê romanê Zazakî ser o munaqeşe biko û nê sebaran bido verê çiman. Hetê ereymendişê romanê Zazakî de sebebânê polîtîk ser o yew panaromaya kronolojîk do bêro dayene û wertevêjyayîşê romanê Zazakî de rolê dîasporayî ser o do bêro vindertene. Mîyanê xebatanê edebîyan yê Zazakî de hetê tarixê edebîyatê Zazakî ra hetanî ewro “Kilama Pepûgî” sey romanê tewr verênî amêya qebulkerdene. Armançê na xebate no yo ke; tarixê edebîyatê Zazakî de zanayîşê romanê verênî ser o de yew îddîaya newe do bierzto werte. Îddîaya na xebate na ya ke; “Kilama Pepûgî” ya ver, kitabo ke 1996 de bi nameyê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” çap biyo, gere meseleyê verênîye de bêro analizkerdene û yew munaqeşeya newe bêro akerdene. Na xebate de eserê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rızayî” bi metotanê analizê romanî do bêro analizkerdene. Analîzê eserî ra dima, qîsmê netîceyî zanayîşê neweyî ke kewtê dest do bêrê îfadekerdene.

Çekuyê Mifteyî: Romanê Zazakî, Edebîyato Modern yê Zaza, Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza, Kilama Pepûgî, Mehmet Gülmez.

1 Bu makale Nevzat Anuk'un "*Hetê Awanî û Tematîkî Ra Romannuştişê Zazakî/Yapısal ve Tematik Açından Zaza Romanlığı*" Başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Zazaca İlk Roman: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza

ÖZ

Bu çalışmada Zazaca romanın ortaya çıkışının gecikmesinin ve bu gecikmenin sebepleri üzerine değerlendirilmelere yer verilmiştir. Çalışmada Zaza romancılığının ortaya çıkışındaki gecikmenin politik sebepleri üzerine kronolojik panoroma çizip, Zazaca romanın ortaya çıkmasında diasporanın etkileri üzerinde duracaktır. Bugüne kadar Zazaca edebiyat çalışmalarında edebiyat tarihi açısından ilk roman 2000 yılında yayımlanan “Kilama Pepûgî” olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın amacı Zaza edebiyat tarihinde ilk roman tartışmalarında yeni bir iddia ileri sürmektir. Bu çalışmanın iddiası; Zazaca edebiyat tarihinde “Kilama Pepûgî” den önce, 1996’da yayımlanan “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” adlı eserin, Zazaca ilk roman tartışmaları kapsamında analiz etmek ve yeni bir tartışmaya kapı aralamaktır. “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” adlı eser, roman analiz metodlarıyla analiz edilecektir. Eserin analizinden sonra, elde edilen bilgiler sonuç kısmında ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zazaca Roman, Modern Zaza Edebiyatı, Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza, Kilama Pepûgî, Mehmet Gülmez.

First Novel in Zazakî: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza

ABSTRACT

This study includes evaluations on the delay of the emergence of the Zazaki novel and the reasons for this delay. It will draw a chronological panorama on the political reasons for the delay in the emergence of the Zaza novel, and will focus on the effects of the diaspora on the emergence of the Zaza novel. Until today, “Kilama Pepûgî” is accepted as the first novel published in 2000 in terms of literary history in Zazaki literature studies. The objective of this study is to put forward a new claim in the first novel discussions in the history of Zaza literature. “Kilama Pepûgî”, which was published in 2000 as the first Zazaki novel, was accepted until today. The claim of this study; in the history of Zazaki literature, “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”, published in 1996 before “Kilama Pepûgî”, should be analyzed within the scope of Zazaki first novel discussions and a new discussion should be initiated. In this study, the work named “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” will be analyzed with novel analysis methods. After the analysis of the work, the information obtained will be expressed in the conclusion part.

Keywords: Zazakî Novel, Zazakî Modern Literature, Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza, Kilama Pepûgî, Mehmet Gülmez.

EXTENDED SUMMARY

The novel genre is considered one of the most popular genres of modern literature in almost all world languages since its emergence. In addition to being popular, it can be alleged that it is also considered as the criterion of the modern literary existence of a language. The emergence of the novel and its various powerful effects for many communities has been noticed throughout history, and it can be said that there is a significant international literature in the field of novel. It is a known fact that the

novel has been a useful tool for communities throughout history, having a powerful effect in many areas from nation-identity construction to proof of the existence of a national language, from creating a memory to spreading any movement to large masses. The importance of the novel in modern Zazaki literature is undeniable because it is one of the most important literary genres, on which many discussions have been made since its emergence in the world. Before the initiation of the discussions on the Zaza novel, before the structural analysis of the work named “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”, which we will claim as the first example of the novel genre in Zaza since it is the subject of this study, it should be noted that the emergence of the novel genre - in fact, the entire Zaza literature- in Zaza literature was delayed. There was a discussion about the reasons. As a result of these discussions, the main reasons for the delay are; from the point of view of Zaza language - or all other Kurdish dialects - the fact that the Zazas are mainly located only within the borders of Turkey, social and economic disadvantages, prose factors such as lack of heritage, almost no literacy rate were determined. Depending on all these factors and at the same time, with the changing of the political conditions in the nineties, it was in the 90s that Zazaki printed works appeared in more serious numbers.

In the next phase of the study, a short theoretical discussion about the novel genre was carried out. In the light of the debates on the novel in the world, a brief framework has been drawn over a few basic approaches such as when the novel emerged, what it is/is not, what features it contains.

Then, the main subject, which is the focus of the study, was dealt with. Until now, it has been accepted that the first Zazaki novel example is “Kilama Pepûgi” written by Deniz Gündüz in 2000. The claim of this study is that the work named “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”, written by Mehmet Gülmez in 1996, should be accepted as the first Zazaki novel. For this purpose, a summary of the work titled “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” was given and, “Plot”, “Personal Staff”, “Place”, “Time”, “Point of View and Narrator”, “Language and Style”, “Narration respectively and the novel has been subjected to analysis techniques with titles such as “Showing Techniques “. Each title is also detailed in itself with a multi-subtitle. As a result of these analyzes, the work titled “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” depicts the 1938 Dersim events around/under the leadership of Seyit Rıza, the last few months of the conflict between the state and the people of Dersim - the process until Seyit Rıza’s capture and execution by the state forces - in a literary fiction inspired by real events. The work written by Mehmet Gülmez in Diaspora and it can be evaluated both in the field of historical novel and political novel in terms of novel genre. As understood from the author’s introduction, the work was written in Zazaki with a decolonial motivation. It has been noted that the fictional process of the work, which can also be evaluated in the field of minor literature, is carried out with a strong novel fiction within a literary integrity, again with a certain perspective and dramatic action around the central subject/person. It has been observed that a prominent protagonist, as well as strong and rich norms, cards and backdrop characters, is realistically created. In terms of the plot, it has been observed that there is a chain of events that develop around the central person and are connected to the central event with the chain of events. As a result of the analysis of the work in these basic areas, it was concluded that it can be considered as the first Zazaki work written in the genre of novel. With its sequel, in terms of modern literary history, the appearance of the first Zazaki novel will be traced back to 1996.

Destpêk

Zazakî, wareyê edebîyatê modernî de hetê kulîyatê nuşteki ra zaf teze ya. Tewirê romanî, mîyanê literaturê globalî de mîyanê edebîyatê modernî de xo rê ca vînenê. Tewirê romanî, Zazakî de sey tewiranê edebîyatê modernî yê bînan erey vêjîyeno werte. Na xebate romanê verênî yê Zazakî ser o munaqeseyê vurnayîşê tarixê edebîyatê Zazakî kena a. No semed ra rewşê Zazayan ser o çend qalî gere bêrê kerdene. Zazayî teyna -bê înan ke goç kerdo welatanê bînan- mîyanê sînoranê Tirkîya de ciwîyenê coka awanbîyayîşê Komara Tirkîya ra nate gere analîzo kilmek ke derheqê bingehê/bekraundê rewşê Zazayan û dewleta Tirkîya de bêro kerdene. Çimkî wertevêjîyayîşê/awanbîyayîşê literaturê şaranê bêdewletan zafane/exleb giredayeyê politikayanê dewleta serdest o. Zazayî hetê herema terîtoriyal yê ciwîyayîşî ra teyna -bê înan ke goç kerdo welatanê bînan- mîyanê sînoranê Tirkîya de cayî yê (Çağlayan, 2016:51). Êşkîyeno bêro vatiş ke hetê awankerdişê literaturî ra, nuşttoxê Zazakî mecbur mendê ke goreyê şertanê politikî yê Tirkîya hereket bikerê. Goreyê vurîyayîşê nê şertan roja awanbîyayîşê Komara Tirkîya ra nate, hetanî serranê 90'an Zazakî de yew kulîyato edebî nêameyo meydan (Aydoğdu, 2019:109). Hetanî 90'an teyamûlê dewlete no yo ke hêz û programê xo seba asîmîlekerdiş û Tirkkerdişê Kurdan² ser o ramnayo. Zêdebîyayîşê çapê kitabana yo tewr asaye yê Kurdî/Zazakî, wextê Turgut Ozalî de bi betalkerdişê qanuna ke bi humara 2932 (Malmîsanij, 2016:16-17) ya ameyo meydan. Na qanune badê Derba Leşkerî yê 12 Êlûle erzîyaya merîyet û çapkerdişê kîtabanê Kurdî û qalkerdişê Kurdî qedexê kerda. Badê betalkerdişê na qanune Tirkîya de hûmarê kitabana û ê çîyê bînî matbû yê Kurdan zêdîyenê.

Weşanê matbû yê Zazakî de yew proseso dilengez ra êşkîyeno bêro behskerdene. Proceso verên, mîyanê sînoranê Tirkîya de giredayeyê politikayanê dewlete de weşanê Zazakî, proseso diyin zî teverê Tirkîya de dîaspora de halê weşananê Zazakî yo. Tirkîya de 90'an ra pey yew rehetîya nîsbî yena meydan seba Qanûnanê Entegrasyonê Yewîya Ewropayî qebulkerdişê Kriteyanê Kophenangî, Tirkîya de cehdê demokratîkbîyîşî ra dima Kurdan rê yew azadîya nîsbî yena meydan. Coka dorê serranê 2000'î û cuwapê weşanê Zazakî zî binê benê zêde (Aydoğdu, 2019:109-110). Heto bîn ra 12 Êlûle ra dima zaf merdimî goç kenê/sûrgûn benê şîne Ewropa yan zî welatanê bînan. Şîyayîşê nê merdiman ra pey, bi merkezîyetê Ewropa, nuşttoxê dîasporayî dest bi nuştîşî kenê. (r.109-110) Yewna faktoro mûhîm o bîn yê destpêkê zêdebîyayîşê weşananê matbûu yê Zazakî zî no yo; ê nuşttoxî ke dîaspora da yê -dîaspora ke sey "krêşê neteweperwerî" (Ahmedzade, 2004:196) yena îfadekerdiş- bi destê înan 90'an de kulîyatê Zazakî zêdeyeno. "Aversîyayîşê romanê Kurdî de dîasporayê Kurd yew firsendo zerên o. Bi taybetî Kurdê Tirkîya rê îmkanê dîasporayê Kurd mebdene qet romanê Kurd zî nêbînî" (r.214). Axir esero ke merkezê na xebate de yo dîaspora de nusîyayo. Tirkîya de hetanî çaryeka peyên yê seserra 20'ine hema hema êşkîyeno bêro vatiş ke kulîyatê literaturê Kurd çîn o. Sebebê ney zî ê politikayê ke Tirkîya seba Kurdan ramitê yê. Kesî ke seba nuştîşê eseranê Zazakî cehd kenê, hetê dewlete ra paştdayîş ra zîyade dewş û zordarî vînenê. No semed ra kesî ke Zazakî de nisenê kême ê (Akman, 2019:179).

Kurmancî û Soranî teyna mîyanê sînoranê yew dewlete de qalî nêbena (Pariltî û Galip, 2010:13). Coka dem bi dem no sey avantajî bo zî hetê awankerdişê literaturî ra seba Zazakî wina yew wazîyet çîn o. Çünke Zazayî teyna mîyanê sînoranê Tirkîya de cayî yê. Hetanî 90'an, Tirkîya de înkarkerdişê nasnameyê Kurd, kêmiya edebîyatê nuşteki yê Kurd ardo meydan (Ahmedzade, 2004:161). Bê

2 Seba zanayîşanê hîna zêde biewnîn: (Anuk, 2015).

nayê, Kurdî ke mîyanê welatanê cîya-cîyayan de ciwîyenê xebera xo zî nuşteyanê yewbînan ra nêbiya (r.160). Meseleya bîne zî cîyayîyê elifbeyanê Kurdan zî hetê têkilîyê wareyanê nuştekiyan de înan rê bena sey yew barîyerî (r.213). Hetê romanî ra bêro ewnîyayîş, “Bê şertanê sosyal, ekonomîk û siyasî, bîlhassa hetê mîrasê duznîşteyî/nesîrî ra kêmiya yew kulturo nuşteki yo dewlemendî, musade nêda ke hetanî sereyê serranê 1960’an romanê Kurd vêjîyo werte” (r.214). Eke hetê wertevêjîyayîşê romanê Zazakî ra zî bêro ewnîyayîş, wertevêjîyayîşê romanê Zazakî raseno serra 1996’î. Ê faktori ke seba pêro Kurdan werte de yê bê înan bi taybetî seba Zazayan tayna faktori est ê: Zazayî hetê nufusî ra kêmiya û teyna mîyanê sînoranê yew dewlete de yê, sewbîna zî bi mîyanê Zazayan de ê ke eşkenê Zazakî de biwanî û binusî zaf tay ê û yew zî kulturo nuşteki û mîrasê nuşteyanê nesîrî çin o. Coka romannuştiş mîyanê şarê Zazayan de zaf erey kewto.

1. Roman Çi Yo?

Roman, hetanî ewro bi zaf hetanê ey zaf cîya-cîya cigêrayîşî ser o virazîyêyî. Roman nê çend serranê peyênan de camîyaya mîyannetewî de popularîteyê xo her tim paweno û zêde keno. Zaf eleqa vînenê, yeno xeberîyayene, aktualîteyê xo dewamneno û no zî romanî erzeno mîrkezê muneqaşeyan. No halo bi hereket yew dînamîzm dano romanî. Roman roja verêne ra hetanî ewro mîyanê na çarçovaye de, hem hetê awanî ra û hem zî hetê tedeyî ra mîyanê prosesê vurîyayîşî de yo. Hawthorn gama ke romanî terîf keno wina vano: “Yew hikaye ya ke dergîya xo dîyar a û bi vatişê nesîrî yo fiktîf ke zereyê xo de mîyanê yew nîzamê babetî de bîyayene û karakterî ke vîyartox de yan zî wextê nikayînî de temsîlkarê ciwîyayîşê rojaneyî yê ana verê çîman a” (Hawthorn, 2014:15). Zano ke no terîf bes nîyo û îlawe keno “(nika/nê rojan de yew yan zî yew ra zafêr cîldan dekeno, hend derg)” (2014:15). Antakyalıoğlu, potporîyê yew çend terîfan pîya dana “Goreyê Hegelî roman, “epîkê burjuva” yo. Goreyê Henry Jamesî roman, yew keyeyê fiksiyonî yo ke bi mîlyonan pencereyê xo est ê û nê pencereyî seba goreyê wazen û hewceyîyê kesî perspektîfan temîn bikero hîna zî eşkiyenê berê zêdekerdene. Seba Stendhalî roman yew neynik o ke sereyê rayîrî ra hetanî peynîyê rayîrî yeno kirişnayene” (Antakyalıoğlu, 2016:24). Kokê romanî raseno sey tewiranê cerebnayîş, romans, tarix, biyografî, komedî, drama, epîk û sewbîna tewiran. Hetê şiklî ra roman, elastîk û nakokî yo (r.24). Zaten goreyê Wattî zî roman yew tewiro edebî yo ke gêreno terîfê xo (r.59).

Yeno fikiryayîş ke, seba ke yew metn sey romanî bihesebîyo, gere roman mîyanê yew rewşa dîyar de ca bido alizîyayanê reftarîyan û gere yew babeta mûhîm ser o nat ra wet/ser ra cêr analiz bikero. Nayê ra fiksiyonê nesîr ke 20-30 rîpel ê yan zî hîna tay ê înan ra hikayeya kilme; eserî ke 40-50 rîpel ê û mîyanê sînoranê “hikayeya kilmê” û “romanî” de gêrenê ra zî sey “novella” name beno (Hawthorn, 2014:27). Goreyê Hawthornî zî, romanî ke qasê 40-50 rîpelî ra hetanî 100 rîpelî “novella” yê. Yeno fehmkerdîş ke roman zî gere 100 rîpelî ra zêde bo û hûmarê çekuyan zî gere 50 henzar (r.94) ra zêde bo. Forster zî hetê hûmarê çekuyan ra sînorê 50 henzarî ifade keno. Ey gore pêroyê vatişê nesîrî ke hetê hûmarê çekuyan ra 50 henzar vîyerenê roman ê (Forster, 1985:42). Bê înan taynê fikrê umumî est ê ke sey: “Roman vatişo nuşteki û çapkerde yo. Roman însanî û bi ciwîyayîşî ra mucadeleyê însanî ifade keno. Roman fiktîf o û temsîlî yo” (Parla, 2018:25). Nimûneyê verên yê romanî ser o yew konsensus virazîyayo, “Nuqtaya ke herkes ser o pêkeno, tewirê romanî de nimûneyo sereke *Don Quijote* yo, qelbê teorîyanê vatişî de ca geno” (r.18). Stevick zî: “İspanya de, Cervantes sey awankarê romanê

İspanyolî nêyero vînayene zî, seba ke sey romanî bêro hesabkerdene *Don Qoixote* (Don Kişot) (1605-1615) de her sebep mewcûd o" (Stevick, 2017:8). Wina ke kitabê Cervastesî "Don Qoixote" nimûneyo verên yê romanî yo.

2. Romano Verên Yê Zazakî

Hetê tarixê edebîyatê Zazakî de teyamulo umumî no yo ke; romano verên³ romanê "Kilama Pepûgî" (Gündüz, 2000) yo. No roman hetê Deniz Gündüzi ra nusîyayo û 2000 de ameyo çapkerdene. Na xebate îddîaya newe erzena werte û na îddîayê xo zî sey yew fehmo wişk yê yewincîtî nî, seba akerdîşê munaqêşeyêka newe erzîyena werte. Yeno zanayîş ke fikrê yewincîtî/verêncîtî miyanê xo de yew potansîyelo talukeyên zî est o. Xebatanê tarixê edebîyatan de yan zî xebatanê bîbliyografikan de her tim îhtîmalê neweyî est ê, beno ke siba yewna îddîa yan zî îhtîmal bivêjîyo meydan. Naye ra na xebate bi zanayîşê nê îhtîmalî ameya hadrekerdene. Hetê kronolojîkî ra tarixê edebîyatê Zazakî de romano verên, goryeyê nefîceyanê na xebate -o ke hetanî ewro kewto dest- romanê Mehmet Gülmezî yo. No roman 1996 de bi nameyê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" (Gülmez, 1996) ameyo çapkerdene. Na îddîa, bi na xebate, hetê awanî ra bi analîzê metnê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" ra bingehê xo do bigiro.⁴

No romanê Mehmet Gülmezî, metnêko 191 rîpelî yo û "krêşê netewperwerî" de yanî dîaspora de ameyo nuştene. Gülmez, surgunê xo ra wina behs keno: "Serra 1993 yine asma desû juyede, eve nêwastene welatra remu amune Awrupa. Hetave key tiya manen nêzon na halde bêçare Awurpa'de qıslaciune" (r.1). Nuştux bêzerre remayo bi Ewropa û bêçare yo nêzano hetanî çiwext o ca de maneno. Gülmez, 1987 de Dêrsim de beno endamê ÎHD'yî û dima 1992 de beno serokê ÎHD'yî. Hetê DGM ra çend rey yeno girewtene. Dima çareyê xo remayîşê bi Ewropayî de vînenê û şîno (r.1). No remayîş sey yew portreyê remayoxanê yan zî surgunanê Kurdanê bînan ver bi Ewropayî yan zî welatanê bînan o.

Mehmet Gülmezî sênî û çira no roman nişt? Motîvasyonê xo çi yo? Gülmez, armancê xo û motîvasyonê xo vervateyê romanî de eşkera keno. Goreyê ey derheqê Sêyîd Rizayî de gelek îddîayê xeletî est ê. Dewlete tepîştîşê ey sey "Sêyîd Rıza teslîm bîyo" yan zî "Sêyîd Rıza wexto ke remeno Rusya tepîşyeno" lanse kena. O zî nê îddîayan qebul nêkeno û goreyê zanayîşanê xo û ê merdîman ke 38 dîyo, înan ra raştîya mesela musayo. Goreyê nê zanayîşan zî roman de meseleyan terzê dekolonyal de bi zîwanê xo "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" de nuseno (r.5-6).

Metnê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza"yî zere ra nusîyayo û hetê manayê polîkî ra yew armancê xo est o: "Ma kami me, çi hal der ime? Ma Sêy Rızay, Şahan Axay, Alişêri, Zerifa Xanîme ça eve zonê xo domononê xo rê qesêy nêkeme? Hermeta Dêrsimîza ke eskerê Tırki eve sungi pize

3 Seba nê malumatan û edebîyatê Zazakî de qebulê romano verênî biewnîn nê xebatan ra: (Can, 2018:42), (Varol, 2015:50), (Akman, 2017:2615), (Akman, 2019:181)

4 Gama ke na xebate erşawîyaybî kovare, no derheq de malûmatêko nuşteki mîyanê lîteratûrê Zazakî de çîn bî. Labelê prosesê nîrxkerdîşê hakeman de tezê doktorayî yê İbrahim Dağılma'yî ya ke bi nameyê EDEBİYATO MODERN Ê ZAZAKÎ (DEWIR, TEWIR U MEWZU) no mabên de qedîya. Dağılma seba romanê verên yê Zazakî nê malumatan dano: "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza (Mehmet Gülmez-1996): İno eser, tesbitanê ma gore edebîyatê Zazakî dî romano verin o. Eser, fekê şahadan ra nusîyayo. U eser dî xusîyeyî tewirê vîrameyîşî u biyografîki estî; labelê eser hetê piardişî ra roman o. İno roman dî *hediseyi Dêrsim'i*, *'Elewiyan ser nîzdbiyayîşêko negatîf, sarewedartîşê Dêrsimî, qırkerdîş u dari daliqnayîşî doruwerê heyatê Seyid Rıza'yî dî nusîyayî. Bînê tesirê Tırkperestî dî Seyid Rıza çîmanê ideolojiya dugel dî 'Dêrsim dî yo serêko asi yo.' Heto bin ra çîmanê zaf Zazaperestan dî Seyid Rıza, yo rayber o." (Dağılma, 2021:85).*

ra domû veto, zirçayîşê daye, vêyvika ke xo ra zalimû dest nêdo, est o Çemê Muziri qirina daye, şin û şivanû destanê Derê Laçi, Çewrê Kertê Buyêre, kelepçê destê Sêy Uşêni, layê vile Fındıq Axay, şan û şerefê Dêrsimi, kerdena tayê xayinû çinay rê eve zonê xo nêmusneme? Tarixê ma çinay rê eve zonê ma niyo?" (r.7). Destpêkê kitabî de qismê "vatena veri" yew vendo netewperwerîyo eşkera yo. Wendoxê xo rê weez dano ke wa wayîrê nasnameyê xo bivêjî, wa nasnameyê xo bîyarî vîrê xo û vano ke zilmo ke dewlete Dêrsim de kerdo "ez bi zivanê xo" nusena (r.6). "Ziwano heremî wasitayo tewr mûhîm yê xaliqkerdişê/mevdanvetişê vîrê netewî yo" (Jusdanis, 2018:78). Şarê xo dawet keno ke wa şar tarixê xo bi zivanê xo biwano û bimuso. "(...) hema-hema bi şiklêko sîhîrin îlhamgirewtişê îmanê netewî yê nasnameya dekolonîyalbîyaye/bêmetîngerbîyaye, newe ra averşîyayîşê zivanê heremî yo nîm-sîmyayî rê tim îştîraq keno" (Eagelton, Jameson, Said, 1993:76). Reyna armancê ey o yo ke cayî ke Dêrsim de tede qetlîamî bîyê û ê merdimî ke ameyê qetlkerdenê û ê merdimî ke îxanet kerdo şarê xo wazeno ke înan bikero yew vîr/hafîza/memorî. Roman no hete ra, Dêrsim 38 yan zî qirkerdişê Dêrsimî ser o awan beno û no zî do ameyox de mîyanê edebîyatê modernî yê Zazakî de bibo kanon. Axir edebiyat de, kanon zî tarixê miletî zivanê dadî de qeyd keno (Jusdanis, 2018:89).

"Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" roman o yan ney? No metn hetê krîteranê romanbîyayîşî ra her şertî ano ca. Rewşa rojane de terîfê romanî bi sînoranê zixman dîyar nîyo, labelê mîyanê nê metnî de aksîyono dramatik, bi hîkayekerdîşo edebî; hetê wext, kesen/şexsan, mêkanan/cayan, hûmarê rîpelan, mûndîşê bîyayene, vatox û perspektîfê ewnîyayîşî ra krîteranê tewirê romanî ano ca. Çîyo tewr muhîm bîyayeneyî, bi terzê hîkayekerdîşî de û bi zîncîranê helqayanê bîyayene yew bînan ra bi merkezîyetê Sêyîd Rizayî de ameyê gîredayene. Metnê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" hetê awanî ra bi fiksîyonêkî edebî û bi fiksîyonê hîkayekerdene amêyo nuştene, zivanê xo edebî yo. Hetê babete ra zî "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza", çend aşmê peyênî yê Sêyîd Rizayî (r.6) wextê serewedartişê/qirkerdişê 38î de hetanî îdamkerdişê ey ser o awan beno. Romanêko û tarixî û polîtîk o. No metn hetê wextê bîyayene ra neynikê şarê xo yo, 38 de rojaneyê (Jusdanis, 2018:86-87) qirkerdişê Dêrsimî yo. No hete ra no esero edebî, sey neynikê "nasnameya kolektîf" xîzmet keno û hîkayeyê înan îfade keno. (r.78) "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" yî de nê temayî zaf asaye yê: merg, îxanet, heyfgirewtene/qesas, nasnameya netewî, Dêrsim/Kirmanciye û Elewîtî. Seba ke sînorê na xebate seba analîzê temayan teng o teyna nameyê temayan yeno dayene.

3. Hetê Awanî Ra Analîzê Romanî

Romanî, yan zî metnê romanî zaf hetan ra yenê analîzkerdene. Na xebate de romanê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" yî, hetê nê unsuranê awanîyan ra; "Mûndîşê Bîyayene", "Qadroya Şexsan", "Mêkan/Ca", "Wext", "Perspektîf û Vatox", "Ziwan û Stîl/Ûslûb" û "Teknikê Vatişî" do bêro analîzkerdene. Verê analîza nê unsuran zî kilmvateyê romanî do bêro dayene.

3.1. Kilmvateyê Romanî

Romanê "Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza" yî de ê meseleyê ke 1937-1938 de Dêrsim de bîyê, verê hetê dewlete ra tepîşyayîşê Sêyîd Rizayî, bîyayeneyê ke hîrê-çar aşmê peyênî de bîyê yenê hîkayekerdene. Roman de des û hîrê sernameyî est ê. Meseleyî mîyanê nê sernameyan de ameyê hîkayekerdene. Sêyîd Rıza yew karaktero kokim/extîyar o, qumandaro leşkerî yê şarê Dêrsimî yo. O

hem zî hetê dînî ra mîyanê şarê xo de sey serokî yo û Dêrsim de duştê dewlete de mîyanê mucadeleyê çekinî de yo. Hetê dewlete ra zî Sêyîd Riza dişmen o sereke yo û gere bêro berterafkerdene. Roman dewa Sêyîd Rizayî Gogane de destpêkeno. O çax mîyanê înan û dewlete de şer her roj hîna beno pêt û dewam keno. Pêrodayiş gelek cepheyane de dewam keno. Dima Alîşêr, warzayê ey û Zerîfa Xanime bi organîzasyonê Qop û Zeynelî -ke nê merdimê Sêyîd Rizayî ye- yenê kiştene û sareyê înan birîyeno û seba pereyan teslimê leşkeranê dewlete beno. Na bîyayene, têsîrêko zaf giran serê Sêyîd Rizayî de ana meydan. Hem dost û embazê xo vîndî keno hem zî embazê xo yê çekî mireno. Nê mergî zî bi destanê eqrebayanê ey bîyê û yew îxaneta girdî ci rê bîya.

Seba nê mergan û na îxanete, Sêyîd Riza nêtewetîyeno/damîş nêbeno û Gogane ra eşîra ke mîyan de yo goç keno. Gogane ra hetanî Pulê Çeqere ca bi ca bi kilm vinertişan şînê. Sêyîd Riza, Pulê Çeqere de Derê Laçînu de cinîya xo, tut û tornanê xo, hema pêroyê aileyê xo vîndî keno. Hîris tenê eqrebayê ey hetê leşkeranê dewlete ra bi top, tîfing û bombeyan bi şiklo fêci yenê kiştene. Na mesele ra dima o û çend çekdarê ey leşkeranê dewlete de kewenê mîyanê pêrodayîşî, gonî manenê û o ca ra remenê. Cuwapê di embazê Sêyîd Rizayî Dil Axa û Îvrayimê Memedî reyna bi îhbarê birarzayê xo Rayver Qopî hetê leşkeran ra yenê tepeştene. Leşkerî înan dewe ra genê û benê cayêko dûrî de mezelan danê kendene. Zereyê ê mezelan de bi destê leşkeran bi sungukerdiş yenê kiştene.

Têdima aîle û embazanê Sêyîd Rizayî ra merdimî yenê kiştene, no zî psîkolojîyê ey zaf keno xira-bin. Yew halo winayin de Waliyê Erzîngani Fahri Özen nasê ey Cansel Axayî keno elçî û ci rê mektubêkî şaweno. Walî Sêyîd Rizayî dawet keno Erzîngan û soz dano ci ke o do saxsalim agêro Dêrsim. Gama Sêyîd Riza nê dawetî ser o fikiryeno a sira embazê ey Şahan Axa û apê ey hetê Memê Pırçoy û Xidê Lazê Lîlêyî ra erzîyenê damê û yenê kiştene.

Nê meseleyî pêroyî şîyayîşê Sêyîd Rizayî ser o têsîr kenê o qerarê şîyayîşê Erzînganî geno. Sêyîd Riza rayîrê Erzînganî de verê Pirdê Alî Çavuşî de yeno tepeştene û fehm keno kê Waliyê Erzînganî ci rê dam nayo ro. Sêyîd Riza hetê leşkeran ra erzîyeno hepsê Erzînganî. Yew mude cuwapê ey benê Xarpêt û mehkema nîyena ro. Mehkema qerarê îdamê ey û hewt kesanê bînan gena. Îdam beno û me-yitê ey cayê Ünîversîteyê Firatî de yeno vêşnayene.

Mergê Sêyîd Rizayî ra dima tay îddîayî erzîyenê werte ke vanê Sêyîd Rizayî gama ke Şêx Seîdî sarewedarnayo destegirî ci nêdaya. Roman de duştê nê îddîayan de, hadirîyê leşkerî ke Sêyîd Rizayî diyê yenê vatene. Seba destegê Şêx Seîdî sereştîşê leşkeran yeno fendkerdene labelê xebere yena ke Şêx Seîd ancîyayo şîyo Palu û coka hereket îptal beno. Ê îdayî zî yenê betalkerdene. Cuwapê warzayê Sêyîd Rizayî Zeynel, seba ke îxanetê xo poşman beno û reyna duştê leşkeran keweno mîyanê şerî û mireno. Qismo peyên de zî 1933 de hikayeyê kiştîşê lajê Sêyîd Rizayî Bava Îvrayimî yena îfadekerdene û roman dima qêdîyeno.

3.2. Mûndîşê Bîyayene

Mûndîşê bîyayene, mîyanê metnî de yan zî vatiş de organîzebîyayîşê bîyayeneyan o (MacKay, 2019:312). Reyna mûndîşê bîyayene; yeno manaya îfadeyê pêroyî yê zîncîrê bîyayene ke bi baxê sebeb-netîceyî û bi rêzê anektod/epîzotî ameyê fiktîfîbîyayene (Sayzek, 2015:45). Romanê “Dêrsim’ra

ve Dare Estene Seyit Rıza”yî de mûndîşê bîyayene, wextê bîyayenêyê 1938 Dêrsimî de, Sêyîd Riza merkezê romanî de sey weqaya esasî merkez de yo û seruvenê ey û ê merdimî ke dormaleyê ey de yê tewr û vinertişê înan, ê çî ke ameyê sereyê înan zîncîranê helqayanê bîyayeneyan anê meydan û zereyê yew pêroyî de yenê dayene.

No roman de vatiş/narasyon, dormaleyê Sêyîd Rizayî de; dormaleyê aîle/keye, eqreba, embaz û tayê merdimî ke eşîranê bînan ra yê de, wext de bi agêrayiş û averşiyayiş, bi zaf helqayanê bîyayeneyê xo ser labelê mûndîşê bîyayene de bi yew pêroyî ameyo organîzekerdene. Fiksîyonê nê sernameyan, sey rêzê epîzotan êşkiyenê berê binamekerdene. Pêroyê metnî de mîyanê têkiliyê sebeb û netîceyî de hikayeyî binê çend sernameyan de û ca bi ca mîyanê wextî ke bê kronolojîkî de ameyê organîzekerdene.

Romanê de mûndîşê bîyayenê, hetê Zeynelî -ke keyeyê Sêyîd Rizayî de bîyo pîl- û Qopî ra kiştişê embazanê Sêyîd Rizayî Alîşêr û Zerîfe Xatune destpêkena û hetê dewlete ra bi kiştişê Sêyîd Rizayî qêdîyena. No proses de tay bîyayeneyî ke hetê nuştoxî ra muhîm ê dormaleyê na bîyayeneya merkezî de ameyê dayene. Nê helqayê zîncîrî bi nê meseleyan yenê pîyabestene: Sêy Rıza ve Alîşêri ra Zuvini Vênenê, Sêy Rıza Bar Keno, Çimê Sêy Rızay Raya Şahan Axay ser o wo, Esker Dorme ro Sêy Rızay Cêno, Dewlete Sarê Sêy Rızay ra Ranêvêrena, Erzîngan ra Dî Elçi, Şahan Axa, Qop Damîda Newiye Dime ro, Kelîda Sıy Rızay a Bine Rijîna, Dewa Xarptî, Sare Wedardena Şıx Saidî de Dîrsim, Zîynelî Aliyî Topî (Zîynel Top) ve Kistena Bava İvrayimî.

Nê parçeyî ke bi zaf zîncîran bi bîyayeneya merkezî ameyê girêdayene de wext kronolojîk nîyo. Nuştox ca bi ca goreyê hewceyî na bîyaneya merkezî hîra keno. No kontext de qîsmo ke bi sernameyê “Sare Wedardena Şıx Saidî de Dîrsim” (r.157) o de, her çiqas nuştox sereyê romanî de vano no roman prosesê “Verê hetê dewlete ra tepîştîşê Sêyîd Rizayî prosesê hîrê-çar aşmê peyênî” (r.6) do bêro vatiş zî 13 serrî ra ver (1925) agêreno. No êşkiyeno sey dîrîkewtişo/hîrabîyayîşo nisbî bêro nîrxkerdene. Bê na mesele, qîsmê “Kistena Bava İvrayimî” (r.184) de zî nuştox agêreno serra 1933’yî.

Romanê de yew nuqta est a ke sey kêmî êşkiyena bêro vatiş ke sere de nuştox vano roman esasen çend aşmanê peyênan yê Sêyîd Rizayî ser o awan bîyo, labelê fiksîyonê romanî de kiştişê Sêyîd Rizayî ra dima nê hîrê bîyayeneyî ameyê niştene; “Sare Wedardena Şıx Saidî de Dîrsim”, “Zîynelî Aliyî Topî (Zîynel Top)” û “Kistena Bava İvrayimî” (r.157-193). Hetê teknîkî ra seba ke fiksîyonê romanî seke nameyê xo de zî dîyar o romanê hikayeyê Sêyîd Rizayî yo bi mergê ey biqêdîyêne beno ke hetê estetîkî ra û hetê hîsê rasteqînî ra mûndîşê bîyayene hîna zixm û hîna weş bibêne.

3.3. Qadroyê Şexsan

3.3.1. Şexsê Serekî

Mîyanê roman de şexsê serekî, kesê tewr merkezî yê. Bîyayeneyî dormaleyê ey de yenê meydan. Seba înan nê nameyî zî yenê şuxulnayene: serkarekter, hêzo tematîk yo awankar, seregît, egîto eslî yan zî protagonîst (Şahîn, 2018:27). Roman hetê şexsan/karakteran ra zaf dewlemend o. Seba ke roman dormaleyê yew bîyayene ya cimatkî de ameyo nuştene, xo ra hetê na mesele zafê û nê wirdî hetan mîyan de şexsî normal o ke zaf bê. Labelê hetê rolê şexsê serekî ra roman de Sêyîd Rıza, barîz yew

karakter o û mîyanê şexisanê metnî de merkez de yo, tek o. Bîyayenyî, êşkîyeno bêro vatiş ke dormaleyê ey de qewimîyenê. Karakterê Sêyîd Riza, mîyanê fiksîyonê romanî de di wesfê xo est ê; yew o serokê serewedartişî yo polîtîk o yanî qumandar o, yew zî o seroko dînî û ruhanî yo. Rayber o. Coka o, nê pozîsyananê xo yê serekîyan ra hêz geno û hetê qerargirewtişî ra yan zî hetê hereketkerdişî de fiksîyonê romanî û mûndîşê bîyayene goreyê ey aver şîna, şîklê gena. Sêyîd Riza, mîyanê metnê romanî de hetê perspektîfê leşkerî ra, pêrodaişanê duştê leşkerê dewlete de pozîsyonê xo sewîyayeya serên de qomuta de ya. O mîyanê romanî de awankarê hêzê tematîkî yo. seba ke Sêyîd Riza yew cayo merkezi de yo coka mûndîşê bîyayene, mêkanî, şîklê têkîlîyan û hereketî goreye ey yenê meydan. Mîyanê metnê romanî de sey Sêyîd Rizayî yewna karaktero wina asayî û sereke çin o. Şexso sereke yo tek o yo.

Sêyîd Riza mîyanê metnê romanî de hetê dînî ra serok o û rayver o, heto bîn ra mîyanê eşîra xo de zî pîlê eşîrî yo û şer de zî qumandar o. Nê hîrê hêzî hetê qerargirewtişî de pozîsyonê ey hîna keno zixm. Sêyîd Rizayî rê hurmetê şarê xo zaf a. O tim biaqil û roşnîr hesebîyeno. Mîsal; o, yewî ra seba mişewre fikrê ey perseno. Labelê cewabê persê ey wina yeno dayene: “Rayver, qeso ke aqîlê to ser nêşî, ez çî zonen?” (r.18). Wina ci rê hurmet yeno mojnayene. Roman de Sêyîd Riza seba ke pozîsyonê ey mîyanê şarî de zaf zixm o, hetê dewlete de mîyanê dişmenan ra dişmeno tewr pîl o yo. No semed ra dewlete her tim wazena ke ey bikişo (r.32) yan zî êsîr bigiro. Seba nê pozîsyonê ey o, aileyê ey û embazê ey her tim teqîpê dewlete de yê. Merdimê ey tek bi tek kişyênê dima cayekî de aileyê ey pêroyî yenê qirkerdene teyna yew keynayê ey û di tornê keyna yê ey sax manenê. Ê bînî pêroyî mirene.

Pêroyê romanî de bingeyê esasî yê mucadeleyê Sêyîd Rizayî Dêrsim o. Dêrsim bi seserrano ke azad o labelê dewlete wazena ke Dêrsimî bigiro binê kontrolê xo û Sêyîd Riza zî duştê ney de bi çek mucadele dano. Heto bîn ra, tersê hetê dewlete ra qetilkerdişê Dêrsimîjan û tersê binê linganê dewlete de mendîşê mêkananê dînî yê Elewîtî, Sêyîd Rizayî rê nuqtayê bingeyên yê mucadeleyê xo yê. Nirxê pîrozî û herema Kirmanciye ya ke bi merkezê Dêrsimî ya û tede elewîyî ciwîyenê xêza sor yê Sêyîd Rizayî ya.

Dewlete sareyê Sêyîd Rizayî dima ya (r.42). O û aileyê ey tim wazîyenê ke bikişîyê yan zî bêre esîrkerdene coka Sêyîd Riza zî tim û tim mecbur o ke cayê xo bivurno. No semed ra Sêyîd Riza hetê psîkolojî ra zaf xiraxin o û tim xo binê dewsi de hîs keno. Her roj mîyanê eqreba û der û dorê ey ra yew beno mîlîsê dewlete. Nê mîlîsî çiqas zêde benê o zî o qas keweno tengasî û cayê xo vurneno. Karekterê Sêyîd Riza, hetanê mergê xo mecbur o ke seba hewlîya Dêrsimî, aileyê xo, û insanan ke dormaleyê xo de ye bifikirîyo û îna talûke ra bipawo. Seba ê insanî ke bi ey rey de hereket kenê înan rê keweno tîmîyan. No hal zî psîkolojîyê ey ser o yew dewse barê giranî ano meydan. Bi taybetî no hete ra badê kiştîşê aileyê xo (r.73) keweno buhraneko giran. Sêyîd Riza hetê fîzîkî ra merdimêko extîyar o. Na extîyarî ra nêşkeno pîta hereket bikero, lez qefelîyeno, gama ke mecbûr bimano pîta hareket bikero ê merdimê zixmî ke verê ey de yê erzenê paştta xo û wina benê cayêko bîn (r.132). Seba extîyarîya ey ci rê “Rayverê kokimî” zî vajîyeno (r.87).

Sêyîd Riza, gelek pêrodaişan ra bi paştgirîya merdimanê xo gonî vêjîyeno qet brîndar nêbeno. Badê vîndkerdişê dost, eqreba û merdimanê xo duştê dewlete de neçar vînenno, dima qenaat ano ke ê merdimî ke dormaleyê ey de merdê ridê ey ra merde. A sira de waliyê Erzinganî Fahrî Ozen, Sêyîd Rizayî rê bi wasitayê Cansel Axayî yew mektub şaweno. Mektubê xo de vano ke ez wazena to û heyetê Mistefa Kemalî bîyarî têhet û soz dano ci ke o saxsalîm do agêro keyeyê xo (r.114). Sêyîd Riza

na mesela ser o der û dorê xo de qalî keno û fikrê înan geno. Bawerîya kesî bi walîyî ra çîn a labelê na mesela de qerar Sêyîd Rizayî rê verdenê. Sêyîd Riza meseleyê Dêrsimî de xo berpirsîyar vînenê û no û wazeno ke no şîyayîşo xirab bivurno “ez serva xêra Dêrsimi sona Erzinga. Wastena mı a wa ke eve xevera xêre pêyser racêri beri Dêrsim” (r.132) vano û dima qerar geno ke şero Erzingan (r.130). Pirdê Alî Çawîşî de leşkerî ey û di merdimanê ey Rizê Bêrtî û şuwane Sêkîna Wêlîyî tepîşenê. Sêyîd Riza o ca de fehm keno ke kewto dame. Ê wird merdimanê ey serbest verdenê û Sêyîd Rizayî benê erzenê hepsê Erzinganî. Dima ey şawenê Xarpêt. Vêjîyeno mehkema, Sêyîd Riza û hewt kesî cezayê îdamî genê (r.153). Sêyîd Riza darê dardkeneyî de kursîyê xo binê linganê xo ra xo bi xo erzeno. Mîreno û meyîtê ey cayê Ûnîversîteyê Firatî de vêşnenê (r.156).

3.3.2. Karakterê Normî

Mîyanê romanî de karakterê normî kêmiyê şexsê serekeyî tamam kenê (Korkmaz, 2015:237), karakterê dûz zî benê bi buût yan zî xorîn zî benê û ey seba caardişê yew armancî sey aparatî yê (Harvey, 2017:181). Romanê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”yî de çend kesî taybetîyanê karakterê normî de yê. Nê kesî dost û eqrebayê Sêyîd Rizayî yê. Hela teng de verê ey de yê, pîya hereket kenê, pîya mişewre kenê, fikranê xo vanê. Mîyanê nê karakteran de sere de lajê Sêyîd Rizayî Şix Hese (r.45) û Bakê Alê Qolî (r.19) yenê, nê wirdî hetanî mergê xo Sêyîd Rizayî rey de hereket kenê û têhet de yê. Mistê Alê Qolê û Rizê Bêrtî (r.18) zî hetanî ke Sêyîd Riza tepîşyeno ey de hevaltî yarenî kenê, û tim seba hewlîya û saxîyê ey mucadele kenê. Hema-hema sere ra hetanî peynîyê romanî verê ey de yê pîya kewenê pêrodaişan ta ke Sêyîd Riza tepîşyeno hama cêser kewenê.

Bê nê kesan; her çiqas sereyê romanî de bikişîyê zî Alîşêr û cinîya ey Zerîfa Xatune bi Sêyîd Rizayî de embazê nîzdî yê (r.10). Sêyîd Riza bi mîrgê nê wirdan zaf qeheriyeno. Şahan Axa (r.53) yew karaktero normo asaye yo bîn o. Têkîliya ey û Sêyîd Rizayî zaf pêt a û embazê yewbînan ê. Sêyîd Riza zaf qiymet dano ey û o hevalê dawa yê Sêyîd Rizayî yo. Mergê Şahan Axayî zî zaf têsîrê xo serê Sêyîd Rizayî de bena. Bê înan ê ke norm karakterê labelê mîyanê metnî de zaf rey vîyerenê ney ê: birayê Sêyîd Rizayî Seyid Axa -Babîyê Rayver Qopî yo- Memedaliyê Musiri, Hemê Boxi, Rayverê Qoci, Rîzê Boxi, Memê Bêji, Dıl Axa, Cansalê Bavû, Ali Avaşi, Ceniya Pir Heseni. Nê merdimî şerê 38î de tim desteg danê Sêyîd Rizayî hetê ey genê û pîya mucadele kenê. Seruvenê Sêyîd Rizayî rê û dawayê ye rê eleqayê xo pozîtf ê.

Zeynel Top, birarzayê Sêyîd Rizayî yo. Badê mergê pîyê ey Sêyîd Riza ey keno weye û keno pîl. Sere de karaktero norm o dima Qop bi teklîfê pere û pulî (r.19) ey xapînenê û keno mîlîsê dewlete (r.16). Zeynel meselayê kiştîşê kerwayê xo Alîşêrî, cinîya ey Zerîfe û birarzayê ey de mîyanê organîzasyonî de yo û Qopî rey de hereket keno. Bi no vurîyayîş Zeynel Top zî keweno dilqê karakterê kartî. Dima pêynîyê romanî de zaf poşman beno û reyna duştê leşkerê dewlete de pêrodaiş de yeno kiştene. Bi nê agêrayîşî peynî de reyna beno karakterê normî.

Teslîm sereyê romanî ra taybetîyanê karakterê normî de yo. O zî bi teklîfê Qopî: “Qumendarê ordi soz do mı sîma ke Sêyî Rizay teslim kere, esker pey ser oncino sono. Ha wes, ha merde, ferq nêkeno. Alîşêr ve Sêyî Rizay bi sevevê mîletê Dêrsimi. Eke tî nayê qewîl bikerê, Dewlete zof zernû dana to. Koti vana, to rê uza qonax virazena. Ma ki to zewezneme” (r.86) beno karaktero kart (r.86). Dima seba

kiştişê Sêyîd Rizayî firsend paweno (r.87). Ali Avaşi, îxanetê Teslîmî ya hesîyeno û nê halî ser o Sêyîd Rizayî xebardar keno. Sêyîd Riza tedbîrê xo geno û nêverdeno Teslîm ey bikişo. Zeynel û Teslîm nê vuryayışan mojnênê. Nê wîrdî zereyê romanî de hetê karakterî ra prosesê dînamîk de yê û vurîyenê.

3.3.3. Karakterê Kartî

Karakterê kartî temsîlê tek yew karakterîstîk ê. Se beno wa bibo nê karakterî nêvurîyenê, yew taybetîya înan est a (Harvey, 2017:181). Duştê şexsê sereke de karakterê hasim ê (Şahin, 2018:28). Romanê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”yî seba ke mîyanê yew prosesê bîyayene ya cematkî de vîyerenê hetê her tîp karakteran ra dewlemend a. Hûmarê karakteranê kartî zêde ya. Mîyanê nê karakteran de yew awanîyo dilengez est o. Goreyê nuştexê romanî hetêkê înan ê ke Dêrsîmîj ê yan zî eşîr ê û duştê şarê xo de miyanê îxanetî de yê û seba pere, zern û milkî (r.15) dewlete rê milîsî kenê yê. Nê merdimî pêrodayîş de hetê dewlete kenê. Vatox nê merdiman sey “bêbextî” (r.122) “qehponê çêyi”, “bêbextê Dersîmî”, “Kîrmancê xayîni” (r.121) îfade keno. Mîyanê na grube de sere de lajê birayê Sêyîd Rizayî Rayver Qop (r.14) yeno ke o kiştişê Alîşêr û Zerîfe Xatunî organîze keno, sareyê înan seba pere ci ra keno. (r.23) Qop, bê kiştişê înan kiştişê zaf Dêrsîmîjan de zî mesul o.

Ê merdimî ke Qopî rey de hereket kenê sey; Usê Xîdê Murti, Efendi, Mistê Tornê Surê, Calê Usê Feri mîyanê na grube de yê (r.19). Memê Pırçoy û Xîdê Lîlê Veroji zî karakterê hasim/neyar ê. General Abdullah Alpdođan, Albay İsmail Hakkı Tekçeyî rê yew nuşte şaweno, cewabê nê nuşteyî de “Dersim ileri gelenlerinin ortadan kaldırılması için sınırsız para kullanımı serbesttir.” (Seba werte ra wedartîşê merdimanê serekeyanê Dêrsîmî rê xerkerdişê pereyê bêsinor serbest o.) (r.117) nuseno. Memê Pırçoy û Xîdê Lîlê Veroji nê nuşteyî ra dima seba kelleyê Şahan Axayî “onun kafasını getirdiklerinde ağırlığınca altın verileceği” (Gama ke sareyê ey bîyarê, qasê giraniyê ey do zerdî bêre dayene) (r.118) vajîyeno. Nê wîrdî embazê Sêyîd Rizayî Şahan Axayî hewn de bi îxanet kişenê. Dima vend danê Apê Şahanî û ey zî erzenê dame û kişenê (r.123). Birayê Xîdê Lîlê Veroji sareyê înan bi darîye birneno û beno teslîmê qumandarî keno, qumandar zî nê sareyan şaweno Xozat. Cuwapê Hesên Axa, İvê Mistê Sate, Memê Pırçoy û Xîdê Lîlê Verojiyî têdima bi yew gule hîrê heman zî kişeno û qesasê Şahan Axa û Alîşan Axayî geno (r.124). Bê nê karakteranê kartî teynê kesî est ê ke sey (Pîlê Qurêşû) Ali Efendiyê Qılaçiyê, Qasımoxli Munzur, İvê Mistê Sate, Efendi Tornê Sure, Memed Axayê Sate yê. Êşkîyeno bêro vatîş ke nê karakterê kartî ke Dêrsîmîj ê û hetê dewlete de ca genê, zafane ê merdimî ke duştê dewlete de yê înan îxbar û teqîb kenê, gonî yan zî merdê teslîmê dewlete kenê û seba nê gureyan zî pere, zerd, ersa û milk genê yan zî hetê dewlete ra heyatê xo genê binê garantîye. No qeyde zî mîyanê romanî de benê karakterê kartî.

Hetêko bîn de gruba karakteranê kartî ya bîne est a ke na grube dîrekt dewlete temsîl kena. Nê şexsî wezîfedarê resmî sey leşkerî, amîrê îdarî yan zî memurê dewlete yê. Nê şexsî hetê vatoxî ra sey şexsanê negatîf lanse benê, înan ra hes nêbeno, sey dişmenî yenê dîyayene. İfadeyê sey; “kincegewrî” (r.113), “ordiyê zalimî” (r.54), “kafîrî” (r.146), “eskerê Tîrkî” (r.15), “gonewerî” (r.143), “eskerê mun-kurî” (r.72), “kesaxûr” (r.194) û “terteleci” (r.162) manaya xirabin/negatîf de înan ra yenê vatene. Mîyanê nê karakteran ra a doneme sere de ê ke Dêrsîm, Xarpêt û Erzingan de dewlete temsîl kenê yan zî bi nameyê dewlete xebetîyenê sey; Usteymen Nazmi Sevgen, Yarbay Cevdet Çetin, Mufettişê Umumi 4’ine General Abdullah Alpdoxan; “Gonewerê Xarpêti” Avdîle Paşa (r.143), İhsan Sabri Çağlayangil,

Valiyê Erzingani Fahri Özen, Albay İsmail Hakkı Tekçey, Qumendar, Yuzbaşı, Qumendarê Tumena 17'ine General Kamil (r.14) mîyanê ne gruba karakterê kartî de ca genê. Nê kesî bi nameyê dewlete hetê tesîsê nîzamî ra seba bertarafkerdişê ê merdimanî ke Dêrsim de duştê dewlete de mucadele kenê wezîfedar ê. Nê şexsî mîyanê metnî de hetê asayene ra dereceyê xo cîya-cîya bo zî duştê Dêrsimî de, duştê Sêyîd Rizayî de yan zî duştê hetgiranê Sêyîd Rizayî de hêzo hasimî temsîl kenê.

3.3.4. Karakterê Fonî

Karakterê fonî mîyanê metnî de sey dindananê çerxê yê (Harvey, 2004:173). Seba dayişê fotografê sosyalî unsurê dekoratîf ê. Seba hisê raşteqînî sey fonî yê (Korkmaz, 2018:22). Hetê mûndişê bîyayene û babeta romanî ra mîyanê romanî de zaf kesî est ê. Nê kesî mîyanê fiksîyonê romanî de şexsê ke fotograf temam kenê yê. Têsrê xo serê aksîyono dramatik de tay o, yew halî temsîl kenê û yew hefî yê. Xorînîya nê şexsan çînî ya. Romanê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” yî de karakterê fonî zî gelek zaf ê. Nê şexsî yew listeyo derg anê meydan: Lazê Uşênê Kergu, Usê Keleci, Lazê Coligi Baytar Nuri, Anike, Memê Bêji, Reşık Uşê û cinîya ey Sêkina Xatune (s.40,115), Alırıza, Bira İvrayim, Rêşık Uşêni, Şıx Hesênê Sileman Axay, Lîlê Piri, Alişan Axa, Usıv Axayê Laçinu, Sey Uşê, Aydın Axa, Çêna Şıx Heseni Nare û Leyla, Beser Xatune, Lîl Axa, Çulê, Lîlê Piri, Besere, Ali, Usên, Ali Ferat, Qeme Axa, İvrayimê Memedî, Xîdê Naze, Sêydaliyê Heveşi, Momıd, Rızayê Sêy Xeyloy, İvrayimê Xîdê Mistê Sate, Memê Hure, Hêyder Axa, Hesên Axa, Memê Hure, Diyab Axa, Torna Cênc Axay, Feratê Aliyê Kureki, Xîdê Sılı, Kalmem, Bese, Axayê Fidane, Usênê Seydi, Memê Mîlê Pîtê Uşêni, Mistefa Kemal, Gardiyan Mistefa, Emniyet Muduri, Şêx Seid, Baytar Nuri, Ali Axayê Kalu, Gulê Ali, Ceniye Şey Uşêni, Sêy Latif, Salman Axay Memli, Lazê Sileman Axay Memed, Lazê Çoki, Lazê Hesên Axay Xıdıkan, Tornê Rızayê Wêli Bakê Momi no liste de ca genê. Nê şexsî zaf nekewenê mîyanê dîyalogan yan zî teyna nameyê inan ra behs beno. Nê karakterî yew yan zî yew çend sahneyan de asenê û seba ke zaf fonksîyonê xo çîn ê sey karakteranê fonî êşkîyenê bêrê ifade kerdene. Zafîya nê karakteran seba fiksîyonê romanî û hisê bawerkerdişî muhîm ê.

3.4. MÊKAN

3.4.1. Mêkanê Derûdorî

Mêkan mîyanê fiksîyonê romanî de unsurêko muhîm o. Karakterî bi mêkanî ra têkiliyan nanê ro. Serê mêkanêki de ciwîyenê. Romanî serê yew mêkanî de vîyerenê. Mêkan cayo ke estbîyayişê insanî ser o ca geno o ca yo (Korkmaz, 2017:9). Mêkanê derûdorî cayêki merdim ser o şino yo (Korkmaz, 2015:59). Serê dinya de her ca beno mêkanê romanî. Roman hetê mêkanê/cayê derûdorî ra gelek dewlemend o. Şer, yew coxrafyaya hîra de dewam keno, coka cayî zî zaf vîyerenê. Mobilîzasyon zaf o hareket zaf coka cayî zî zaf vîyerenê. Roman hetê coxrafyayî ra manayo hîra de bi taybetî herema Dêrsimî de vîyerenê. Qeza, dew, mezra, koy, çem, pir û cayê pîrozê dînî yê Dêrsimî mîyanê metnî de derg û dila ca genê. Hetê fiksîyon û hîkayeyî ra roman zaf cayan de vîyerenê çimki Sêyîd Rıza û merdimê xo tim cayê xo vurnenê û mobil ê. Mîyanê romanî de nê cayan de sahneyî vîyerenê. Mêkano verên, nizdiyê dewa Sêyîd Rizayî Axdadî de Gogane (r.9) de destpêkeno. Nizdiyê Gogane de bi nameyê Hewsê Kalikî yew ca est o. Mezelê kalikê Sêyîd Rizayî tîya de yê. O mişewreyanê xo zafane tîya de keno û no ca ci rê pawte yeno hisê nê cayî ey rê rind o û zafane tîya de maneno.

Kiştîşê Alîşêrî ra pey Sêyîd Riza Gogane ra qerarê şîyayîşî geno. Bi destê eqrebayanê xo kiştîşê Alîşêr û Zerîfeyî ci rê giran yeno û nêwazeno êdî tîya de bimano “wertê na aşira terese ra vêjime” (r.33) vano. Koç wirzeno û şinî Pîrbabû. O ca ra ver bi Ortinige şinî û Çemê Munzurî vîyerenê şinê Şorşivank. Tîya de çend roje manennê û derbasê Birdû benê. O ca de mintiqayê Pulê Çeqere de nanê ro. Pulê Çeqere mîyanê metnî de mintiqayêka mûhîm a. Tîya de heremê Derê Laçînû de leşker dam erzeno û hema pêroyê ferdê aileyê ey tîya de bi destê leşkeran yenê qirkerdene (r.73). Sêyîd Riza û çend merdimê xo Pulê Çeqere de bi leşkeran rey de kewenê pêrodayîş û dima beno tarî û tîya ra donî vêjîyenê. Mêkanê Sêyîd Rizayî Pulê Çeqere ra dima vurîyeno şinê Zimagîye. Tîya ra zî şinê Tilage. Tîya de hesîyeno pey ke merdimê xo Teslîm do ey bikişo û o ca ra zî vêjîyeno tepya şino Gogane (r.89). Gogane seba Sêyîd Rizayî hetê ewlekarî ra cayêko baş o. Xo tîya de ewlehî de hîs keno û o badê her talûkeyî yeno no ca û yew mude tîya de maneno.

Dêrsim de gureyî her roj benê xirabin, o çax Cansel Axa mektubê walîyê Erzinganî ano dano ci. Dima Sêyîd Riza û di merdimê xo şinê ver bi Erzingan şinî. Verê Pirdê Alî Çawişî (r.135) de yenê tepîşnayene. No ca na raywanî de cayêko mûhîm o Sêyîd Riza hewa ewîl tîya de leşkeran de yeno têhet û damê walîyî fehm keno (r.144). Tîya ra pey leşkerî ey benê Hepsê Erzinganî. No mêkano newe de yew wext maneno. Dima ey benê Xarpêt û hetanê dardkerdişê ey Xarpêt de yo (r.145). Xarpêt seba ke Sêyîd Riza tede merdo û ameyo vêşnayene mêkanêko mûhîm o reyna. Labelê nuştoxî no hete ra yew xorînî nêdaya nê mêkanî. Mêkano bîn yo mûhîm zî mixaraya Alîşêrî ya. Alîşêr û cinîya û birarzayê ey tîya de yenê kiştene. Yew sahneyo dramatik tîya de vîyerenê.

Roman hetê mêkanan ra zaf dewlemend o labelê her mêkan mîyanê romanî de zaf rey nêvîyerenê. Nê mekanî ke kesî mîyanê mûndîşê bîyayeneyî de ser ra vîyertî û şîyî zaf ê. Mîyanê fiksîyonî de bê mêkananê xorîyan mêkanê bînî zî wina yê: Miti, Meras, Dewa Pile, Kertê Askiregi, Pancılas (r.13), Koyê Sincikê, Sovge, Avgasor, Koyê Bokirê, Çemê Mızuri, Mazgêr, Pax, Koyê Zêle (r.14), Koê Sıpêy, Pulê Topestoxi, Kortê Sovgi (r.15), Vank, Koyê Palaxine, Koyê Sêvdini (r.22), Çewlig, Qoçkiriye (r.24), Topatan (Topestox), Koyê Topatani (r.27), Gomunê Mezîkê, Kırmêle, Halvoriye, Xaçeliye (r.36), Pîrbabû (r.37), Ortinige, Sorşivank (r.41), Dewrêscemalû (r.42), Qozû, Pulur, Qolciye, Bîrdû, Ali Boxazi (r.43), Kertê Pir Bavû, Koyê Merxo (r.48), Borzale, Pulêçeqerû, Koyê Toqmaq Bavayî (r.51), Koyê Munzir Bavay (r.53), Xarpêt (r.57), Paxê Avıgi, Koyê Boyêre, Gurki, Plemuriye (r.58), Koyê Sultan Bavay (r.59), Çapaxçur, Varto, Diyarbekir, Suriya (r.61), Xozat, Şine, Qerevran (r.64), Dere Ali, Pulur (r.66), Qula Pulê Toqmaqi (r.70), Mazgêr, Koyê Jêle, Mamekiye, Paxê Havigi, Koyo Sur, Sêdxanu (r.71), Kanisor, Pakire, Qula Toqmaq Bavay (r.72), Zımayige, Kırmêle (r.85), Koyê Sırpattan, Koyê Mêzike (r.95), Gomê Çoşi, Gomê Soveti (r.96), Gomê Mîstê Qoçi (r.96), Haçkırage, Bîrdû (r.98), Zeranike (r.100), Koyê Balqani (102), Erzingan (r.105), Derê Mircani (r.107), Qerevran (r.114), Ponçpıxar, Kortike (r.122), Mazra Sure (r.123), Koybaşi (r.125), Zeranige (r.129), Kemerê Kela (r.130), Kesqıran (r.131), Korta Ayvaji, Kertê Mircani (r.133), Rusya (r.139), Hengırvan, çemê Harçige, Destê Alû, Gomê Mışi (r.152), Palo, Çemê Perrê (r.157), Malatiya, Komırxan, Xaçeliye, Mazra Dewrêscemalû (r.159), Bokire (r.177), Tilage, Warê Kesqırani (r.178), Çaxperiye (r.181), Hêniyê Dızdû, İstırû (r.186), Derê Hesarge, Viyalike (r.187), Tilage (r.189). No listeyê mêkanan dewlemendiya mêkanan zî dano verê çiman. No hete ra nuştox serkewte êşkîyeno bêro hesebnayene. Seba ke zanayîşê cografyayî zaf baş o. No zî hîsê bawekerdîşî zixm keno.

3.4.2. Mêkanê Hîşî (Sensorial)

3.4.2.1. Mêkanê Girewteyî

Nê mêkanî, mîyanê kesî û cayî de têkîliyanê ontolojikîyan anê meydan (Korkmaz, 2015:59). Goreyê ruhê kesî bûut genê. Seba dayîşê psîkolojîyê karakteran yew nênik ê. Mêkanê hîşî bi psîkolojîyê kesan ra entegre xebeftîyênê, goreyê hîşanê şexsî şekil vurînenê. O qas ke psîkolojîyê kesî îdare kenê ver danê ci. Yan zî goreyê psîkolojîyê kesî şikl genê. Mêkanê girewteyî, ruhê kesan pilixnenê, benê sey hêzo hasimî. No halê mêkanî hetê fîzîkî ra tengbîyayişi ra nî hetê halê ruhê kesî ra tengîya ruhê kesî ra bingehê xo geno (Korkmaz, 2015:83). Hetê mêkananê girewteyî ra romanê “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza”yî de mêkano girewte, bi manayê tewr hîrayî de Dêrsim o. 1937-1938 Bîyayenyê Dêrsimî de mîyanê Dêrsimîjan û dewlete de şer vêjîyeno. Her roj dewlete yewî kişena her ca binê adirî de yo coka Dêrsimîjî zaf tersenê û o ca înan rê beno teng. No hal de Dêrsim bi xo mêkanêko girewte yo. Ruhê însanan ser de têsîrê xo yo negatîf est o. Şarê Dêrsimî her roj terseno ke zîyar û diyarê înan binê postalanê leşkerî de do bimanî, nasnameyê xo bêra pilixnayene û şar xo mîyan de bikewo têmîyan. Bi no hal Dêrsim bi xo însanan sewqê tersî keno. Dêrsim bi xo zereyê xo de nê hîsan awan keno û ê îsanî ke a coxrafya de ciwîyenê bi nê hîsan binê dewsi de yê. Nê hîsî mîyanê romanî de wina îfade benê:

Dêrsimo welatê jiyar û diyarû, welatê pir û rayverû. Dêrsimo ke eve se serrû bi dewletû de sare ontêne. Dêrsimo ke hata a roze dêyme vilê xo vere dîsmeni de çewt nêkerdîv, teslim nêbivî. Dêrsimo ke roza tenge de bi, halê xo roze ve roze biyêne xıravın. Dêrsimo ke herçi ke şî, kewtêne binê lînga dîsmeni, bêbextiye û xırawiye boyna tede biyene zêdiye, terefê zur û dalawêra ra, deqa ve deqa koçiyêne. Dêrsimo ke fekê sîmşeri ser o bî. Dêrsimo ke tede goni rijiyêne, adır kewtiv heto zû ra vêsênê. Dêrsimo ke biray sarê biray rotene (r.105).

Pêroyê Dêrsimî ra êşkîyeno bêro vatiş bi nê halê xo ke mêkano girewteyî yo. Dêrsim binê zilmî de yo, “Hêy wax hey! Dêrsim binê zulimê bêbext de naleno” (r.133). Nirxê dîni yê Dêrsimî binê lîngan de yê, “Niyadê, ewro çıqaşi ke jiyar û diyari est ê, tede binê postalûnê eskerê Tırki de mende” (r.98) nê îfadeyî seba taybetîyanê mêkananê girewtîyan bes ê.

Sêyîd Rıza gama ke Gogane de yo, Alîşer û Zerîfe bi destê Zeynel û Qopî yenê kiştene. Mergê nê embazanê Sêyîd Rizayî ey rê Goganeyî keno mêkano girewteyî. Nê mergî û îxanetê merdimanê Sêyîd Rizayî seba ey Gogane keno cayekî zaf xirabin. O êdî nêşkeno no ca de bîmano. Goganê seba ey bena sey celnimî, “Layê mı van wertê na aşira teresa ra vêjime” (r.33). “Hardo sêydarûnê sarû te de tıvar di, ez o hard de nêvinden” (r.41) vano. Nê îfadeyî mojnênê ke no ca ey rê cayêko nêşkeno tede nefes bigiro yo. No mêkano ke bîyo girewteyî êdî nêşkeno biciwîyo û qerarê goçî geno û Gogane ra keweno dûrî.

3.4.2.2. Mêkanê Akerdeyî

Mêkanê akerdeyî, seke nameyê xo ra zî fehm beno mîyanê romanî de mêkanî ke fereh ê û hîsanê pozîtîfan anê meydan. Manayê ontolojik de hîsê ewlehî/pawiteyî û huzurî danî kesan (Korkmaz, 2015:62). Mîyanê nê mêkanan û kesan de, bi bingehê hîsanê pozîtîf yew têkîlî est a. Sebakê nê mêkanî hîşî yê halê ruhê kesan mojneno. Roman de mêkanê akerdeyî zaf çîn ê. Mîyanî romanî de yew mêkan teyna no ware de krîteran ano ca. No mêkan nîzdîyê Gogane de cayekî yo û nameyê xo Hewsê Kalikî

yo. No mêkan de mezêlê kalikanê Sêyîd Rizayî est ê. Hewsê Kalikî, seba Sêyîd Rizayî mêkanêko akerdeyî yo. cayêkê nefesgirewtîşî yo seba ey. Bi na taybetiyê xo no mêkan seba Sêyîd Rizayî têsîrê xo wina îfade beno; “Sêy rîza hondo ke Gogane de bi, çî waxt ke kewt tenge, şiyêne Hewsê Kalikê xo de nîstêne ro, fikiriyêne” (r.33). Sêyîd Riza çî wext ke teng bikewo şîno no mêkan, no mêkan ci rê baş yeno û hîsê ewlehî dano ci. Ey keno rehet. “Hewsê Kalikî, hetê morali ra yardım dene dêy, êy uza ra qewete guretêne” (r.95). Têsîrê “Hewsê Kalikî” serê Sêyîd Rizayî de pozîtîf o, ey rê hela tenge de cayê remayîşî yo û cayê hêz girewtîşî yo.

3.5. Wext

3.5.1. Wextê Bîyayene

Wextê bîyayene mîyanê romanî de bîyayeneyî ke vîyerenê, wextê orjînal yê nê bîyayeneyan o. Her bîyayene mîyanê yew mudeyî de bena û qêdiyena. Nuştoxî dima nê bîyaneyan nusenê. Vervateyê romanî de hetê nuştoxî ra wina yew cumle nisîyaya “Ciwîyayîşê Sêyîd Rizayî ke verê tepîştîşê ey de prosesê hîrê-çar aşmî yo” (r.6). Roman hetê wextê bîyayeneyî ra bi taybetî bîyayenê ke 1937-1938’î de dormaleyê yan zî bi merkezîyetê Sêyîd Rizayî de ameyê meydan ca genê. Labelê mîyanê metnî de rey-rey agêrayîşî û averşiyayîşî benê. Roman, hetê mûndîşê bîyayene û fiksîyonî ra wextê bîyayene, ca bi ca meseleyanê bînan vatiş beno hîra. 1915 de ameyîşê artêşa Wirisî hetanî sînorê Dêrsimî (r.22), meseleyê Şêx Seîdî (r.157), Hervê Qoçkiriye (r.24) û 1926 de artêşa dewleta Tirkîya Derê Alî de eştişê serê Quzûyan, nê meseleyî bi teknîkê aqêrayîşî mîyanê metnî de behsê înan bena. Labelê esas helqayê bîyayeneyî, mîyanê serranê 1937-1938’î de wextêko kilm o. Bê înan yew ca de nuştox vatişê xo de aver şîno û 1939 de yew meselayê hetgiranê Sêyîd Rizayî û dewlete ano zîwan (r.152).

3.5.2. Wextê Vatişî

Bîyayeneyî cuwaver bîyê hetê nuştoxî ra mîyanê yew fiksîyono newe de newe ra yeno nuştene. Nuştox mîyanê metnê xo de wextê vatişî newe ra awan keno. O gureyê fendê xo nê wextî organîze keno (Narlı, 2002:996). No zî beno wextê vatişî. Hetê wextê vatişî ra roman, badê qêdiyayîşê nê meseleyan nuştox, ê merdimî ke wextê bîyayene de şahîdê meseleyan bîyê înan ra her çî museno û goreyê zanayîşanê xo zî fiksîyonê xo awan keno hîrê-çar aşmanê bîyayeneyanê 1937-1938’î goreyê fendkerdişê xo niseno. Nuştox wextê vatişî, romano ke nişto seke mîyanê ey de bo û mîyanê ê wextî de bo nuseno.

Hetê wextê vatişî ra bêro ewnîyayene roman, bîyayeneyê 1938 yê Dêrsimî de goreyê tedeyeyê romanî fiksîyonê nuştoxî tay meseleyanê muhîman ke ey vîjnayê ser o aver şîno. O goreyê ehemîyetê şexsî meseleyan tercîh keno û mîyanê metnî de ca dano ci. Prosesê bîyayeneyanê Dêrsimî de, ê meseleyî ke bîyê seba ke nêşkeno behs bikero, ê meseleyê ke dormalê Sêyîd Rizayî de vîyartê înan rey rey derg û dila rey rey zî kilm nuseno. No proses rey rey kronolojîk o û rey rey zî anakronîk o.

Nuştox gama ke wextê vatişî hetê fiksîyonî ra organîze keno, muracatê îfadeyanê wextî keno û nê îfadeyî sey “Asma ammoniya vîrêne de (...)” (r.14), “Roza ke Şîx Hesên erzeno Koyê Sîpî ser (...)” (r.15), “Ê rozu, Kop Xaçeliye de bî” (r.15), “Waxtê ra dime, tayê mordemê bîni amêy uza nişti ro”

(r.33), “Sodir çê bar kerd, nêjdiyê Çemê Muzîri ro şî” (r.43), “Rozê waxtê peroji bi” (r.52), “Sodir ust ra ke xêlê oreşiyoy ra” (r.62), “Têpiya yê rozû, Usiv Axa ve Aydın Axay ra roze şivi Xozat” (r.65), “Wexto ke lêl kewt de(...)” (r.77), “O sîre de(...)” (r.91), “O ra dime ki mêyitû cênê bene Xozat” (r.125), “Rozê terkit şî Qumandarê Tumene ra va ke (...)” (r.127), “Sodir rew uşti ra (...)” (r.134), “Roza bine sodir (...)” (r.144). Bi nê îfadeyan nuştox wextê zereyî yê romanî awan keno. Nê îfadeyî sey roje, mewsim yan zî qismê wextî ke nediyar; serê sibayî, şan, tarîbiyayenê hewayî, ûeb zaf ameyê karardene. Esas bi nê îfadeyan hem wext organîze bîyo û hem zî bîyayenyî bi teknîkê kilmvatişî diyayî. Bi no şikl nuştox, wexto fiktîf yê romanî awan keno.

Tay bîyayenyî mîyanê metnî de bi îfadeyanê serran ameyê niştene: “Siro ke serra 1926'ine de Dewlete ordî ard Derê Ali (...)” (r.66), “Hervê 1937'ine de ki Usiv Axa hata a roze bêveng û bêvaz bi” (r.67), “Serra 1935 de apê Dil Axay Lîl Axa ware de bi.” (r.81), “(...) o ra dime ki serra 1936'ine amê (...)” (r.84), “Naye sero ke Şahan serra 1937'ine de dudil nêbi (...)” (r.116), “1938 de Hesên Axa û (...)” (r.125), “Narra serra 1936'ine de wexto ke Dewlete (...)” (r.127) û “1939'ine de(...)” (r.152). Nê îfadeyanê wextî ra wetêr tay îdafadeyî zî viyertê ke direkt tarîxê rojî danê yan zî sînorê wext tam dîyar o; “Roze ki roza 26 ê asma amnoniya pêyêne biye” (r.120) yan zî, “Devadevê dî saate waxt vêrd ra (...)” (r.137). Axir nuştoxê romanî hetê wextê vatişî ra romanê xo goreyê fiksîyonê xo ê meseleyî ke dorê Sêyîd Rizayî de bîyê û goreyê xo muhîm ê bi ûslûbê xo, ca-ca derg, ca-ca kilm niştî û tay meseleyê binî zî qet behsê înan nê bîyo.

3.5.3. Wextê Niştişî

Wextê niştişî, seke nameyê xo ra zî dîyar o wextê niştişê metnî yo. Mehmet Gülmez, romanê xo “Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza” de behsê wextê niştişî nêkerdo yan zî wina yew îbare çîn a. Labelê îhtîmaloyê pîl oyo ke nuştoxî 1993 de badê şiyayişê Ewrupayî, hetanî 1996'î mîyanê hîrê serran de metnê xo nişto û qêdînayoy. Cuwapê kitabê 1996 de zî çap kerdo (r.2).

3.6. Perspektîf û Vatox

Perspektîf, nuştişê romanî de unuranê esasîyan ra yew o. Perspektîf, bîyaneyî ke mîyanê romanî de yenê meydan, bi fekê yewî û bi hokê ewnîyayişê yewî yenê dayene. Na babete fek û çimê metnî dana. “Vatiş bi kam perspektîf nîzdî bîyo yan zî lokasyonoy ke “vînayişê ma” tesis keno yo (MacKay, 2019:304). Esas perspektîf cewabê nê persan o: metin hetê kamî ra yeno vînayene, hetê kamî ra îdraq beno û hetê akmî ra neqlê kamî beno (Aktaş, 2003:78).

Roman, goreyê ûsulânê perspektîfê îlahî ameyo nuştene. Vatoxê metnî zî şexso hîrêyine “o” yo. Wendox cumleyanê metnî fekê “o”yî ra eşnaweno. No metn bi perspektîfê îlahî ameyo nuştene coka nuştox zafê nîmetanê nê perspektîfî ra îstîfade kerdo. “O” wayîrê zanayişanê bêsinoran o, fikr û hîsanê her karakterî zano mezgê înan lapê vatoxî de yê (Stevick, 2017:115). Vatox hîsanê mereq, şayî, qehrî yan zî xofî yê karakteranê xo zano yan zî ameyox û vîyartoxê înan zano, kam kamî ra hes keno, kam kamî rê xeberîyeno zano (Hawthorn, 2014:170). “O” eynî wext de, mîyanê xo û wendoxî de bi îmkananê nê perspektîfî yew tîkîliya dînamîk zî awan keno.

Mîyanê metnê romanî de bi rehetî fikr û hetkarîya nuştoxî fehm beno. O, diyar o ke hetê Sêyîd Rizayî geno û heq dano mucadeleyê ey. Eşkera vano ke “Sêy Rıza heqli bi” (r.57), reyna mîyanê metnî de bi zamîrê “ez”î vano “Ze ke na ra cor ki ez ser o vînetûne, Şahan Axa ve Alişan Axay ra eve deste eskerê Tırki neamê kîstene. Uzay ra gore ki raporê İsmayil Heqî rast niyo, bine ra zur o” (r.125) û wazeno ke raporê İsmayil Heqîyî betal kero. Cayêko bîn de vatox, “Qop fikrê xuyo murdar ra nêvêrd” (r.82) vano. Vatox hetê xo, duştê fikr û fiilanê karakteranê kartan rê eşkera vano, cayê xo diyar keno. Goreyê ey fikrê Qopî murdar ê û yew gureyo xelet keno. Bê înan vatox gama ke behsa karakteranê kartan keno îfadeyanê nefretî ano kar; “Bêbexti nêvîneti, elçiyê rusna Ponçpıxar” (r.122). İnan sey “bêbext”an îfade keno.

Vatox mîyanê metnî de aktif û asaye yo, keweno mîyanê metnî fikr û hîsanê xo zî nênimneno, “Çê Sêy Rızay û mordemonê rê berbîsê kafîri amêne” (r.79). Yan zî ê çîyî ke hetê şarî/wendoxî ra xelet yenê zaneyene seke înan de qalî bikero wazeno nê zanayîşanê xeletan raşt bikero; “Lazîmo ke naze de di-rê çekuy ki sırê sarewedane Şêx Saidi de, Dêrsim de çî biyo ser o vîndine” (r.157). Vatox kesane romanî ser o hema her çî zano, derheqê înan de zanayîşan dano; “Lazê birazayê Alişêri lazekê de 13-14 serre bi, cî ra lazê Usê Kergû vajiyêne” (r.9) yew zî nuştox zerreyê kesane yan zî hîsanê kesane zano û bi çend teknîkan nê hîsan zî eşkera keno “Sêy Rıza eve savretengiyêda gîrse ust ra(...)” (r.70). Xulasa, metnê romanî de vatox her çî zano û mîyanê xo û wendoxî de têkilîya dînamîk nano ro.

3.7. Ziwan û Stîl/Ûslup

Ziwan tewiranê edebî yê nuştekiyan de aparato/haceto esasî yo. Metnê edebî, vatişê fiktîf ê ke bi neqlbîyayîşê zîwanî bi nuşteyî yenê meydan. Hetê nuştoxî ra fiktîfkerdişê vatişî, metnî keno şexsî. Nuştoxê metnê edebîyo fiktîf, metno ke nuşto bi maharetê xo yo hususî û bi şiklê şuxulnayîşê nê zîwanî xo rê xas yew metn ano meydan. No hete ra metnanê edebîyan de zîwan û ûslub tabîyê yewbînan de zaf têkilîyê xo est ê na têkilî zafhetî ya (Karahanci, 2016:154).

Roman hetê zîwanî ra bi taybetîyanê heremî yê mintiqaya Dêrsimî nisîyayo. Çekuyî goreyê vatişê heremî nisîyayê. Serra 1996î hetê wextî ra, seba ke o çax hema Zazakî de yew standarto umumî çîn o -yan zî bi taybetî no metod hetê nuştoxî ra tercîh bîyo- zîwan otantik o û goreyê bi taybetîyanê fonetîk, morfolojîk û sentaktîkê heremî ameyo nuştene. Hetê tercîhê alfabeyî ra zî Alfabe Bedirxanî tercîh bîya. Mîyanê herfan de teyna herfê “î” (“î” yê Alfabe Bedirxanî) û herfê “i” (“i” yê Alfabe Bedirxanî) nêameyo şuxulnayene. Yeno zaneyene ke serranê neweyan de nê di herfî zaten wareyê nuştişê Kurdî de wina yenê şuxulnayene û cuwapê 2000an ra pey “î” sey “i” û “i” sey “î” yeno nuştene.

No roman hetê şuxulnayîşê alfabeyî û îmla/raştnuştişî ra yan zî bi manaya hîrayî de hetê şuxulnayîşê gramatikî ra serkewte yo. Ziwanê romanî sade yo, unsurê folklorîk tede zaf ê û çekuyê têviraştikî zaf çîn ê. Ziwanê romanî de çekuyê/îfadeyê heremî yê dînî gelek ê. Dua, zewt, kifir, nîyaz, silamdayîş û şikle hîtabî goreyê zîwanê kulturê Elewîti ameyê nuştene. No mana de bi rehetî eşkiyeno bêro îfadekerdene ke; şîwê yan zî fekê heremî, hetê sosyolojîk, dînî û dewirî ra taybetîyanê xo mojnênê.

Hetê stîlê nuştişî ra nuştoxî mîyanê metnî de ca dayo cumleyanê Kurmanckî û Tirkî. Mîsal roman de Alişêr Efendî, Zerîfa Xatunê û birazayê Alişêrî mîyanê xo de çend rey bi Kurmanckî qalî kenê;

“Apo mêvan tên” (r.9), “Wıyy hevalê min kuşt!” (r.21). Bê înan, mîyanê metnî de nameyê yew deyîra Tirkî (r.106), mektubê walîyê Erzinganî (r.114) û meydanê Erzinganî de gama ke Sêyîd Riza neqlê hepsê Xarpêtî beno şar kombeno dormale de o zî hîtabê înan keno û qalkerdişê xo Tirkî de zî keno (r.144). Nê unsurê zıwanî yew taybetîya zafziwanîyo qismî dano metnê romanî. No zî hetê raşteqînî û bawerkerdişî ra hêz dano nê metnî.

Mîyanê metnê romanî de teverê terzê romanî de metnê tewiranê bînan zî ameyê şuxulnayene. No hete ra zıwanê metnî hetê mîyanmetînî ra zıwanêko rengîn o. Mîyanê romanî de mektub (r.144), deyr/kilamî (r.23, 165-166), belgeyî (r.71) û raporî (r.174) ca genê. Tewirê cîya-cîyayî têhet de mîyanê metnî de xo rê ca vînenê. No hal mîyanê çarovayê mîyanmêtînî yan zî teknîkê montajî de hetê şiklê îfadeyî ra û bihêzkerdena îfadeyî ra yew têsîro pozîtîf virazeno. Unsurê kulturê fekkî yê Zazakî ke unsuranê uslubê metnê romanî yê nuştoxî yê zaf ê. Vervateyî; “Heto bin ra ke to hen zona ke kardi nêro cigero, cigeri zerre de kerdî parçe” (r.66), îdyomî; “Biyane biya şîya” (r.97), “Çı esto ke Sêy Rızay gos ro cı nêna” (r.97), îfadeyê nîdayî “Yamû yamû na hetî ser meyêro” (r.104) û kifirî; “Mî de astê piyê tonêne” (r.91) mîyanê metnî de xo rê ca vînenê û zaf cayan de zî vîyerenê. Hetê stîlê nuştoxî ra yewna çî est o ke o zî şuxulnayîşê îfadeyanê şîrî yo; “Jê têyrê halênrijayî kêwtîme ra rawû, vay jê teluyê huski ma eştime nazawû” (r.43).

Nuştox gama ke metnê romanî nuseno zaf cayan de cêrnotan dano û nê notan de zanayîşan dano. Bi taybetî cayê ciwîyayîşî sey dewe, mezra, dere, newal, koy, zîyare ûeb de malumatan dano. Tay cayan de nameyanê dewan yê neweyan zî bi Tirkî dano. Reyna bi nê cêrnotan têkîliya însanan hetê eqrebatî ra dano yan zî kam kam ca ra yo, kam eşîr ra yo û lajê kamî yo ûeb dano. Bi terzê cêrnotan malumatdayîş, no roman kî terzê polîtîk û tarixî de nisyayo rê badê 60 serran seba hetê wendoxî ra fehmkardişê têkîlî, ca û kamîyê kesane ê wextî faydeyê xo est o.

3.8. Teknîkê Vatiş û Mojnayîşî

3.8.1. Teknîkê Teswîrî

Teknîkê teswîrî, mîyanê metnê romanî de zaf cayan de ameyo kar. No teknîk mîyanê romanî de fotografê halî, cayî ûeb de verê çımanê wendoxî de xêz keno. Sahneyê kiştîşê eqrebayanê Sêyîd Rizayî Sêyît wina teswîr beno; “Lesê insoni bivî parçe purçe. Hermêy, kori, destî, lîngî, çîmî, vêrêy, mezgî, por pızcıyavi, her parçe hetê ser şîvî. Dar û ber, velg û vas, kemer û kuç ve parçonê lesû ra pîlêşiyavi zıvîni ra bivî je gîlêndike, cê nêbiyêne. Zof parçey bi ke, nêmaêne nas kerdene ke kameci parçê yê kami yo.” (r.78-79) Sey nê teswîrî sewbîna mîsalî zî est ê. Nê teswîrî serkewte yê û verê çımanê wendoxî de fotografê halî ancenê.

3.8.2. Teknîkê Mektubî

Mektub normal de yew aparatê/unsurê tekîlî yo. Labelê mektup cuwapê sey yew teknîkî mîyanê romanî de cayê xo geno. Mîyanê romanî de yew mektub (r.114) ca geno. Mektub hetê walîyê Erzinganî Fahri Özenî ra seba dawetkerdişê Sêyîd Rizayî bi Erzinganî ameyo nuştene. Estbîyayîşê nê mektubî îşaretê şuxulnayîşê teknîkê mektubî yo.

3.8.3. Teknîkê Kilmkerdişî

Her roman de yew sînore rîpelan est o û her roman behsê çî yan zî çîyan keno. Hetê niştîşî ra metnê romanî hetê nuşttoxî ra îdare beno, bîyayeneyî goreyê ehemmiyetdayenê û fiksiyonê nuşttoxî mîyanê metnî de ca genê. Seba ke rîpelî bi sînore ê ca nêdiyeno her çî û meseleyî yan zî bîyayeneyî ca-ca hetê nuşttoxî ra birîyenê û hetê nuşttoxî ra bi teknîkê kilmkerdişî yenê dayene. No teknîk zafane hetê nuştoxanê romananî ra yeno karardene. Roman de no teknîk zaf cayan de ameyo karardene. Gama ke nuşttox nêwazo bikewo mîyanê detayan seba ravîyertişî nê teknîkî şuxulneno; “Xêlê roji ke hen verdi ra(...)” (r.52), “Têpiya yê rozû, Usiv Axa ve aydin Axay ra roze şivi Xozat” (r.65). Nê mîsalan de zî aseno ke rojî bi nê teknîkî lez û bez yenê derbaskerdene. Yan zî no mîsal de; “Eke na qêyde hurdi hurdi her çî ser o vîneti, qerari day cî, Alişê Efendi ust ra xatir wast. Sêy Rıza tene ca têy bi ra rast şî, fist ra raye rusna” (r.13). Detayî nêyenê dayene û her çîyî ser o qalî bîyê, qerar ameyo girewtene û dima vêjîyayo bi rayîr. No hal bi yew cumle ameyo dayene.

3.8.4. Teknîkê Agêrayîşî

Nuşttoxî mîyanê metnanê romananê xo de seba ke meseleyan bi bingehbikerê, derheqê yew mesele de wextê verî de se bîyo bimojnî û yan zî seba hîna baş fehmkardişê fotografî mîyanê metnê romanî de ca bi ca agêrenê wextê verî. No agêrayîş eynî wext de hikayeyan zî hîra keno. Roman de zaf rey no teknîk yeno karardene. Mîsal mîyanê nê romanî de wextê normal yê hadîseyî devam keno labelê nuşttox agêreno û duştê artêşa Wirisî de serkewtiş û egîdiyê Dêrsimîjan ra behs keno. “Dormê serra 1915’ine de wexto ke ordiyê Ūrisî amevi sindorê Dêrsimî, waştiv ke uza kuyo, bicêro xo dest, Dêrsimîzû xo verdavi, raye cî nêdavi” (r.22). Reyna sahnayê kiştîşê Alişêrî de bi teknîkê agêrayîşî serewedartişê Koçgîrî de rolê ey ra yeno behskerdene, yan zî gama ke roman mîyanê wextê xo de devam keno nuşttox agêreno û 1926 de destegdayenê Sêyîd Rizayî bi Qozû yeno îfade kerdene (r.66). Nuşttox kam ca de hetê manayî ra vengani bivîno agêreno û bingeyê mesel yan zî verê mesele bi teknîkê agêryîşî dano.

3.8.5. Teknîkê Montajî

Teknîkê montajî romanan de zaf geno. No teknîk unuranê ke teverê terzê romanî de yê bi mîyanê romanî de cagirewtîşî yeno meydan. Mîyanê metnê romanî de unsurê teverê romanî ra sey mektub (r.114), kilame (r.165-166), belge (r.71) û raporî (r.124) ca genê. Mîyanê romanî de bi îtibarê cagirewtîşê tewiranê cîyayan, şuxulnayîşê nê teknîkî mojneno. Seba ke nê metnî mîyanê romanî de zaf ê tîya de yew metnê şîre sey mîsalî yeno dayene:

Bira pêrodê ma pêrodîme
Ma rê dewlete ra aylîx vêjîyo
Vano bira perê Tırkki fincanê axu yo
Nêwerino, nêsumino (r.23).

Unsurêkî teverê tewirê romanî de yê cayo ke hewce bîyo kewtê mîyanê metnî, no teknîk sey mîyanmetnî zî tarîf beno. Bi no usul hetê metnê hetê rengînî, bawerî û hisê rasteqînî ra metnî pêt keno.

3.8.6. Teknîkê Dîyalogî

Teknîkê dîyalogî hema pêroyê romanê de yeno karardene. Bi no teknîk kesê romanî mîyanê xo de têkîlî nanê ro, yewbînan fehm kenê, rewş û hîsanê yewbînan musenê û zanayîşan danê û genê. No ware de roman hetê teknîkanê vatişî ra nê teknîkî en zaf ano kar. Metnê romanî hema hema bi nê teknîkî awan beno. Seba mîsalê şuxulnayîşê nê teknîkî no mîsal na mesela eşkera keno:

“Ça melûl a?

Şix Heseni vake:

“Newes ûne.”

Şahani va:

“Neweşiya to çika?” (r.60).

Roman sera ser nê teknîkî şuxulneno, cumleyê qalkerdişî bi îşaretanê “(....)” nenguyî mîyanê metnî de ameyê nuştene.

3.8.7. Teknîkê Analîzê Zereyî

Mîyanê romanî de nuştex seba ke bîyayene hîna baş bêro fehmkerdene nê teknîkî ra îstîfade keno. No teknîk, hîs û fikrê nimteyî yê kesan eşkera keno. No eşkerakerdene zî destê nuştexî rehet keno û bîyayenyê romanî êdî hîna baş fehm benê. Roman de no teknîk zaf rey ameyo karardene. Seba ke roman bi perspektîfê îlahî ameyo nuştene nuştex nê teknîkî sey avantajêkî şuxulneno û rewşê hîsanê şexsanê romanî wina dano verê wendoxî. “Na qese kewt kewt aqlê Sêy Rızay, hen çimê xo riyê Şix Heseni ra mendi” (r.61), “Baki zona ke Qop û Zeyneli ser o vano” (r.50), “Hudemêna Avasîzê ke ver sonê, yê ki herçi ke bi nêjdi terse zerrê xo boyna bi zede” (r.20), Nê mîsalî seba mojnayîşê nê teknîkî fikir danê. Seba ke vatox wayîrê zanayîşê mezgê karakteranê xo yo, eşkeno nê malumatan zî bido.

3.8.8. Teknîkê Monologê Zereyî

Wareyê romannuştişî de fehmkerdişê fikr û hîsanê zereyî muhîm o. Nuştexî seba ke kesî baş bîyerê fehmkerdene, nê hîs û fikiranê kesanê romanî bi nê teknîkî eşkera kenê. No teknîk zafane mîyanê metnanê romanê de yeno karardene. Mîyanê metnê romanî de teknîkê monologê zereyî zaf cayan de nêbo zî mîyanê metnê romanî de çend rey ameyo şuxulnayene. Mîsal; “Aye xo ve xo vatîv: “Ali Avaşî ver xıravi çina. Ez ke niya bikêri, o Teslim keno nerm, teknene sonê”” (r.91). Yan zî; “E ke niya xori fikir kerd ki, xo ve xo vake: -Mî se kerd? Mî koti de xelete kerde ke niya bî?” (r.92). Nê cumleyî karardişê nê teknîkî rê mîsal ê.

Encam

Na xebate, hetê wertevêjîyayîşê romanê Zazakî û sebebên ereymendişê vêjîyayîşê romanê Zazakî ser o yew panaroma xêz kerd. Îddîyê ereymendişê romanê Zazakî zî bi faktoranê polîtîk yê dewlete, bêtêkîlîyê şarî, bêmîrasîyê kulturê eseranê nesîrî û Zazakî de wareyê wendiş û nuştîşî de bi kêmiya humarê kesan eşkera kena. Nê sebebên ra Zazakî de kulîyato nuşteki hem kê mendo hem zî erey kewto. Seba ereykewtişê edebîyatê nuşteki, senînîya metnanê nê wareyî hetê kalîte û xorînî ra zî erey kewtê. Reyna na xebate îddîa kena ke tarîxê edebîyatê Zazakî de romano verên, eşkiyeno bêro vatiş

ke eserê Mehmet Gülmezî; “Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza” yo. Badê analizê nê kitabî, hetê ûnsuranê awanî û şuxulnayişê teknîkanê vatiş û mojnayişî ra no kîtab krîteranê romanbîyayişî ano ca. Roman hem hetê humara rîpelan, mûndişê bîyayene û fiksîyono edebî ra hem zî wareyê awanî de hetê mûndişê bîyayene, qadroya şexsan, mêkan/ca, wext, perspektîf û vatox, ziwan û stîl/ûslûbî û teknîkê vatiş û mojnayişî ra krîteranê romanbîyayişî ano ca. Hetê ziwani ra metnê nê kitabî goreyê metnê romano verênî; ziwaneko herekîyaye, folklorîk û dewlemend o. Her çi qas çend hetan ra kêmîyê xo bibê zî no verê romanbîyayişê nê kitabî de barîyer nîyo. Coka na xebate hetê huvîyetê romanî ra nê kitabî sey romanî qebul kena û nê analizan dana verê çiman.

Çimeyî

- Ahmedzade, H. (2004). *Ulus ve Roman – Fars ve Kürt anlatsal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*. A. Z. Gündoğan (Çev). İstanbul: Pêri Yayınları.
- Akman, İ. (2017). Postmodern Dönemin İki Önemli Kavramı Folklor ve Büyülü Gerçekçilik Ekseninde Kilama Pepûgî (Gukuk Kuşunun Şarkısı) Romanı. *İnsan ve Toplumbilimleri Araştırmaları Dergisi*. (Cilt:6, Sayı:5, 2613-2629).
- Akman, İ. (2019). Sözden Yazıya Zazaca. N. Beltekin û A. Kırkan (Ed). *Zaza Romancılığı -Giriş-* (179-232). İstanbul: Peywend Yayınları.
- Aktaş, Ş. (2003). *Roman Sanatı ve Roman incelemesine Giriş*. (6. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Antakyalıoğlu, Z. (2016). *Roman Kuramına Giriş*. (2. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Anuk, N. (2015). *Behşê Tirkkerdişê Kurdan de Merkezêk: Enstituyê Cigêrayişê Kulturê Tirk*. Tezê Masterî ya ke Çap Nêbiya. Mêrdîn: MAÛ. Enstituyê Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya.
- Aydoğdu, Y. (2019). Sözden Yazıya Zazaca. N. Beltekin û A. Kırkan (Ed). *Modern Zaza Öykücülüğünün Tarihsel Serüveni* (109-133). İstanbul: Peywend Yayınları.
- Can, M. (2018). *Bibliyografyaya Kirmanckî (Zazakî) (1963-2017)*. İstanbul: Vate Yayınevi.
- Dağılma, İ. (2021). *Edebiyato Modern ê Zazakî (Dewir, Tewir u Mewzu)*. Tezê Doktorayî ya ke Çap Nêbiya. Bingol: Üniversiteya Bingoli. Enstituya Ziwananê Ganiyan Qismê Zıwan u Edebiyatê Zazakî.
- Çağlayan, E. (2016). *Zazalar Tarih Kültür ve Kimlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eagelton, T., Jameson, F. û Said, E. W. (1993). *Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın*. Ş. Kaya (Çev). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Forster, E. M. (1985). *Roman Sanatı*. Ü. Aytür (Çev). (2. Baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
- Gülmez, M. (1996). *Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza*. İstanbul: Zed Yayınları.
- Gündüz, D. (2000). *Kilama Pepûgî*. Ankara: Vartan Yayınları.
- Harvey, W.J. (2004). Romanda Sosyal Ortam (The Human Context). Philip Stevick (Ed.), *Roman Teorisi* (169-187). S. Katrancıoğlu (Çev). (4. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hawthorn, J. (2014). *Roman Analizi*. Umut Köse vd. (Çev). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Jusdanis, G. (2018). *Geçikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. Tuncay B. (Çev). (3. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karahanci, İ. (2016) Üslûp Belirleme Girişimlerinde Dil Verileri Üzerinden Yaklaşmak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Cilt:9, Sayı:45, 154-161).
- Korkmaz, R. (2015). *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Korkmaz, R. (2017). Romanda Mekânın Poetiđi. R. Korkmaz û V. Şahin (Ed.). *Romanda Mekân Romanda (Mekân Poetiđi ve Çözümlemeler)* (9-26). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, R. (2018). Sabahattin Ali'nin Romanlarında Karakterler/Kişiler Dünyası. R. Korkmaz û V. Şahin (Ed.). *Romanda Kişiler Dünyası (Roman Karakterlerinin Doğası Üzerine İncelemeler)* (11-23). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Malmısaniş, M. (2006). *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap yayımcılığının Dünü ve Bugünü*. İstanbul: Vate Yayınevi.
- MacKay, M. (2019). *Roman Nedir?* F. A. Özdemir (Çev). (2. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Narlı, M. (2002). Romanda Zaman ve Mekân Kavramları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (Cilt:5, Sayı:7, 91-106).
- Parla, J. (2018). *Don Kişot'tan Bugüne Roman*. (14. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlıtı, A. û Galip, Ö. (2010). *Kürt Romanı Okuma Klavuzu*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Sayzek, H. (2015). *Roman Terimleri Sözlüğü*. (2. Baskı). Ankara: Hece Yayınları.
- Stevick, P. (2017) *Roman Teorisi*. S. Katrancıoğlu (Çev). (4. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, V. (2018). İstanbul'un Bir Yüzü Romanında Kişiler Dünyası. R. Korkmaz û V. Şahin (Ed). *Romanda Kişiler Dünyası (Roman Karakterlerinin Doğası Üzerine İncelemeler)* (25-43). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Varol, M. (2015). Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya (1899-2014). *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. (Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, 39-54).

GENGEŞEYEK LI SER STATUYA CUREYÎ YA BERHEMA LI MALA MÎR YA FIRAT CEWERÎ

Ümran ALTINKILIÇ, Lêkoler,
Zanîngeha Mardin Artukluyê,
Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê,
Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî,
e-mail: umranaltinkilic@artuklu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-1308-2271.

Ümran ALTINKILIÇ

KURTE

Firat Cewerî nivîskarekî kurd e ku di gelek cureyên wek helbest, çîrok, roman, nivîsar, gername û antolojîyê de berhem dane. *Li Mala Mîr* yek ji berhemên wî ye ku bi îbareya “roman”ê hatiye weşandin. Cewerî di vê berhemê de ji nivîsên cuda yên Celadet Alî Bedirxan pasaj wergirtine û li gor wan pirsên xeyalî nivîsîne ku berhem bûye wek hevpeyîneke nîvxevalî. Ev xebat li statuya engaştîkirî ya berhemê îtiraz dîke û engaştî dîke ku ev berhem ne roman e; ji ber ku aliyê wê yê fiktîf pîr lawaz e û cîhaneke xweserî romanê tê de nîne. Herwiha pîrsgirêkên ji ber vê îbareyê qewimî gengeşe dîke. Ji bo vê yekê ji teoriya giştî ya romanê û ji çemkên Gérard Genette pêvekdeqî û bingehdeqiyê sûd werdigire.

Peyvên Sereke: Romana Kurdî, Firat Cewerî, *Li Mala Mîr*, Îbareya Cureyî, Pêvekdeqî, Bingehdeqî.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 25.02.2022

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 23.03.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

Doi: 10.35859/jms.2022.1079177

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

Citation/Atrf:

Altinkılıç, Ü. (2022). Gengeşeyek li Ser Statuya Cureyî ya Berhema li Mala Mîr ya Firat Cewerî, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 153-163,
DOI: 10.35859/jms.2022.1079177.

Firat Cewerî'nin *Li Mala Mîr* Eserinin Türsel Statüsü Üzerine Bir Tartışma

ÖZ

Firat Cewerî, şiir, öykü, roman, deneme, gezi kitabı ve antoloji gibi pek çok türde eserler vermiş bir kürt yazardır. *Li Mala Mîr* adlı eseri Cewerî'nin "roman" ibaresiyle yayınlanmış eserlerindedir. Cewerî bu eserinde Celadet Alî Bedirxan'ın farklı yazılarından pasajlar alıp onlara uygun hayali sorular sormuş, Bedirxan ile bir nevi hayali bir röportaj yapmıştır. Bu makale eserin kurgu yönünün çok zayıf olduğu ve eserde romana özgü bir dünyanın bulunmadığı gerekçeleriyle, eserin iddia edilmiş statüsüne itiraz etmekte ve eserin bir roman olmadığını iddia etmektedir. Makale ayrıca bu türsel ibarenin doğurduğu sorunları tartışmaktadır. Makale bunun için genel roman teorisinden ve Gérard Genette'in yanmetinsellik ve önmetinsellik kavramlarından yararlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kürtçe Roman, Firat Cewerî, *Li Mala Mîr*, Türsel İbare, Yanmetinsellik, Önmetinsellik.

A Discussion on the Generic Status of *Li Mala Mîr* by Firat Cewerî

ABSTRACT

Firat Cewerî is a Kurdish author who has produced works in several genres such as poetry, short stories, novels, essays, travel books and anthologies. *Li Mala Mîr* is one of Cewerî's works published as a "novel". In this work, Cewerî has taken excerpts from different writings of Celadet Alî Bedirxan and asked appropriate imaginary questions, and made a kind of imaginary interview with Bedirxan. This paper objects to the alleged status of the work and claims that the work is not a novel, on the grounds that the fictional aspect of the work is very weak and that there is no novel-specific world in it. The paper also discusses the problems posed by this genre indication. For this purpose, the paper draws upon the general theory of the novel and Gérard Genette's concepts of paratextuality and architextuality.

Keywords: Kurdish novel, Firat Cewerî, *Li Mala Mîr*, Genre Indication, Paratextuality, Architextuality.

EXTENDED SUMMARY

In Gérard Genette's theory of transtextuality, generic indications, titles, subtitles, forewords, afterwords of a book, the author's biography in the book, and the author's name or pseudonym are paratexts. Architextuality, on the other hand, includes transtextual elements such as types of discourse, modes of enunciation, literary genres. The genre indication, which is a paratext, declares the generic status of a book, that is, its architextual ties, but readers, critics or the public may object to it. There are examples of this in the history of literature. In this context, this paper also objects to the term "novel" in Firat Cewerî's book *Li Mala Mîr* and claims that it is not a novel. The reason for this is that the fictional aspect of the work is very weak and there is no novel-specific world in the work. In this work, Cewerî has taken excerpts from different writings of Celadet Alî Bedirxan and asked appropriate imaginary questions, and made a kind of imaginary montage interview with Bedirxan. In the previous

edition of the book published by Nûdem (1998), the genre was specified as “dialogue”, but in the edition published by Avesta (2015), it was specified as “novel”. In fact, there is an indecision among the publishers who report the genre of this book as a novel, and this has led to some contradictions and oddities. For example, in the biography of the author’s other books published by the same publishing house, the work in question is older than the others, but it is not counted among the author’s novels. In addition, while the phrase “novel” is not used again in the back cover, which is a paratext in his other novels published by the same publishing house, it is used in this work and it is said: “Cewerî is the guest of Rewşen Xanim in this book, which is knitted with a modern novel form, and enters into a deep and versatile dilogue with Celadet Ali Bedirxan.” In fact, this is like an admission that the genre of the book is not a novel, but despite this, the genre of the book has been reported as a novel. This is because the novel genre is the most prestigious and best-selling genre among other genres. Declaring the genre of the book as a novel with the intention of selling more brings with it some ethical problems too. As it is known, genre indication is not a fictional text, but a functional paratext whose function is to inform the reader. Misinformation the reader in this way can be considered as an attitude towards deceiving the reader. For books with such ambiguous genre status, it may be better not to use the genre indication. As it is known, genre indication is not always a used paratext and in fact, it is not necessary.

Destpêk

Firat Cewerî ji ber sebebên wek wê ku kovara *Hawarê* ji bo xwîner û nivîserên kurd berdest kir û kovara *Nûdemê* di demeke krîtîk de kir cihê geşedana ziman û edebiyata kurdî, sîmayekî giring ê çand û edebiyata kurdî ye. Cewerî nivîskarekî berhemdar e ku telîf û wergerandin di nav de zêdeyî sî berhemî ji qelema wî derketine. Ceweriyê ku bi romana xwe *Ez ê yekî bikujimê* (2008) wek roman-nivîsekî bala xwîner û rexnegiran kişand ser xwe, xwedî pênc romanên e: *Payiza Dereng*, *Ez ê yekî bikujim*, *Lehî*, *Marîa melekek bû*, *Derza Dilê Min*. Lê berhema Cewerî ya bi navê *Li Mala Mîr* ku di çapên weşanên Nûdemê (1998) de bi îbareya “diyalog”ê hatibû weşandin, di çapên weşanên AVA û Avestayê (2015) de bi îbareya “roman”ê hatiye weşandin ku romanbûna vê berhemê cihê gumanê ye.

Li Mala Mîr ji sê beşan pêkhatî ye: “Prolog”, beşa sereke û “Gotina dawî”. “Prolog” û “Gotina dawî” her du bi tevahî bi qasî du rûpelan in û ji bo beşa sereke alîkar in; ya pêşî ji bo beşa sereke sehneyê amade dîke, ya dawiyê derbarê wê de agahiyekê dide. Herçî beşa sereke ye hevpeyvîna nîvxe-yalî ya Firat Cewerî ye bi Celadet Alî Bedirxan re. Bersivên Celadet ji nivîsên wî hatine berhev kirin, Cewerî li gor wan pirs amade kirine. Di “Gotina dawî” de ev yek wiha hatiye ravekirin: “Bersivên Celadet Alî Bedirxan hemû rast in û ji berhemên wî hatine girtin. Min ji bo amadekirina vê kitêbê hemû hejmarên *Hawarê*, hejmarên *Ronahiyê*, *Nameya ji Mustafa Kemal re*, *Pirsgirêka Kurdî*, *Rojenotên Celadet Bedirxan* tev dane û xwestiyê portreyekî wî derxînim. Min zimanê Celadet Bedirxan mîna orjinalê hiştiye, lê min bi tenê “zman” bi awayê “ziman” nivîsandiye. Herçî Celadet Bedirxan e wî herdu awa jî bi kar anîne. Herweha min hin bersivên Celadet Bedirxan ji kitêbên wî yên bi tirkî wergerandine kurdî” (Cewerî, 2015: 119). Em dê pêşî bi kurtî behsa vê beşa sereke bikin.

Dema ku em li vê hevpeyvîna nîvxe-yalî dinêrin, em dibînin ku pirs û bersiv bi xweşikî bi hev ve nehatine girêdan, di navbera wan de hevnegririyên mentiqî hene. Bo nimûne Cewerî bi forma dema dahatî ji Celadet dipirse bê ka periyoda *Hawarê* dê çawa be, ji vê pirsê wisa tê famkirin ku *Hawar* hîna

derneketiye. Lê piştî ku Celadet bersivê dide, îcarê jî Cewerî dipirse bê çima di weşandina *Hawarê* de bêpergalî peyda bûne, ew li gor periyoda xwe nehatiye belavkirin. Ji vê jî tê famkirin ku *Hawar* belav bûye, qediyaye û pirs paşê ji Celadet tên kirin (Cewerî, 2015: 20). Hevnegiriyên wisa gelek in di berhemê de ku dema hevpeyvînê xumam dikin. Têkildarî vê yekê pirsgirêkeke din heye; Cewerî bi hin tiştên di *Hawarê* de dizane û li ser wan jî Celadet re dibêje di *Hawarê* de filan tişt hebû, lê bi hin tiştan jî nizane. Ji ber tevliheviya kronolojîk Ceweriyê ku pirsan dike, biryarê nade ka *Hawar* xwendiyê yan nexwendiyê. Carinan jî hem dizane hem jî dipirse. Bo nimûne li cihekî dibêje “min çiroka zilamê ku zimanek xelas kiribû ji te bihistibû”, lê di heman rûpelê de dipirse bê ka di dîrokê de nimûneyeke wisa heye ku zilamekî zimanek xelas kiribe (Cewerî, 2015: 29). Carinan jî ji ber ku Celadet jî carekê zêdetir behsa mijarekê kiriyê, li gor wê heman pirs jî hatiye dubarekirin, wek wê pirsê bê ka kurdek dikare di çî qas demê de hînî xwendin û nivîsîna zimanê xwe bibe (Cewerî, 2015: 23, 34). Li aliyekî din jî ji bo xatrê amadekirina pirsan li gor deqên hazir, pirsine pir kawik hatine pirsîn, wekî vê diyalogê: “F.C.: Hawar çi ye? C.A.B.: Hawar dengê zanînê ye. F.C.: Zanîn çi ye? C.A.B.: Zanîn xwe nasîn e. F.C.: Xwenasîn?... C.A.B.: Xwe nasîn ji me re rêya felat û xweşiyê vedike. Her kesê ko xwe nas dike; dikare xwe bide nas kirin” (Cewerî, 2015: 17). Hin pirsên din jî mîna van hene ku jimara herfên alfabea kurdî dipirse yan dipirse bê “em çi ne, navê welatê me çi ye.” Tiştên bi vî rengî di hevpeyvînê de gelek in, lê belê mijara esasî ya vê xebatê ne naveroka naîf a beşa sereke bi serê xwe ye.

Ji ber ku em di vê xebatê de amaje bi termên pêvekdeqî û bingehdeqiyê ên Gérard Genette dikin, em dê di beşa “Pêvekdeqî û Bingehdeqî”yê de wan bi kurtî rave bikin; di binbeşa “Îbareya Cureyî” de li ser îbareya “romanê” ya li ser berheman bisekinin; di binbeşa “Prolog û Gotina dawî” de li ser beşa pêşî ya romanê ya bi navê “Prolog” û beşa dawî ya bi navê “Gotina dawî” bisekinin, nekokiyeke navbera wan destnîşan bikin û têkiliya wan bi beşa sereke re binirxînin; di binbeşa “Hewldana Pênasekirina Berhemê” de hewl bidin nîşan bidin bê ka çima zehmet e mirov berhema mewzûbehs wek roman bipejirîne û behsa nîqaşên vî warî yê di qada rexnegiriya kurdî de bikin; di beşa “Aliyê Etîk” de nîqaş bikin bê çima dema ku weşanxane îbareyeke cureyî li ser berhemekê bixin, dibe ku aliyekî etîk ê vê yekê hebe. Ev beş û binbeş hemû li ser pirsgirêka cureyê berhemê digihîjin hevdu, xala hevpar di wan de ev e.

1. Pêvekdeqî û Bingehdeqî

Beriya Genette têkiliya berhemekê bi berhemên din re yanî danûstendina di navbera wan de bi çemka navdeqiyê hatiye ravekirin. Lê belê Genette bi boçûneke binyatger di vî warî de teoriyeke bi navê transtekstualîteyê ava dike ku têkiliyên navdeq bi tenê dibin binbeşeke wê. Mirov dikare transtekstualîteyê wek têkiliyên deqbuhur yan buhurdeqî wergerîne kurdî. Genette di bin banê vê serenavê de pênc kategoriyên deqbuhur diyar dike: navdeqî (întertekstualîte), serekdeqî (hîpertekstualîte), pêvekdeqî (paratekstualîte), bingehdeqî (arkîtektualîte), bandeqî (metatekstualîte). Kategoriyên pêvekdeqî û bingehdeqiyê têkildarî vê xebatê ne.

Pêvekdeq wate deqên pêvek ew amraz û konvansiyonên lîmînal in ku navbeynkariya kitêbê û xwîneran dikin (Macksey, 1997: XVII). Hem hêmanên bi kitêbê ve (perîtekt) yê wek serenav, curenav, mexles, pêşgotin, spasî, jêrenot, paşgotin, xêz û hwd û hem hêmanên ne bi kitêbê ve (epîtekt) yê wek pêşnumayên kitêbê, reşenivîsên berî çapkirinê, nameyên nivîskêr ên derbarê wê de, hevpeyvînên wî yê li ser wê pêvekdeq in (Genette, 1997a: 3). Pêvekdeq di navbera kitêb, weşanxane, nivîskar û xwîneran de

navbeynkariyê dikin û karîgeriyê li wergirtin û vestendina deqa sereke dikin. Li vê derê pêvekdeqên ku em dê amaje pê bikin curenav yanî îbareya “roman”ê, jiyannameya Firat Cewerî û nivîsa paşbergê ye. Ji ber ku ev yekser bi kitêbê ve ne, mirov dikare wan wek deqên pêvekirî (perîtekst) jî bi nav bike.

Herçi bingehdeqî ye, ew “kategoriyên giştî û jêbuhur [transcendent] yên wek tîpên gotarê, modên peyvê [enunciation], cureyên edebî ne ku her deqeke tekane ji wan dertê” (Genette, 1997 a: 1). Genette di berhema xwe *The Architextê* de bi temamî behsa cureyên edebiyat û hunerê dike. Ji Platon heta îro çî cure, li gor kîjan pîvanan (tematîk, modal, formal) hatine diyarkirin û çî pirsgirêk û aloziyên teoriyên di vî warî de hene, li ser wan disekine (Genette, 1992). Genette hewl dide di warê diyarkerên cureyên edebî de bingehinan peyda bike ku temamê sîstema edebiyatê li ser wan be. Lewma mirov dikare bibêje bingehdeqî ew têkilî ne ku deqekê bi cureyekî ve girê didin. Lêkolîna bingehdeqiyê lêkolîna tesbîtkirina cureyê deqekê ye, vedozîna wan têkiliyan e ku deqê bi tora bingehdeqiyê ve girê dide ku deq maneya xwe ji wê torê distîne.

1.1. Îbareya Cureyî

Kiryara diyarkirina cureyên edebî diyardeyeke kevn û encama wê yekê ye ku mirov dixwaze hemû bûnwerên derdora xwe bi nav bike, pênase û kategorîze bike. Îbareyên ku cureyan diyar dikin, aliyekî vê kiryara binavkirinê ye. Bikaranîna îbareyên cureyan vedigere heta serdema klasîk a yewnana antîk ku li wir her du cureyên sereke trajedî û komedî bûn. Lê belê ev nayê wê maneyê ku ev îbare di dîroka huner û edebiyatê de her tim pir giring bûn. Li gor ku Genette radigihîne di romanên Balzac, Stendhal, Flaubert, Dumas, Goncourtan, Zola, Huysmans, Gobineau, Barbey, Dickens, Dostoyevskî, Tolstoy, James, Barrés û Anatole France de îbareyên serbixwe yên cureyî tunebûn, hetta Balzac ev îbare red kiriye. Lê belê Balzac ne tê de ev nayê wê maneyê ku van nivîskaran berhemên xwe roman nehesibandine, lewma îbareya serbixwe tunebe jî di deqên pêvekirî yên din yên wek pêşgotin, epîgraf û listeya berhemên nivîskar de gelek caran cureyê wan hatiye diyarkirin. Berî wê demê îstisnayên wek Almanayê hebin jî, bi giştî di serê sedsala bîstan de û bi taybetî bi salên 1920î re stêrka îbareya “roman”ê hilhatiye û geş bûye (Genette, 1997b: 96-7).

Bingehdeqîya kitêbekê yanî statuya wê ya cureyî bi piranî bi pêvekdeqekê tê diyarkirin ku ew curenav e. Genette dibêje deq bi xwe bi statuya xwe nizane yan wê ranagihîne, roman bi xwe, xwe wek roman pênase nake. Diyarkirina statuya cureyî ya deqê karê xwîner û rexnegiran yan gel e. Ew dikarin wê statuyê red bikin ku pêvekdeq jî bo deqê engaşt dike (Genette, 1997 a: 4). Di dîroka edebiyatê mînakên vê diyardeyê hene. Genett radigihîne ku ji berhemên wek *Le Cidê* “trajedî” heta *Henri Matisseê* “roman”, îbareyên cureyî hene ku ji bo xwîneran bûne cihê gumanê (Genette, 1997b: 95). Di vê çarçoveyê de romanbûna *Li Mala Mîr* jî ji bo me cihê guman û lêpîrsînê ye.

2. Analîza Berhemê

2.1. “Prolog” û “Gotina dawî”

Di beşa “Prolog”ê ya kitêbê de hatiye nivîsîn ku Cewerî demekê ji Swêdê çûye mala hevsera Celadet Alî Bedirxan, Rewşen Bedirxanê ku li bajarê Banisayê yê Sûriyeyê bûye. Bi Rewşen Xanimê re li ser Celadetî, *Hawarê* û gelek meseleyên din ên derbarê kurdan û kurdî de dipeyivin. Paşê Rewşen

xanim du albûmên fotoyan tîne da ku jê re behsa wan bike, piştî wê Cewerî dikeve nav nivînan û radi-keve. Heta vir her tişt rasteqîne dixuyê. Lê dema ku Cewerî di xew re diçe, aliyê fiktîf ê berhemê dest pê dike. Kesek li derî dixê û diyar dibe ku ew Celadet e. Piştî ku ew û Cewerî li hal û hewalên hevdu dipirsin, Cewerî dest pê dike pirsan jê dike û hevpeyvînekê dikan. Cewerî ji mijarên li ser kurdî heta yên siyasî di gelek waran de pirsan ji Celadet dike. Di dawîya berhemê de em dixwînin ku Rewşen Xanim Cewerî ji xew radike da ku taştê bixwe. Li wir eşkere dibe ku ev hevpeyvîn xewna Cewerî ye. Hevpeyvîn xeyalî be jî, heta wê beşê xwîner bawer dike ku bi rastî jî Cewerî çûye mala Rewşen Xanimê, lê di wê de êdî ev yek jî dibe cihê gumanê: “Min di ser taştê de bi kelecana ji Rewşen Xanimê re behsa xewna xwe kir. Pirs û bersivên hevpeyvînê di niqte û bêhnokan di bîra min de bûn. Gava min ev hevpeyvîna ha derbasî ser kaxezê kir û da Rewşen Xanimê, ew ecêbmayî ma, wê bi çavên xwe bawer nekir” (Cewerî, 2015: 117). Li vir êdî mirov fam dike ku ev rûdan xeyalî ne, ji ber ku ne mimkun e temamê hevpeyvînê di bîra Cewerî de bimîne û Rewşen xanim jî li vê yekê biheyire.¹ Di dawîya berhemê de em ji beşa “Gotina dawî” fam dikin ku hemû bersivên Celadet rasteqîne ne, Cewerî ew jî nivîsar û kitêbên wî berhev kirine û li gor wan pirs arasteyî wî kirine.²

Di “Gotina dawî” de em dixwînin ku kesek bi cînava kesê yekem dipeyve. Li vir mirov fam dike ku ev Firat Ceweriyê rasteqîne ye, ew mirovê bi goşt û hestî ye; ne Firat Ceweriyê xeyalî ye ku di kitêba behskirî de bi Celadet re hevpeyvînê dike. Lê belê Firat Ceweriyê di “Prologê” de yê fiktîf e. Ji ber ku “Prolog” û “Gotina dawî” xwedî heman statuyê ne, mirov hêvî dike di navbera wan de hevgeriyek hebe, lê du Firat Cewerî li nav hev ketine. Ji ber ku “Prolog” bûye cihê gumanê û rengekî fiktîf wergirtiye, guman çêdibe ku “Gotina dawî” jî fiktîf be. Lê ew ne fiktîf e ji ber ku mimkun e em wê piştrast bikin; bi rastî jî bersivên Celadet ji nivîsên wî hatine derxistin. Di çapa Nûdemê de beşa dawî wek beşekê xuya nake; deqeke pêvekîrî ye ku li aliyê hundir ê paşbergê hatiye dayîn, lê di çapa Avestayê de ew jî bûye beşeke kitêbê û vê yekê bi “Prologê” re nekokiye derxistiye. Têkiliya vê bi pirsgerêka cureyê berhemê re ew e ku ji bo xatrê ku bêtir bişibe romanekê, weşanxaneyê pêvekdeqeke çapên berê di çapa nû de kiriye beşeke berhemê. Helbet heger berhem romanekê postmodernîst bûya ku vegêrê nivîskar di berhemê de bûya, ev diyarde dê cuda bihata hilsengandin, lê ji bo vê berhemê ev yek nekokiye e.

2.2. Hewldana Pênasekirina Berhemê

Ji Mîxaîl Baxtîn bi vir de hatiye qebûlkirin ku roman xwedî wê taybetmendiyê ye ku hem cureyên din ên edebî û ne-edebî di binyata xwe de bi cih bike hem bi awayên curbicur xwe nû bike. Baxtîn romanê dide ber cureyên din û diyar dike ku qalibên cureyên din hişk bûne û ew temam bûne; lê roman tekane cure ye ku temam nebûye, pêşketina wê dewam e û em nikarin hemû derfetên wê yên plastîk

1 Nivîskar li vê derê bi destê xwe zirar daye berhemê. Ji ber ku ev engaşa ku hevpeyvîna di xewnê de herf bi herf veguhastiye ser kaxezê û Rewşen Xanim jî lê heyiriyê, wek jêstê otantîk bixuyê jî, di eslê xwe de zirarê dide otantîkiya peymannameya navbera xwîner û berhemê. Bi tenê ev yek hatibûya dayîn ku Rewşen Xanim Cewerî ji xew radike, xwîneran dê fam bikira ku ev tev xewna wî ye. Helbet xwîner dizanin ku tiştên ew dixwînin, ne rasteqîne ne û bi vê zanînê dixwînin, yanî hêvî nakin ku tiştên di berhemê de qewimî belgekîrî bin. Lê ev engaşa ku di jiyana rastîn de ne mimkun e, zirarê dide jiyana fiksiyonê jî. Divê nivîskar hinek tiştan ji xwîneran re bihêlin. Dema ku berevajî vê yekê bi awayekî naif agahiyinan didin, zirarê didin edebiyatê. Helbet dibe ku ev yek li gor deqan biguhere. Mesela deqek hebe ku nivîskarê wê berdewam tê de bi xwîneran re bilîze, ev kirin dê lê bê. Lê li vê deqa behskirî nehatiye.

2 Nivîskar dîsa bi xwe nikare û agahyan dide. Vedîtina vê yekê ji xwîneran re hiştibûya, hem xwîner dê çalaktir bûna hem jî ev epîlog dê bi “prolog”ê re nekok nebûbûya.

texmîn bikin (Bakhtin, 1981: 3). Gelo em ji vê perspektîfê li ser mijarê bifikirin û berê xwe bidin deqê, em dikarin romanekê di *Li Mala Mîr* de bibînin?

Dema ku em li lîteraturê dinêrin bê ka rexneya edebî di romanekê de li çî digere, em dibînin ku boçûna realist a qebûlên mîmetîk di romanekê de li hêmanên wek bûyersazî, karakter û şayesandinê digere. Nerîta li dû Henry James li taybetiyên wek riwangeh, paradoks, sembol û tensiyonê digere ku ev poetîka ji objeyên îmitasyonê bêtir amrazên pêşkêşkirinê dupat dike (Childs û Fowler, 2006: 158). Boçûna postmodernîst taybetiyên wek metafiksiyonê derdixe pêş. Dema ku mirov hinekî zorê bidiyê, dibe ku ji van her sê boçûnan li gor qebûlên mîmetîk romaneke sist û lawaz ji vê berhemê derxe. Şayesandina mala Rewşenê pir bi kêmî tê de heye. Bûyersaziyeke qels û karakter tê de hene: Karakterekî bi navê Firat Cewerî diçe mala karaktereke bi navê Rewşen Bedirxan. Piştî Cewerî radikeve, di xewna wî de karakterekî bi navê Celadet Alî Bedirxan ku mêrê Rewşenê ye û miriye, li derî dixê û karakterê bi navê Firat Cewerî bi wî re hevpeyvînekê dike. Dûre karaktera bi navê Rewşen, karakterê bi navê Firat ji xewê radike, Firat pê dihise ku di xewnê de ev hevpeyvîn kiriye. Dûre Firat vê hevpeyvîne vediguhêze ser kaxezê û Rewşen xanim bi vê yekê şaş dimîne. Dema ku em ji hêla hêmanên romanê li vê çîrokê binêrin em dibînin karakter, dem, cih û bûyer tê de hene. Belkî bûyer li vir wek hêmana herî lawaz xuya bike, lê çûna Cewerî bo mala Rewşenê, di xew re çûna wî, hişyarkirina wî û hwd ev tev di asteke mînimâl de bûyer in.

Dibe ku kesên ku îbareya “roman”ê li ser vê kitêbê xistiye jî wisa fikirîbin. Lê ev yek misoger nake ku berhem roman e. Di teoriya arkîtektualîteyê de nerît yan hawizekî deqan heye ku deqa mewzûbehs jê hatiye (Mirenayat û Soofastaei, 2015: 536). Dema ku mirov li berhema mewzûbehs dinêre, cureyê gotarê ku yekser tê de xuya dibe hevpeyvîn e. Cewerî jî di nivîsareke xwe de nivîsiye “Gava ez li mala Rewşen Xanimê bûbûm mêvan, fikrek hat min, Mîr Celadet ket bîra min û min pê re, bi navê Li Mala Mîr hevpeyvîneke xeyalî çêkir. Hemû bersivên wî rast, hemû pirsên min çêkirî bûn” (Cewerî, 2019: 9). Lê belê ev ne romanek e ku bi awayê hevpeyvînî hatibe nivîsin, belkî mirov dikare bibêje hevpeyvîneke montaj a çêkirî ye. Çêdibê romanek bi awayê hevpeyvîne jî bê nivîsin ku pirs dê bi tenê amrazeke lawaz a pevgihandina beşan be ku di wê rewşê de mirov pirsan rake jî, roman dê li cihê xwe be, lê di vê berhemê de tiştekî wisa tune. Wekî din jî tê zanîn ku di edebiyatên curbicur de bi taybetî di sedsala nozdehan û serê sedsala bîstan de hevpeyvînen fiksiyonel hatine nivîsin ku di wan de bi piranî hevpeyvînen normal hatine parodîzekirin (Masschelein û yê din, 2014: 38), lê belê di berhema mewzûbehs de tiştekî wisa jî tune. Herwiha berhem ne romaneke wisa ye ku ji ber têkilheviya wê mirov nikaribe li ser vê yekê biryarê bide yan jî ne romanek e ku ji gotarên gelek cureyan bi awayekî sûd wergirtibe ku bi tenê etîketa “roman”ê karibe wan vegire. Em dizanin ku pratîkên wisa hene ku etîketa romanê ji ber kêrhatinê jî tê bikaranîn; deqeke fiktîf ku ne diyar be bê çî ye, roman e; lê li vê derê rewşeke wisa tune.

A rast aliyê fiktîf ê vê berhemê pir pir qels e ku mirov dikare bibêje tune; karakterê bi navê Cewerî diçe mala karaktera bi navê Rewşen, li wir di xew re diçe û xewnekê dibîne. Dibe ku mirov bifikire ku pevxistina hevpeyvîne fiktîf e. Dawiya dawî Cewerî ji nivîsên wî ew beş anîne û li dû hev danîne. Lê ku mirov bi vê riwangehê jî lê binêre, pirsgerêk çareser nabe. Mesela heger ev yek fiktîfiya berhemekê misoger bike, ferqa wê ji vê xebatê tune ku ew jî bi jêgirtinê ji berhemên cuda hatiye

pevxistin, hetta ji ber ku şirove û lêzêdekirinên nivîskarê wê ji yên nivîskarê berhema behskirî bêtir in divê ji wê fiktîftir bê hesibandin. Lê meseleya romanê meseleya avakirina cihanekê ye. Eco dibêje ji bo ku mirov romanekê binivîse, divê berî her tiştî ji xwe re cihanekê ava bike ku heta bi detayên herî biçûk hatibe raxistin (Eco, 2000: 576). Çi qasê wê cihanê ketibe romanê yan li derveyî wê mabe tiştêkî din e, lê li paş her romanê cihanek heye; çî dîmenek jê hatibe dayîn çî bi awayekî berfireh hatibe vegêran, çî bi awayekî kronolojîk hatibe behskirin çî kronolojî têk çûbe, çî xwîner li cem xwe temam bikin çî nivîskar gişî rave bike, çî gelek kes bipeyivîn çî kesek tenê bipeyive, çî mekan û zemanekî şênber tê de xuya bike çî xuya neke, ew cihan her li cem nivîskar avakirî ye. Belkî ev yek ji bo romanê ji fiksiyonbûna wê jî giringtir be, ji ber ku nivîskarek dikare bûyerine di jiyane rastîn de li serê hinekan qewimî jî wek fiksiyon pêşkêş bike û dibe ku ji bo pişkînin û famkirina vê yekê di destê mirov de tiştêk tunebe (wek wê ku yekî ji bûyeran ne serwest dîrokê wek çîrokê bixwîne). Tiştê ku di berhema mewzûbehs de kême, ev cihan e. Lewma mirov nikare bibêje ku ev roman e, mirov pêjna cihanekê li paş vê berhemê nake.

Di qada edebiyata kurdî de berê jî di vî warî de îtirazin çêbûne. Bo nimûne Lokman Polat li îbareya “roman”ê ya li ser kitêba Omer Faruk Baran a bi navê *Şeveke Îstismar* îtiraz dike. Bi dîtina wî ev deqeke zêde kurt e, “reşnivîsa çîrokekê” ye ku çênabe wek roman bê pênasekirin. Li gor wî nivîskar û weşanxane bi vê kiryarê romanê îstismar dikin û “henekên xwe” bi xwîneran dikin (Polat, 2021: 63-5). Remezan Alan jî di vî warî de hin îtirazan dike ku weşanxaneyên kurdî li gor kêfa xwe îbareya “roman”ê li ser hin berhemên kevin dixin. Bi dîtina wî weşanxane van “teserûfên keyfî û nerewa” ji ber du sedeman dikin: yek jê ew e ku roman cureyekî di rewacê de ye û ya din jî ji ber fantazmaya “daxwaza xuyakirinê” ye ku nîşan dide ku kurd jî di warê romanê de ne kême xelkê ne. Alan bi taybetî di çarçoveya berhemên wek *Le Xewma* ya Cemîl Saîb û *Le roi du Kurdistan* a K. A. Bedirxan û Adophe de Falgairolle de vê yekê gengeşe dike ku rehendeke vê fantazmayê dixwaze destpêka romana kurdî rakişîne dîrokeke kevin ku weşanxane ji bo xatrê vê fantazmayê anakronîzm û tevliheviyekê derdixin. Bo nimûne dema ku weşanxaneyê Avestayê îbareya “roman”ê datîne ser *Le Xewma* ya Cemîl Saîb ya salên 1925-6an, hesabê wê yekê nake ku di nav kurdan de *Şivanê Kurmanca* ya Erebb Şemo wek romana kurdî ya pêşî hatiye qebûlkirin ku sala çapa wê 1935 e û bi vî awayî li gor xwe bi dîroka romana kurdî dilîze (Alan, 2021).³ Lê belê *Li Mala Mîr* ne berhemê kevn e ku guherînekê di dîroka romana kurdî de çêbike, naxwe li vir saîqa esasî ew e ku roman cureyekî di rewacê de ye. Dema ku Genette diyar dike ku îbareya cureyî “li gor serdemê” jî diguhere (Genette, 1997 b: 94) qesteke wî ji vê gotinê ew e ku pênaseyên cureyan yan navên wan bi demê re diguherin. Lê li vê derê karîgeriya serdemê ew e ku di vê serdemê de prestîja romanê ji cureyên din bêtir e û weku dîsa Genette diyar dike ew li her dera cihanê ji cureyên din bêtir tê firotin (Genette, 1997 b: 97).

Di berhema Cewerî de rehendeke din jî heye ku wê ji van berhemên behskirî cuda dike; nivîskarên van berhemên mirî ne, lê Cewerî sax e. Cewerî dikare îtiraz li vê îbareyê bike, lê belê nekiriye. Çêdibe mirov bifikire ku ev bêyî vîna Cewerî qewimiye û derfeta guhertinê ji destê wî filitiye, lê ne wisa ye;

3 Alan di nivîsara behskirî de amajeyê bi *Şivanê Kurmanca* ya Erebb Şemo jî dike û dibêje “Li ser çapa resen, bi navê “roman”ê îbareyek tune ye. Lê weşanxaneyê Lîsê jî mîna weşanxaneyên berê, bi heman fantazmayê peyva *romanê* li ser danîbû” (Alan, 2021, s. 160). Di çarçoveya îtiraza Alanî de mirov li pratîkên berdest binêre dikare bibêje rewaya ku mirov berhemê berê bê îbareya romanê çapkirî ji nû ve bi wê îbareyê çap bike. Mînaka Balzac li holê ye ku wî bi qestî ev îbare bi kar neaniye, lê piştî wî li her dera cihanê berhemên wî bi wê îbareyê tên çapkirin. Tiştê giring li vir ew e ku berhem li gor pîvanên romanê bîna nixandin; ev bi tena serê xwe ne pîrgirêk e ku weşanxaneyê bi serê xwe biryar dabe, divê mirov lê binêre bê ka biryar minasib e yan ne.

ku wisa bûya, di çapa AVAyê de ew derfet ji destê wî filitîbûya jî, wî dikarî di çapa Avestayê de ev yek sererast bikira, lê sererast nekiriye û ew jî bûye şîrikê vê kirinê.

Ev çapa ku îbareya “roman”ê li ser heye ya weşanxaneya Avestayê ye, beriya wê weşanxaneya AVAyê⁴ jî bi heman îbareyê berhem çap kiriye. Lê li ser çapa weşanên Nûdemê ya bi navê *Li Mala Mîr Celadet Alî-Bedirxan* ku xwediyê weşanxaneyê Cewerî bi xwe bû, îbareya “diyalog”ê heye (Cewerî, 1998). A rast bi maneya durist ev ne diyalog e jî, ji ber ku bi tenê Cewerî pirsan dike û Celadet bersivan dide. Weku di kitêbê bi xwe de jî hatiye dirkandin, bêtir rengê hevpeyvînekê, reportajekê dide.⁵ Vê berhemê di kitêbên nirxandina romanên kurdî de cih negirtiye. Bo nimûne di kitêba Parlıtî û Galipê de di jiyannameya Firat Cewerî de ji bo cureyê wê “diyalog” hatiye nivîsîn (Parlıtî & Galip, 2010: 99). Lokman Polat jî di nav nirxandin/danasînên romanên kurdî de cih nedaye vê berhemê ku li ser sed romanên nivîsiye (bin. Polat, 2014; 2019; 2021). Herwiha di bibliyografyaya romanên kurdî ya herî dawî amadekirî jî de ev kitêb tune (Purçak, 2020).

Tiştê ecêb weşanxaneya Avestayê bi xwe di berhemên Cewerî yên din de di beşa jiyannameya wî de nivîsiye ku “Cewerî bi çar romanên xwe; *Payiza Dereng*, *Ez ê yekî bikujim*, *Lehî* û *Maria me-lekek bû* wek romannivîsekî girîng bal kişandiyê ser xwe.” Dema em vê jiyannameyê didin ber yê berhemên Cewerî yê ji weşanxaneyên din, em fam dikin ku ev jiyannameyê hazir e ku ew bi xwe dişîne ji weşanxaneyan re. Bo nimûne di çapa *Lehîyê* de ku ji weşanên AVAyê derketiye heman jiyanname heye, lê ji ber ku wê çaxê jimara romanên wî hîn nebûye çar di wê de hatiye nivîsîn ku “bi her du romanên xwe; *Payiza Dereng* (2005) û *Ez ê yekî bikujim* (2008)...” (Cewerî, 2011). Bi gotina Genette ev deqa pêvekîrî yanî jiyannameya Cewerî otografîk e, ne allografîk e. Deqên pêvekîrî yê ji hêla nivîskêr bi xwe ve nivîsî otografîk in û yê ji hêla kesine din ve nivîsî allografîk in. Mirov ji vê yekê fam dike ku ne Cewerî, lê weşanxaneyan ev îbareya “roman”ê daniye ser berhema wî. Piştî AVAyê Avesta jî li ser heman rêyê çûye. Mirov dibîne ku li cem xebatkarên weşanxaneyê jî di mijara cureyê wê de dudiliyek heye. Derbirîneke di nivîsa paşbergê de balkêş e ku ew jî pêvekdeqek e: “Cewerî di vê kitêba ku bi forma romaneke modern de hatiye hûnandin, li mala Rewşen Xanimê dibe mêvan û bi Mîr Celadet Alî Bedirxan re dikeve diyalogê kûr û pîralî.” Esasen ev wek mikurhatina li wê yekê ye ku cureyê berhemê ne roman e, li vir weku nivîskarê paşbergê dibêje “ev ne roman e, lê di forma romanê de ye”, lê dîsa jî îbareya romanê li berhemê xistine.

3. Aliyê Etîk

Vî zemanî bi piranî edebiyat êdî ne warek e ku bibe mijara etîkê. Lê dema ku mirov ji hêla xwîneran ve li ser meseleyê hûr dibe, mirov aliyekî etîk jî tê de dibîne. Îbareyên li ser kitêbekê têkiliyekê di navbera kitêbê û xwîneran de ava dike. Genette diyar dike ku vestendina [perception] cureyî heta dereceyê giring rêberiya hêviyên xwîneran dike û wan diyar dike û lewma di wergirtina berhemê de jî diyarker e (Genette, 1997 a: 5). Dema ku li ser kitêbekê “roman” hatibe nivîsîn, ev yek ji hêla xwîneran ve rast tê qebûl kirin. Ji ber ku ev îbareya cureyî ne deqeke xeyalî ye, deqeke pêvekîrî ye û fonksiyonel e ku fonksiyona wê agahdarkirin e. Heger weşanxane bi tenê ji ber ku navê “roman”ê bêtir balkêş û xwînerkêş e, vê îbareyê bi kar bîne da ku bêtir bifiroşe, ev yek dibe pîrsgirêkeke etîk

4 Ev çap di destê me de tune, lê di internetê de pêşberga wê heye, li ser wê îbareya “roman”ê heye.

5 Lê pirs li gor bersivan hatine pirsîn, ne ku bersiv li gor pirsan hatine dayîn ku bi vî awayî mentîqa hevpeyvînê berevajî bûye.

jî. Weku Livingstone diyar dike cureyên cuda di navbera deqê û xwîneran de peymannameyên cuda saz dikin ku ev yek derbarê awayê danûstendinê de hêviyan çêdike (Livingstone, 1994: 252). Ji bo ku karîgeriya vê yekê dupat bike, Devitt nimûneya nameyê dide. Dema ku em zerfekê vedikin û dibînin ku ji şirketeke ticarî hatiye em fam dikin ku ew dixwazin tiştekî bifiroşin me, lewma belkî nameyê nexwînin û bavêjin. Lê dema ku name ji hevaleyê me hatibe, em têdîgihîjin ku armanceke cuda heye, têkiliyeke cuda ya nivîser û xwîner heye û li gor wê tevdiagerin (Devitt, 1993: 575).

Ji ber vê asoya hêviyan û mekanîzmayên karvedanê xwînerên ku ji bo îbareya “roman”ê, bi hêviya ku romanekê bixwînin kitêbê bikin, lê piştî xwendinê bifikirin ku ew ne roman e, bivê nevê wê his bikin ku hatine xapandin. Helbet dibe ku hinek xwîner li ser hin romanên jî bifikirin ku ew ne roman in; lê heger şertên asgarî yê cureyî pêk hatibin yan berê manendên berhemê hebin, ev ne cihê pûtepedanê ye. Di qada edebiyata kurdî de helwesteke wisa nedicihde zemanekî ji bo *Otobêsa* Ciwanmerd Kulek peyda bûbû ku komeke xwendinê bi kiryareke protestoyî kitêb veşerandibû weşanxaneyê ji ber ku li gor wan ew ne roman bû (Diyarname, 2011). Lê berhema mijara vê nivîsê, ne berhemeke wisa ye ku ji ber bînavendî yan pirdengiyekê serê xwîneran tevlihev bike, ne berhemeke postmodernîst/azmûnî ye ku gelek caran wek “deq” yan “vegêran” pênasikirî ne, ku bi tenê xwînerên hînbûyî romanên realist/mîmetîk xwe xapandî his bikin. Bo nimûne Lokman Polat jî diyar kiriye ku *Otobês* ne roman e û hinceta wî ji bo vê yekê ew e ku wî tiştek jê fam nekiriye û diyar kiriye ku divê li şûna îbareya “roman”ê, “vegotin” hebûya (Polat, 2014: 294-9). Lê mînakên wê romanê di dîroka romanê de hene ku ev jî dike ku em bi hêsanî siruştaya wê ya arkîtektuel diyar bikin, feqet haya me ji romaneke bi rengê *Li Mala Mîr* tune. Weku Genette diyar dike hemû bincure, cure û bancure polên empirîk in ku bi çavdêriya diyardeyên dîrokî hatine avakirin (Genette, 1992: 66). Dema ku mirov cureyê berhemekê diyar dike, li van polan dinêre û wê di yekê de bi cih dike. Ku di destê mirov de diyardeyên manend tunebin, mirov nikare bi hêsanî berhemekê di polekê de bi cih bike. Bi me ji ber vê yekê ji bo xwînerên ji her zewq û ecibandinê, diyar e ku ev berhem roman xuya bike.

Encam

Nediyariya statuya vê berhemê yan gumana li ser îbareya “roman”ê rê li ber hin nekokî û rageşiyên vekiriye. Yek jê ew e tevî ku di rûpela serenavê de cureyê berhemê roman hatiye diyarkirin, di jiyannameyên nivîskêr ên di kitêbên heman weşanxaneyê de berhema navhatî di nav romanên wî de nehatiye jimartin. Ya din ew e ku Ceweriyê di “Prolog”ê de fiktîf e, lê yê di “Gotina dawî” de rasteqîne ye ku ev tişt ji ber wê yekê qewimiye ku pêvekdeqeke di çapên berê de di çapên nû de wek beşeke romanê hatiye dayîn da ku berhem bêtir dirûvê romanekê bide. Nediyariya statuya berhemê yan jî gumana li ser îbareya “roman”ê tensiyon û rageşiyêke din jî xistiye deqeke pêvekirî ku ew îfadeya paşbergê ye: “di forma romaneke modern de hatiye hûnandin.” Dubarekirina îbareya “roman”ê di paşbergê de nîşan dide ku paşbergnivîs jî di vî warî de xwedî guman e. Peyva “form”ê jî vê guman û dudiliyê nîşan dide; weku bibêje “di forma romanê de ye, lê ne roman e.” Bi biryara weşanxaneyan ku kitêbê wek roman ragihînin, ev nekokî û rageşî derketine holê. Karîgeriya herî xurt di vê biryarê de faktorên darayî ne, ne binyat û naveroka berhemê ye. Ev yek jî rê li ber pirsgirêkeke etik vedike. Meyleke wisa li nav weşanxaneyên kurdî heye ku berhemên wek “roman” etiket bikin. Belkî ji bo berhemên bi vî rengî rêya herî baş ew be ku bêyî îbareyêke cureyî bînin çapkirin. Weku hat behskirin îbareya cureyî

ne pêvekdeqeke zarûrî ye û ne jî her tim hatiye bikaranîn. Heger berhem bi binyat û naveroka xwe berhemeke wisa be ku polînkirinê red dike yan bi hêsanî di poleke cureyî de hilnayê, nebûna îbareya cureyî dê bi vê helwesta wê re ahengdar be, dê vê helwestê baştir cext bike. Belkî jî ji ber sebebên ku me di “Destpêk”ê de jimartin, divê mirov vê berhemê wek vegêraneke ji bo nûciwanan pênase bike ku bi xêra wê dikarin ji fikrên Celadet Alî Bedirxan haydar bibin.

Çavkanî

- Alan, R. (2021). Fantazmaya Romana Kurdî. *Zarema* (14), 151-60.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination*. (C. Emerson, û M. Holquist, Wer.) Austin: University of Texas Press.
- Cewerî, F. (1998). *Li Mala Mîr Celadet Alî-Bedirxan*. Stockholm: Weşanên Nûdem.
- Cewerî, F. (2011). *Lehî*. Stenbol: Weşanên Nûdemê.
- Cewerî, F. (2015). *Li Mala Mîr*. Stenbol: Avesta.
- Cewerî, F. (2019). Mîr Celadet Alî Bedir-Xan. *Kund*(4), 8-10.
- Childs, P., û Fowler, R. (2006). *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. USA: Routledge.
- Devitt, A. (1993, December). Generalizing about Genre: New Conceptions of an Old Concept. *College Composition and Communication*, 44(4), 573-86.
- Diyarname. (2011, Adar 6). *Şêwra Edebiyatê: Ev ‘Otobês’ bi rê ve naçe!* Diyarname: <https://diyarname.com/news.php?Idx=4423>. 01/02/2022
- Eco, U. (2000). Postille (Sonrası). U. Eco dnd., *Gülün Adı* (Ş. Karadeniz, Wer., r. 567-601). İstanbul: Can Yayınları.
- Genette, G. (1992). *The Architext*. (J. E. Lewin, Wer.) Oxford: University of California Press.
- Genette, G. (1997 a). *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. (C. Newman, û C. Doubinsky, Wer.) USA: University of Nebraska Press.
- Genette, G. (1997 b). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. (J. E. Lewin, Wer.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Livingstone, S. M. (1994). The Rise and Fall of Audience Research: An Old Story With a New Ending. M. R. Levy, & M. Gurevitch dnd., *Defining Media Studies: Reflections on the Future of the Field* (r. 247-54). Oxford: Oxford University Press.
- Macksey, R. (1997). Foreword. G. Genette dnd., *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (r. XI-XXV). Cambridge: Cambridge University Press.
- Masschelein, A., Meure’e, C., Martens, D., & Vanasten, S. (2014). The Literary Interview: Toward a Poetics of a Hybrid Genre. *Poetics Today*, 35 (1-2), 1-59.
- Mirenayat, S. A., û Soofastaei, E. (2015). Gerard Genette and the Categorization of Textual Transcendence. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6 (15), 533-7.
- Parilti, A., û Galip, Ö. (2010). *Kürt Romani*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Polat, L. (2014). *Pêncî Romanên Kurdî*. İstanbul: Weşanên Ar.
- Polat, L. (2019). *Çil Romanên Kurdî*. Van: Weşanên Sîtav.
- Polat, L. (2021). *Romanên Kurdî*. İstanbul: Weşanên Doz.
- Purçak, M. E. (2020). Xebateke Bibliyografîk ji bona Romanên Kurmancî. *Kurdiname* (3), 1-28.

Yayın İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (*The Journal of Mesopotamian Studies*), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Bahar (Mart) ve Sonbahar (Eylül) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayınlanır. Yayınlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayınlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayınlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.

Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.

Yayınlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.

Yayınlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayınlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.

Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.

Yayınlanan yazıların yayın hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.

Makale gönderimi ve değerlendirme süreci Dergipark sistemi üzerinden yürütülür.

Makaleler değerlendirme sürecine alınmadan önce iThentica intihal programı kullanılarak benzerlik analizine tabii tutulur.

Yayın Dili

JMS’nin yayın dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicedir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusura arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu en fazla 9.000 sözcük olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili doku-manlar ulaştırılmalıdır.

Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID numarası ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.

Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.

Makalenin başında, en fazla 150 ile 200 sözcükten oluşan bir öz yer almalıdır. Türkçe dışındaki dillerde yazılan makalelerde öz makalenin orijinal dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak da yazılmalıdır. İngilizce öz kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özlerin altında genelden özele doğru sıralanmış 4 ile 6 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.

Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.

Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.

Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.

Kaynak Gösterimi

Alıntı yapma ve kaynak göstermede APA yöntemi kabul edilmektedir.

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir:

Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayına hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.

Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayın tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgisinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.

Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.

Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.

Latin harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış makalelerde Latin harfleriyle yazılmış başlık, özet, anahtar kelimeler, ve kaynakçaya (referanslar) yer verilmelidir.

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Spring and Autumn Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.

Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.

If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.

The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.

The unpublished articles do not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.

The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.

The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.

It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.

Article submission and evaluation process is conducted on Der-gipark system.

Before Evaluation process starts, the articles are analyzed via iThentica plagiarism program.

Language(s) of Publication

The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it is accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

The articles must be written on MS Word or compatible programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 line spacing and the pages should bear numbers. The articles should be maximum 9,000 words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

The name, surname, title, place of work, ORCID number and e-mail address of the author(s) must be stated.

The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.

There must be an abstract of maximum 150 to 200 words at the start of the article. For the articles written in languages other than Turkish, the abstract must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the abstract as well. There must be maximum 4 to 6 key words that ranked from general to specific at the bottom of the abstract.

The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.

Expressions highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.

There must not be intents at the start of section and paragraphs.

Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

APA is accepted for citation and references.

Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it is recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.

The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.

In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.

The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.

The works those have not been cited must not be shown in the sources.

The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the page ranges of the articles should be stated.

Articles written in any alphabets other than Latin alphabet should include the title, abstract, keywords, and references written in Latin.